

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І.І. МЕЧНИКОВА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

УДК 159.923:159.922-048.62(043.5)

ДОБРИНІНА Ірина Вікторівна

ДИСЕРТАЦІЯ

**ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ
ОСОБИСТІСТЮ ОБРАЗУ СВІТУ МАЙБУТНЬОГО**

Спеціальність 053 Психологія
Галузь 05 Соціальні та поведінкові науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ І.В. Добриніна

Науковий керівник

кандидат психологічних наук, професор
Кременчуцька Маргарита Костянтинівна

Одеса – 2023

АНОТАЦІЯ

Добриніна І.В. Індивідуально-психологічні репрезентації особистістю образу світу майбутнього. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 053 «Психологія». – Одеський національний університет імені І.І. Мечникова. Одеса, 2023.

Дисертацію присвячено вивченню індивідуально-психологічних репрезентацій особистістю образу світу майбутнього. Проблематика формування і репрезентації майбутнього набуває вагомого значення, як в сенсі наукового розуміння, так і для повсякденного світосприйняття. Реальність, що склалася, відкриває нові перспективи для дослідження образу майбутнього в психології особистості. Ситуація в нашій державі, зумовлена воєнними діями, перетворила життя громадян на постійний ризик, скоротивши індивідуальний часовий горизонт планування, що призвело до переосмислення індивідуального та соціального існування. Показано актуальність дослідження, що охоплює складні аспекти сутності, структури та динаміки особистості і стає важливим кроком у поясненні процесів адаптації особистості до викликів сьогодення.

Здійснено теоретико-методологічний аналіз проблеми формування і репрезентації образу майбутнього та Я-концепції особистості в зарубіжній та українській психології. Визначено, що психологічна феноменологія образу майбутнього полягає в тому, що образ майбутнього – це цілісне уявлення особистості про майбутнє, яке знаходиться в свідомості та частково у несвідомому і постійно впливає на поведінку, діяльність, а також її емоційний стан. В образі майбутнього відбувається зіставлення образу реального життя з образом бажаного життя особистості.

Констатовано, що спроби, спрямовані на вивчення індивідуально-психологічних особливостей створення образу світу майбутнього, поки що є

поодинокими, проте вони окреслили певні шляхи до вирішення особистісних детермінант репрезентацій майбутнього і втілились у ряд теоретичних концепцій. Вказано, що є надзвичайно назрілими емпіричні дослідження предикторів формування образу майбутнього, таких як актуальні несвідомі тенденції та особистісні риси. Зазначено, що, незважаючи на наявність досліджень у цій області, репрезентації майбутнього потребують подальшого розкриття, зокрема в аспекті їх ієрархії, взаємовідношень та взаємодії з параметрами копінг-стратегій та часової перспективи.

Показано, що хоча дослідження Я-концепції у дискурсі створення репрезентацій майбутнього були основою для певних теоретичних узагальнень, зв'язок між Я-концепцією та образом світу майбутнього ще не був ретельно досліджений. Також залишається відкритим питання, яким чином «Я-концепція» виступає медіатором у взаємовідношеннях між індивідуально-особистісними та соціально-демографічними чинниками з одного боку та особливостями репрезентацій образу власного майбутнього – з іншого.

Закцентовано увагу на тому, що вивчення образу світу майбутнього особистості вимагає його розгляду не тільки як окремого феномену, але й в контексті інших темпоральних конструктів: минуле та теперішнє, що дало впровадження в актуальне дослідження поняття про часову перспективу та дослідження взаємозв'язків репрезентацій образу світу майбутнього з параметрами копінг-стратегій в часовій перспективі.

Визначено методологічні засади організації емпіричного дослідження образу майбутнього особистості. Створено теоретичну модель формування образу світу майбутнього та запропоновано параметри та методи для вивчення восьми умовних блоків, включаючи «Соціально-демографічні чинники», «Особистісні риси», «Я-концепція», «Образ світу майбутнього», «Актуальні несвідомі тенденції», «Часову перспективу», «Копінг-стратегії», та «Види копінгу у часовій перспективі».

Соціально-демографічні чинники визначались за допомогою спеціально

створеної розгорнутої анкети і включали такі показники, як вік, стать, загальна кількість років навчання, кількість дітей, власний дохід в місяць, середній дохід на кожного члена родини.

В дослідженні прийняло участь 403 особи, що мешкають у сімох містах України, що дало репрезентативну представленість всіх регіонів України. Вік осіб склав від 18 до 56 років. Серед респондентів 207 осіб були чоловіками та 196 осіб – жінками. Дослідження проводилось до початку війни в Україні.

Використовуючи психосемантичний підхід, теоретичні основи розглянуті та обґрунтовані, що дозволило створити психодіагностичний інструментарій для вивчення вибірки дослідження. Створено авторську методику оцінки Я та авторську методику оцінки образу світу майбутнього, побудованих на основі методу семантичного диференціалу. Проведено їх психометричний аналіз і стандартизацію інтегральних показників. Розроблені коефіцієнти авторських методик та набір шкал версії опитувальника WOCQ для майбутніх стресових ситуацій підтвердили високу конструктну валідність та надійність за внутрішньою узгодженістю.

Здійснено структурний аналіз особливостей образу світу майбутнього та визначено предиктори його формування. Показано, що екзистенційне значення, яке надається власному майбутньому, конструюється у вигляді такого специфічного способу ставлення до майбутнього як мрії, що постає уявним образом бажаного, який виноситься за межі осмислених репрезентацій. Виявлено, що індиферентні репрезентації майбутнього виступають як захисна реакція на ймовірність, що позитивні очікування не втілються. Констатовано, що особливості внутрішньої структури образу майбутнього включають «Очевидність майбутнього», «Надійність майбутнього», «Позитивність майбутнього» та «Активність майбутнього». Предикторами відчуття надійності майбутнього на рівні соціально-демографічних чинників виступають менша кількість дітей та більша освіченість, на несвідомому рівні – сила Супер-Его і на свідомому рівні – сумлінність. Зазначено, що предикторами відчуття активності майбутнього є

матеріальне благополуччя, прагнення до активності, самореалізація та екстраверсія як особистісні риси.

У дослідженні введено поняття «футуроімажинації», що описує феномен проєкції власних індивідуально-психологічних якостей на образ власного майбутнього, як на усвідомленому та і несвідомому рівні.

Здійснено структурний аналіз образу Я та визначено предиктори його формування. Констатовано, що особливості внутрішньої структури образу Я складають «Прагматична реалістичність», «Позитивна емоційність», «Активність», «Упорядкованість». Встановлено, що відчуття позитивності власних емоцій підвищується з віком, і її підґрунтям є несвідомі прагнення до радості та співпраці. Ставлення до себе як до активної особистості базується на несвідомих тенденціях до самореалізації та радості, а також на основі екстраверсії. Предикторами упорядкованості власного Я є фінансовий дохід на соціально-демографічному рівні та сумлінність на свідомому рівні. Введено поняття «темпорального Я» – латентного шару Я-концепції, в якому створюються оцінки інших часових вимірів, зокрема майбутнього.

Описано психологічний феномен «Ефекту узгодженості», який виявляється в тому, що чим більш узгодженою, збалансованою та гармонічною є Я-концепція особистості тим більш узгодженим, збалансованим та гармонічним є образ світу її майбутнього.

Досліджено важливість образу світу майбутнього для копінгу та забезпечення індивідуальної часової перспективи. Показано, що позитивне та активне ставлення до майбутнього дозволяє індивідам ефективно впоратися з майбутніми стресорами, переоцінюючи ситуацію та фокусуючись на позитивних аспектах. Футуроімажинація надійності виступає як корисний ресурс для копінгу, а активна футуроімажинація сприяє відкиданню пасивних копінг-стратегій. Здатність побудувати чітку картину майбутнього та активно спрямовувати події реалізується у вигляді проактивного копінгу.

Встановлено, що позитивна емоційність у структурі Я-концепції і такий спосіб подолання стресових ситуацій як фокусування на позитиві

характеризуються спільним конструктивним полем, яке описується категоріями: оптимізм, надія, наполегливість, резильєнтність. Виявлено, що такий вимір Я-концепції, як «Активність», виявляє себе у креативності та самоактуалізації особистості.

Доведено, що узгоджені та гармонічні образи світу майбутнього та Я-концепції є важливим підґрунтям для ефективного подолання майбутніх стресорів, сприяють зусиллям заради досягнення цілей та можливих нагород у майбутньому. Зазначено, що чим більш узгодженим та гармонічним є образ світу майбутнього, тим активніше реалізуються види копінгу, орієнтовані на майбутнє. І навпаки, чим більш незбалансованою є Я-концепція, чим більш вона насичена негативними переживаннями та пасивним ставленням до життя, тим більш особистість схильна реагувати на актуальні стресори шляхом уникання взаємодії з ними.

Ключові слова: образ світу майбутнього, індивідуальні репрезентації, Я-концепція, психосемантичний підхід, стрес, копінг, адаптація, переживання, активне ставлення до майбутнього, оптимізм, життєві перспективи, сенси життя, футуроімажинація, темпоральне Я.

ABSTRACT

Dobrynina I.V. Individual psychological person's representations of the image of the future world. – Qualifying scientific work on manuscript rights.

Dissertation for degree of Doctor of Philosophy in specialty 053 Psychology.
- Odesa I.I. Mechnikov National University, Ministry of Education and Science of Ukraine. – Odesa, 2023.

The dissertation is devoted to the study of individual psychological characteristics of person's representations of the image of the future world. The problem of the formation and representation of the future acquires significant importance, both in the sense of scientific understanding and for everyday world perception. The study demonstrates its relevance by exploring the intricate aspects

of personality essence, structure, and dynamics, subsequently serving as a significant milestone in the explanation of the processes of adaptation of the individual to the challenges of current times.

The research conducts theoretical and methodological analysis on the issue of shaping and portraying the individual's self-concept and future image in both foreign and Ukrainian psychology. It was determined that the psychological phenomenology of the image of the world of the consists in the fact that the image of the future world is a holistic image of the individual about the future, which is in consciousness and partially in the unconscious and constantly affects behavior, activity, as well as its emotional state. In the image of the future world, there is a comparison of the image of real life with the image of the desired life of the individual.

Efforts focused on researching the influence of individual psychological characteristics on the formation of the image of the future world are still rare, but they have outlined certain ways of approaching the personal determinants of future representations and have been embodied in a number of theoretical concepts. It is indicated that empirical studies of predictors of the formation of the image of the future, such as actual unconscious tendencies and personal traits, are extremely mature. Despite the existence of research in this area, it is noted that, representations of the future require further disclosure, especially with regard to their hierarchy, relationships, and interaction with coping strategies and time perspective parameters.

It is shown that although the research of the self-concept in the discourse of creating representations of the future has been the basis for certain theoretical generalizations, the relationship between the self-concept and the image of the future world has not yet been thoroughly investigated. Also, the question of how the "I-concept" acts as a mediator in the relationship between individual-personal and socio-demographic factors, on the one hand, and the features of representations of the image of one's own future, on the other, remains open.

Attention is focused on the fact that the study of the image of the future world an individual requires its consideration not only as a separate phenomenon, but also

in the context of other temporal constructs: the past and the present, which gave the introduction into the actual research the concept of time perspective and the study of the relationships of representations of the image of the image of the future world with the parameters of coping strategies in the time perspective.

The methodological principles of the organization of an empirical study of the image of the future personality have been defined. An empirical model is proposed for the formation of the image of the future world. Parameters and methods for studying eight conditional blocks, including "Socio-demographic factors", "Personal traits", "Self-concept", "Image of the future world", "Current unconscious trends", "Time perspective", "Coping strategies", and "Types of coping in the time perspective" are presented.

Socio-demographic factors were determined using a specially created detailed questionnaire and included indicators such as age, gender, total number of years of education, number of children, own monthly income, average income per family member.

403 people living in seven cities of Ukraine took part in the study, which gave a representation of all regions of Ukraine. The age of the persons ranged from 18 to 56 years. Among the respondents, 207 were men and 196 were women. The study was conducted before the war in Ukraine.

Theoretical foundations were reviewed and substantiated using a psychosemantic approach, resulting in the ability to create psychodiagnostic tools for analyzing the research sample. The author's method of the self-concept and the author's method of assessing the image of the future world, built on the basis of the semantic differential method, were created. The psychometric analysis and standardization of the integral indicators of the author's methods were carried out. The developed coefficients of the author's methods and a set of scales of the WOCQ version for future stressful situations confirmed high construct validity and reliability in terms of internal consistency.

A structural analysis of the features of the image of the future world was carried out and predictors of its formation were determined. It is shown that the

existential significance given to one's own future is constructed in the form of such a specific way of relating to the future as a dream, which appears as an imaginary image of the desired, which is beyond the boundaries of meaningful representations. It is revealed that indifferent representations of the future act as a protective reaction to the probability that positive expectations will not be realized. It is stated that the peculiarities of the internal structure of the image of the future include "Future visibility", "Future reliability", "Future positivity" and "Future activity". Predictors of the sense of future reliability are: at the level of socio-demographic factors - fewer children and greater awareness, at an unknown level - the strength of the Super-Ego and at a known level – conscientiousness. It is noted that the predictors of the sense of future activity are material well-being, the desire for activity, self-realization and extraversion as personal traits.

The study introduces the concept of "futuroimagination", which describes the phenomenon of projecting one's own individual psychological qualities onto the image of one's own future, both on a conscious and unconscious level.

A structural analysis of self-image was carried out and predictors of its formation were determined. It has been established that the features of the internal structure of the self-image consists of "Pragmatic realism", "Positive emotionality", "Activity", "Orderliness". It has been found that the feeling of positivity of one's own emotions increases with age, and it is based on unconscious striving for joy and cooperation. The attitude to oneself as an active person is based on unconscious tendencies to self-realization and joy, as well as on extraversion. Predictors of the orderliness of the self are financial income at the socio-demographic level and conscientiousness at the conscious level. The concept of the "temporal self" is introduced - a latent layer of the self-concept, in which estimates of other temporal dimensions, in particular the future, are created.

The psychological phenomenon of the "Consistency Effect" is described. It manifests itself in the fact that the more consistent, balanced and harmonious the self-concept of an individual is, the more consistent, balanced and harmonious his image of the future of the world is.

The importance of the image of the future world for coping and ensuring an individual time perspective is investigated. It is shown that a positive and active attitude towards the future allows individuals to effectively cope with future stressors by reassessing the situation and focusing on the positive aspects. Futuroimagery of reliability acts as a useful resource for coping, and active futuroimagery contributes to the rejection of passive coping strategies. The ability to build a clear picture of the future and actively direct events is realized in the form of proactive coping.

It was established that positive emotionality in the structure of the self-concept and such a way of overcoming stressful situations as focusing on the positive are characterized by a common constructive field, which is described by the following categories: optimism, hope, perseverance, resilience. It has been found that such a dimension of the self-concept as "Activity" manifests itself in the creativity and self-actualization of the individual.

It is proved that coherent and harmonious the image of the future world and self-concept are an important basis for effective overcoming of future stressors, contribute to efforts to achieve goals and possible rewards in the future. It is noted that the more coherent and harmonious the image of the future world is, the more actively the types of future-oriented coping are realized. Conversely, the more unbalanced the self-concept is, the more saturated it is with negative experiences and a passive attitude to life, the more a person tends to respond to current stressors by avoiding interaction with them.

Keywords: *image of the future world, individual representations, self-concept, psychosemantic approach, stress, coping, adaptation, experience, active attitude to the future, optimism, life perspectives, meanings of life, futuroimagination, temporal self.*

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях з психології, включених до переліку, затверджених МОН України:

1. Кременчуцька М. К., Добриніна І. В. Образ майбутнього: конструювання та репрезентація. Психологія та соціальна робота. 2020. Вип.2 (52). С. 84 – 95.

2. Добриніна І. В. Дослідження образу майбутнього: теоретико-методологічний аспект. Габітус. 2022. 44. 162 – 166. DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.44.27>

3. Добриніна І. В. Ресурсність образу світу майбутнього у стратегіях подолання стресу та формуванні індивідуальної часової перспективи. Психологія та соціальна робота. 2022. 1-2(55-56). 27-37. DOI <https://doi.org/10.18524/2707-0409.2022.1-2.286663>

Статті в зарубіжних наукових періодичних виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз даних:

1. M. K. Kremenchutska, O. L. Kiparenko, L. D. Chykur, V. V. Pundiev, I. V. Dobrynina. Neuropsychological diagnostics and correction of reading disorders in visually impaired children. 2022. 4. 68-74. <http://doi.org/10.31288/oftalmolzh202246874>

Статті у іноземних виданнях, які увійшли до інших баз даних:

1. Добриніна І. В. Теоретико-методологічні підходи до дослідження образу майбутнього. Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, X (103), Issue: 265, 2022 May. P.54-57. <https://doi.org/10.31174/SEND-PP2022-265X103-08>

Тези апробаційного характеру

1. Добриніна І.В. Особливості створення образу світу особистістю – аспірант кафедри соціальної допомоги та практичної психології//Матеріали до 75 наукової конференції професорсько-викладацького складу і наукових працівників ОНУ ім. І. І. Мечникова. Секція «ФПСР», 27-28 листопада 2019 р.

2. Добриніна І. В., Кременчуцька М. К. Динаміка самозмін особистості в процесі коуч-сесій// Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин, 23 квітня 2020 р.: матеріали XII міжнародної

науково-практичної конференції/ За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : Видавець Ковальчук О. В., 2020. С. 35 – 38.

3. Добриніна І. В., Кременчуцька М. К. Репрезентація картини світу майбутнього особистістю //Тенденції та перспективи розвитку психології та соціальної роботи в сучасному суспільстві: Збірник матеріалів міжнародної наук. – практ. інтернет-конф., м. Одеса, ОНУ імені І.І.Мечникова, 1 листопада 2020 р. / Редкол.: Л.М. Дунаєва, О.І. Кононенко, Л.С. Смокова. - Одеса: ОНУ, 2020. – С.190-194.

4. Добриніна І. В., Кременчуцька М. К. Образ майбутнього: феноменологія поняття. II Міжнародній науково-практичній інтернет-конференція «Тенденції та перспективи розвитку психології та соціальної роботи в сучасному суспільстві» 19 - 21 листопада 2021 року

5. Добриніна І. В. Формування картини світу як суб'єктивної реальності. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку»: Зб. наук. праць. Переяслав, 2022. Вип. 79. С. 62-65.

Наявність науково-популярних та/або консультаційних (дорадчих) та/або дискусійних публікацій з наукової або професійної тематики.

1. Добриніна І. В., Кременчуцька М. К. Оптимістичне відношення до життя як активуючий ресурс особистості (ортобіотичний підхід)/ Дослідження психології ортобіозу людини : монографія / за заг. наук ред проф Н.В. Родіни. Київ : Видавництво Ліра-К, 2021. 36-57.

ЗМІСТ

ВСТУП	15
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
ОСОБЛИВОСТЕЙ РЕПРЕЗЕНТАЦІЙ ОСОБИСТІСТЮ	
ОБРАЗУ СВІТУ МАЙБУТНЬОГО	
1.1. Провідні засади до вивчення образу світу майбутнього в психології	23
1.2. Феноменологія Я-концепції у дискурсі створення репрезентацій майбутнього особистістю	34
1.3. Часова перспектива та копінг-поведінка особистості в контексті репрезентацій образу світу майбутнього	44
Висновки до першого розділу.....	57
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ТА МЕТОДИЧНЕ	
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНО-	
ПСИХОЛОГІЧНИХ РЕПРЕЗЕНТАЦІЙ ОСОБИСТІСТЮ	
ОБРАЗУ СВІТУ МАЙБУТНЬОГО	
2.1. Методологічні основи емпіричного дослідження індивідуально-психологічних репрезентацій особистістю образу світу майбутнього	60
2.2. Системна модель образу світу та психодіагностичний інструментарій дослідження образу світу майбутнього	70
2.3. Психометричний аналіз і стандартизація інтегральних показників авторських методик: Методики оцінки Я-концепції та Методики оцінки образу світу майбутнього	91
2.4. Психометричний аналіз і стандартизація опитувальника WOCQ для вивчення подолання стресових ситуацій у майбутньому	97
Висновки до другого розділу.....	122
РОЗДІЛ 3. ОБРАЗ СВІТУ МАЙБУТНЬОГО, ЙОГО ФЕНОМЕНОЛОГІЯ,	
ПРЕДИКТОРИ ТА РОЛЬ У ФОРМУВАННІ КОПІНГУ І	

ЧАСОВОЇ ПЕРСПЕКТИВИ ОСОБИСТОСТІ

3.1. Описовий та структурний аналіз особливостей образу світу майбутнього та вивчення предикторів його формування.....	124
3.2. Описовий та структурний аналіз особливостей Я-концепції та вивчення предикторів її формування	148
3.3. Важливість образу світу майбутнього для копіngu і за безпечення індивідуальної часової перспективи.....	172
Висновки до третього розділу.....	186
ВИСНОВКИ	190
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	195

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Через кардинальні зміни у всіх сферах життя, що переживає сучасний світ в XXI сторіччі, поняття «майбутнє» стає центральним у соціогуманітарному дискурсі. Особливо резонансно це відчувається в Україні, де повномасштабне вторгнення у лютому 2022 року призвело до переосмислення індивідуального та соціального існування. Ситуація в нашій державі, зумовлена воєнними діями, перетворила життя громадян на постійний ризик, скоротивши індивідуальний часовий горизонт планування. Реальність, що склалася, відкриває нові перспективи для дослідження образу майбутнього в психології особистості. Проблематика формування і репрезентації майбутнього набуває вагомого значення, як в сенсі наукового розуміння, так і для повсякденного світосприйняття. Вивчення образу майбутнього у системі психологічних параметрів носить надзвичайно актуальний характер, оскільки воно охоплює складні аспекти сутності, структури та динаміки особистості і стає важливим кроком у поясненні процесів адаптації особистості до викликів сьогодення.

Аналіз першоджерел довів, що незважаючи на широке коло досягнень у вивченні феномену майбутнього в психології та соціогуманітарних науках (Дж. Ардоліно, Е. Блуан-Удон, Т. Брош, К.П. Гавриловська, Є.Г. Головаха, Д.Г. Елькін, З.О. Кіреєва, Г. Пелешок, Т. Пихиль, Ф. Полак, Б.Й. Цуканов, Ю.М. Швалб), образ світу майбутнього у якості сукупності репрезентацій потребує розкриття своєї сутності: як ієрархія репрезентацій і як взаємовідношення між ними. Є надзвичайно назрілими емпіричні дослідження предикторів формування образу світу майбутнього, зокрема у якості передумов не розглядалися соціально-демографічні чинники, такі індивідуально-психологічні якості, як актуальні несвідомі тенденції та особистісні риси. Спроби, спрямовані на це, поки що є поодинокими, проте вони окреслили певні шляхи до вирішення особистісних детермінант репрезентацій майбутнього і втілились у концепцію очікуваного майбутнього,

яке розглядається як побудований особистістю проект результату (І.С. Попович), та концепцію розкриття образу власного майбутнього як особистісного надбання (Т.В. Кравченко).

Проблема структури Я-концепції розв'язується в психології неоднозначно, продовжуються дискусії, щодо дослідження особливостей її структури, пошуки і виокремлення її складових. Хоча спроби верифікувати структуру Я-концепції здійснено в багатьох емпіричних дослідженнях (О.Є. Гуменюк, О. О. Дудник, Е.В. Кирейчева, А.В. Фурман), питання вивчення її внутрішньої структури продовжує залишатися актуальним. В деяких публікаціях, присвячених Я-концепції особистості докладно обговорюється проблема образу майбутнього (О.Г. Злобіна, К. Роджерс, І.С. Попович), хоча кількісні параметри взаємозв'язку між Я-концепцією та образом світу майбутнього ще не були визначені. Актуалізація «можливих Я» сприяє відповідній поведінці, тому дослідники (Д. Байбі, Х. Маркус, П. Нуріус, Д. Ойзерман, К. Хукер) дійшли висновку про наявність мотиваційного потенціалу «можливого Я». Проте в цих роботах не порушується аспект інтегральних характеристик Я-концепції, який пов'язаний з майбутнім. Також залишається відкритим питання, яким чином «Я-концепція» виступає медіатором у взаємовідношеннях між індивідуально-особистісними та соціально-демографічними чинниками з одного боку та особливостями репрезентацій образу власного майбутнього – з іншого.

Феномен конструювання образу світу майбутнього знаходить свій зміст у багатьох сферах життєдіяльності особистості, зокрема у подоланні стресових ситуацій (Т. Вілс, Д. Гілі, Р. Карніоль, Т. Мільфонт, Н. Садех П. Хосе, Л.В. Чуа), проте найбільша частка емпіричних досліджень цього напрямку пов'язує копінг та оптимізм (О. О. Вельдбрехт, Дж. Гейнз, Р. Естеве, К. Карвер, З. О. Кіреєва, М. К. Кременчуцька, А. Лопес, Л. Нес, К. Рамірес-Маестре, С. Сегерстром, Н. І. Тавровецька, М. Шейер). Але й інші складові образу світу майбутнього потребують не меншої уваги у даному контексті – як предиктори подолання особистістю стресових ситуацій. Вивчення образу

світу майбутнього особистості вимагає його розгляду не тільки як окремого, хоча й комплексного феномену, а в ширшому контексті, поряд з іншими темпоральними конструктами: минулим та теперішнім, що потребує дослідження часової перспективи, адже в емпіричних дослідженнях поряд з віковою диференціацією особливостей часової перспективи (Р.М. Білоус, Т.І Коноплянко, З.О Кіреєєва, О.І. Купреєва, В.О. Охріменко, М.М. Рева, Б.Й. Цуканов, О.С. Шатілова, Л.М. Яворовська) констатується, що конструктне поле поняття «часова перспектива» ширше, ніж поняття «образ майбутнього» (Н.О. Войтович, В. В. Коширець, К.І. Шкарлатюк Р. Хавула). Проте в них недостатньо досліджено питання яким чином специфічні компоненти образу особистості майбутнього визначають індивідуальні особливості часової перспективи. Підвалини розгляду видів копінгу у часовій перспективі закладені авторами, що вивчали подолання індивідом майбутніх стресорів (І. Гань, Е. Грінглас, Н.В. Родіна, Р. Шварцер). Незважаючи на нечисленні публікації, що присвячені кореляціям часової перспективи з деякими параметрами копінгу (Ф. Анагностопулос, Ф. Гріва, Е.С. Епель, А. Бандура та Ф. Зімбардо), в розглянутих емпіричних дослідженнях не було виявлено даних, що стосуються взаємозв'язків особливостей Я-концепції та репрезентацій майбутнього з параметрами копінг-стратегій та часової перспективи.

Виходячи з важливості зазначених питань, їх недостатньої розробленості в теорії та практиці психологічної науки, був здійснений вибір теми дисертаційного дослідження «Індивідуально-психологічні репрезентації особистістю образу світу майбутнього».

Зв'язок дослідження з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано в рамках комплексної науково-дослідної теми кафедри диференціальної і спеціальної психології «Дослідження психологічного здоров'я особистості: саноцентричний підхід» (номер державної реєстрації 0122U000260).

Тему дисертаційного дослідження затверджено Вченою радою

Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (протокол № 1 від 15.09.2020 р.).

Об'єкт дослідження – репрезентації образу світу майбутнього.

Предмет дослідження – індивідуально-психологічні репрезентації особистістю образу світу майбутнього.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити феноменологію репрезентацій образу світу майбутнього, передумови та взаємозв'язки цих репрезентацій з Я-концепцією, роль у копінгу і забезпеченні часової перспективи.

Для досягнення мети були визначені такі **завдання дослідження**:

1. Проаналізувати теоретичні підходи до проблеми дослідження особливостей репрезентацій особистістю образу світу майбутнього та оцінити сучасний стан досліджень.

2. Визначити методологічні принципи вивчення образу майбутнього, обґрунтувати на їх основі системну каузальну модель формування цього феномену та розробити психодіагностичний інструментарій для її емпіричної верифікації.

3. Здійснити описовий та структурний аналіз особливостей образу світу майбутнього та вивчення предикторів його формування.

4. Здійснити описовий та структурний аналіз особливостей Я-концепції та вивчення предикторів її формування.

5. Дослідити значення образу світу майбутнього для копінгу і забезпечення індивідуальної часової перспективи.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали фундаментальні положення глибинної психології (К.Г. Юнг, М. Малер), принципи соціально-конструкціоністського підходу (О.В. Посацький, П. Бергер, Т. Лукман), досягнення теоретичних підходів до часової перспективи (Л. Франк, К. Левін, Ф. Зімбардо), напрацювання на основі гіпотези лінгвістичної відносності (Е. Сапір, Б. Ворф, Ф. Вольф, Б. Мальт, П. Дениско), положення теорії особистісних конструктів (Дж. Келлі),

здобутки психосемантичного підходу (Дж. Фодор, Г.О. Балл).

Для розв'язання поставлених завдань були використані такі **методи дослідження:**

– *теоретичні:* аналіз, синтез, порівняння, класифікація та систематизація першоджерел з досліджуваної тематики для узагальнення теоретико-методологічних основ вивчення індивідуально-психологічних репрезентацій особистістю образу світу майбутнього та визначення концептуальних засад дослідження предикторів формування образу світу та Я-концепції.

– *емпіричні:* бесіда, анкетування, тестування. З метою збору соціально-демографічних даних про респондентів застосовувалася спеціально створена анкета. Для діагностики особистісних рис застосовувався опитувальник NEO-PI-R (Р.87Р Мак-Крей та П.Т. Коста). Особливості Я-концепції особистості досліджувались за допомогою опитувальника – методики оцінки Я, що побудована на основі методу семантичного диференціалу (створення та адаптацію проведено авторкою дисертації). Для вивчення образу світу майбутнього застосовувався опитувальник – методика оцінки образу світу майбутнього, що побудована на основі методу семантичного диференціалу (створення та адаптацію проведено авторкою дисертації). Параметри копінг-стратегій визначались за допомогою опитувальника способів подолання WOCQ (Р.С. Лазарус та С. Фолкман, адаптація Н.В. Родіної, подальша адаптація проведена авторкою дисертації). Характеристики актуальних несвідомих тенденцій діагностувалися за допомогою Колірному тесту ставлень (М. Люшер, О. Еткінд, адаптацію проведено авторкою дисертації). Особливості часової перспективи респондентів оцінювалися за допомогою Опитувальника часової перспективи особистості ZTPІ (Ф. Зімбардо, адаптація О. Сенік). Для вивчення видів копінгу у часовій перспективі застосовувався опитувальник проактивного копінгу РСІ (Е. Грінгласс, Р. Шварцер, Ш. Тауберт, адаптація Б.В. Бірона).

– *математичні:* розрахунок описових статистик, частотний аналіз,

кореляційний аналіз (коефіцієнт r Пірсона), аналіз головних компонент, простий лінійний регресійний аналіз. У якості психометричних характеристик шкал і опитувальників здійснювався розрахунок внутрішньої узгодженості за критерієм α Кронбаха. Математичний аналіз емпіричних даних здійснювався за допомогою статистичних програмних пакетів IBM SPSS Statistics 26.0.0 та R 4.0.0.

Надійність і вірогідність результатів дослідження забезпечені методологічним обґрунтуванням вихідних теоретичних позицій, використанням взаємодоповнювальних методів, що відповідають меті та завданням дослідження, репрезентативністю вибірки, поєднанням кількісних та якісних методів аналізу отриманих емпіричних даних, використанням методів математичної статистики.

Організація і база дослідження. Досліджено 403 осіб, що мешкають у сімох містах України: Києві ($n = 57$), Вінниці ($n = 50$), Дніпрі ($n = 61$), Івано-Франківську ($n = 48$), Львові ($n = 52$), Одесі ($n = 75$), Харкові ($n = 60$). Це дало представленість всіх регіонів України. Вік осіб склав від 18 до 56 років. Серед респондентів 207 осіб були чоловіками та 196 осіб – жінками.

Наукова новизна та теоретичне значення полягають в тому, що *вперше*:

- *розкрито* особливості внутрішньої структури образу світу майбутнього;
- *визначено* найважливіші предиктори репрезентацій образу світу та формування Я-концепції на рівні соціально-демографічних чинників, несвідомому та усвідомлюваному рівнях;
- *введено* поняття «футуроімажинації», як створення образу світу майбутнього шляхом проєкції власних індивідуально-психологічних якостей на образ майбутнього;
- *запроваджено* концепт темпорального Я, як латентного шару Я-концепції, в якому, попри на орієнтації на актуальність, створюються оцінки інших часових вимірів, зокрема майбутнього.

– *визначено* уявлення про феномен ефекту узгодженості, суть якого полягає у сполученій збалансованості Я-концепції особистості та образу світу її майбутнього;

– *доведено*, що здатність індивіда побудувати чітку картину майбутнього та активна спрямованість на перетворення себе та прийдешніх подій реалізуються у вигляді проактивного копінгу;

– *введено* поняття «види копінгу у часовій перспективі», яке визначено як взаємодію особистості зі стресом в темпоральному контексті;

– *аргументовано*, що гармонічні, узгоджені образи світу майбутнього та Я-концепції є підґрунтям для формування ефективного подолання майбутніх стресорів.

Практичне значення. Проведено психометричний аналіз і стандартизацію інтегральних показників авторських методик, створених на основі семантичного диференціалу: методики оцінки Я-концепції та методики оцінки образу світу майбутнього. Розроблено коефіцієнти розбалансованості для цих методик. Створено версію опитувальника WOCQ для майбутніх стресових ситуацій. Всі психодіагностичні інструменти підтвердили високу конструктну валідність та надійність за внутрішньою узгодженістю. Розраховано нормативні значення для вказаних показників. Це розширить методичний арсенал вітчизняних психологів і дозволить широко використовувати дані методики в психодіагностичній практиці.

Результати дослідження **впроваджено** у роботу комунального некомерційного підприємства «Міський спеціалізований будинок дитини №1» Одеської міської ради (довідка 665 від 6.10.2023 р.); Одеського навчального психотерапевтичного центру імені Мойсея Вульфа спілки психологів та психотерапевтів України (довідка 10 від 28.09.2023 р.); багатопрофільного медичного центру ОНМедУ (довідка 11/4 від 16.10.2023 р.).

Особистий внесок автора в тому, що розроблені наукові положення й отримані емпіричні дані є самостійним внеском автора у дослідження проблеми репрезентацій особистістю образу світу майбутнього. В тезах

конференції, написаних у співавторстві з науковим керівником М. К. Кременчуцькою, внесок І. В. Добриніної полягає у виявленні особливостей внутрішньої структури репрезентацій образу світу і формування Я-концепції та складає 70%. У статті, написаній у співавторстві з науковим керівником М. К. Кременчуцькою, внесок І. В. Добриніної полягає у в описі емпіричної моделі дослідження образу світу майбутнього та визначенні комплексу методів її перевірки, та становить 60%.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні та практичні положення дисертаційної роботи було представлено й обговорено на: наукових семінарах кафедри диференціальної і спеціальної психології Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, а також на науково-практичних конференціях, зокрема: «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» (23 квітня 2020 р, Кам'янець-Подільський); «Тенденції та перспективи розвитку психології та соціальної роботи в сучасному суспільстві» (5 листопада 2020 р., Одеса); «Тенденції та перспективи розвитку психології та соціальної роботи в сучасному суспільстві» (19-22 листопада 2021р., Одеса); «Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку» (20 грудня 2022р., Переяслав).

Публікації. Основні положення й висновки дисертаційної роботи висвітлено у 11 публікаціях автора, з яких 5 статей у наукових фахових виданнях із психології (з яких 3 статті у виданнях включених до переліку, затверджених МОН України, 1 стаття у наукометричному виданні, включеному до міжнародних баз даних, 1 стаття у міжнародному періодичному виданні), 1 публікація з професійної тематики та 5 публікацій у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (207 найменувань, з них — 115 джерела іноземними мовами). Загальний обсяг дисертації становить 213 сторінок. Основний зміст дисертації викладено на 194 сторінці. Робота містить 20 рисунків на 20 сторінках, 22 таблиці на 23 сторінках.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ РЕПРЕЗЕНТАЦІЙ ОСОБИСТІСТЮ ОБРАЗУ СВІТУ МАЙБУТНЬОГО.

1.1. Провідні засади до вивчення образу світу майбутнього в психології.

Протягом останнього часу поняття «майбутнє» перебуває під дедалі більшою увагою з боку низки провідних учених і теоретиків у різних галузях науки, філософії та практики, включаючи психологію. Актуальність вивчення проблеми образу майбутнього в загальній психології та психології особистості визначається тим, що у перші десятиліття ХХІ сторіччя людство зазнає кардинальних трансформацій усіх сфер життя. Наслідками трансформаційних процесів стає реорганізація різних аспектів життя у індивідуальному та соціальному вимірах. Розгортання на території України повномасштабних військових дій, призвело до того, що життя кожного громадянина, який проживає у нашій державі опинилося у смертельній небезпеці, а індивідуальний часовий горизонт планування став гранично короткотерміновим. Саме тому поняття «майбутнє» набуває провідного значення не тільки як наукова категорія, але й стає ключовим у повсякденній свідомості.

Зазначені трансформаційні процеси вочевидь не є ординарним явищем в історії людства: завдяки своєму системному характеру вони формують новий мета-тренд. За визначенням футуролога Д.П. Снайдера мета-тренд – це еволюційний, загальносистемний розвиток, що виникає внаслідок одночасного виникнення ряду окремих демографічних, економічних і технологічних тенденцій. Замість того, щоб кожен тренд був окремою ізольованою глобальною тенденцією, мета-тренди являють собою сукупність тенденцій [194, с. 22]. Подібні радикальні зрушення відомий український економіст Л.Г. Мельник [53] прагне називати епохальними соціально-

економічними трендами. Він зазначає, що наразі людство зазнає нового епохального тренду – фазовий перехід до майбутньої соціально-економічної формації. Його особливістю є те, що він розвивається в ході відразу трьох промислових революцій – Третьої, Четвертої і П'ятої, які виступають в ролі своєрідних генеральних трендів. Очевидно, що військова агресія РФ проти України стала причиною безпрецедентного пришвидшення динаміки цих процесів та різкого загострення пов'язаних з ними протиріччя не тільки у нашій державі, але й в усьому світі.

Як зазначалось вище сучасна людина живе в середовищі тотальних та стрімких змін, що, зрозуміло, відбивається і на її репрезентаціях майбутнього – тобто створення образу майбутнього, яке все частіше описується в термінах невизначеності, непрозорості, непередбачуваності тощо [40]. Відомо, що в Україні невпевненість у майбутньому завжди була однією серед найхарактерніших ознак сучасного життя, поступаючись лише корупції [89]. Стурбованість стосовно майбутнього люди перш за все пов'язують не тільки з реалізацією своїх ідеалів, а й з побоюваннями щодо майбутньої долі своїх дітей, внуків, за майбутнє людства. Занепокоєння нестабільністю сучасного життя надає феномену майбутнього глибокого метафізичного смислу, який безпосередньо стосується філософсько-етичних уявлень людини [75].

Відповідно до Етимологічного словнику української мови Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні [28] слово «майбутнє» є похідним утворенням від словосполучення має бути, тобто воно передбачає наявність ще нездійсненого буття. У тлумачному словнику української мови слово «майбутнє» у значенні іменника означає Час, який настане. Те, що буде, настане. Те, що станеться, відбудеться з ким-, чим-небудь. У свою чергу категорія «образ» належить до числа фундаментальних в психологічній науці, оскільки саме образи, відображаючи об'єктивну реальність, є змістом психіки суб'єкта. образ є суб'єктивним відображенням об'єктів, предметів і явищ, що формується за допомогою таких психічних процесів, як відчуття, сприйняття, пам'ять, мислення. Провідну роль у формуванні образу виконує уява. В

процесі формування образу на нього можуть впливати соціальне та природне середовище, емоції, досвід, стереотипи [54].

Сучасна психологія все активніше спрямовує свій фокус на дослідження майбутнього, адже за справедливим визначенням І.С. Поповича сьогодні відбувається парадигмальний поворот в науці, яка спрямовується від вивчення того, що існує, до вивчення того, що виникає [61]. Вчений зазначає, що в останнє десятиріччя бурхливими темпами розвивається психологія конструювання майбутнього – одна з наймолодших галузей соціальної психології і неабиякої актуальності набуває феномен темпоральності. Наукові результати вивчення процесів прогнозування майбутнього, дослідження образу бажаного життя, обґрунтування психологічних практик конструювання майбутнього, життєвих завдань, завдяки яким особистість моделює майбутнє, досягаючи самоздійснення, актуалізують необхідність теоретичного обґрунтування й експериментального дослідження проблеми образу майбутнього.

Основними науковими векторами дослідження образу майбутнього особистістю можна вважати філософський (М. Унамуно [199], Ж. Бодрийяр [93], П. Вацлавік [197], Ф. Гваттарі [141], В.С. Даценко [21], Ж. Дельоза [22], Ж. Лакана [156], Е. Тоффлер [198], М. Фуко [133], та ін.), соціологічний (Ф. Полак [182], Є.Г. Головаха [18]), психофізіологічний (В.Вундт [205], Е. Блуан-Удон [100], Т. Пихиль [100], Т. Брош [105], Дж. Ардоліно [93] та психологічний (Д.Г. Елькін [199], Б.Й. Цуканов [82], З.О. Кирєєва [34, 36], І.С. Попович [61], Т.В. Кравченко [43], К.П. Гавриловська [14], Г. Пелешок [14], Ю.М. Швалб [86]). Коротко розглянемо всі ці напрямки і зупинимось детальніше на дослідженнях психологічного напрямку.

За визначенням В.С. Даценко [21], з точки зору філософії проблема образу майбутнього має декілька аспектів. Насамперед, це онтологічна проблема. Філософія має розв'язувати проблему буттєвого статусу майбутнього. Епістемологічний аспект проблеми майбутнього стосується можливості його пізнання. Окремо постають проблеми майбутнього в галузях

філософії природничих наук і філософії суспільства. Філософія людини також не є повноцінною без роздумів про людське, антропологічне майбутнє. Розуміння філософами майбутнього в його різних аспектах залежить від загальної концептуалізації проблем часу і кожна концепція часу з тих, що склалися й набули визнання у філософії, має свій образ майбутнього і викликає свої питання щодо його онтологічного і епістемологічного статусу. Авторка каже про майбутнє як про особливий тип існування, як про буття, яке характеризується неповнотою, незавершеністю й відкритістю, і зазначає, що вказаних характеристик немає у минулого, вони частково присутні, але втрачаються в теперішньому [21].

Проблема вивчення образу майбутнього в філософії пов'язана з такими іменами як М. Унамуно, який вважав, що люди мають сильну орієнтацію на майбутнє і незмінно прагнуть зрозуміти «навіщо» або *telos* свого життя. Потреба зрозуміти кінцеву мету життя — це постійний проект, який надає людському існуванню сенс і спрямування. Як таке, воно переважає за важливістю бажання знати причини людської поведінки. За словами М. Унамуно [199] люди хочуть знати, звідки прийшли, лише для того, щоб краще мати змогу визначити, куди вони йдуть. Без переконливого «навіщо» особистість зводиться до тимчасового явища, а вибір визначається короткостроковими потребами, а не довгостроковими цілями. Ідея, що люди моделюють свою індивідуальну реальність неусвідомлено, а психіка людини безпосередньо пов'язана з системою мови, а вийти зі звичної системи «життя-мова» досить важко, простежується у філософських напрямках постнекласичної філософії у Ж. Лакана [156], М. Фуко [133], Ж. Дельоза [22], Ф. Гваттарі [22], Ж. Бодрийяра [5], та ін., а також радикального конструктивізму (винайдена реальність П. Вацлавіка [197]).

Е. Тоффлер зазначає, що динамічний розвиток суспільства, технологій та матеріальної культури не дає людині можливість повною мірою адаптуватися до них – вона не встигає обробляти потік всього нового, що виникає зараз. Філософ характеризує цей стан як стан «футурошоку» і

підкреслює, що сьогодні весь світ – «це ситуація, що швидко зникає» [198, с. 18], а шок від майбутнього – це продукт сильно прискорюваного темпу змін у суспільстві. Відповідно, у людини, яка вже не здатна встигати за своєю цивілізацією, виникає запаморочення від дезорієнтації.

Що стосується соціологічного вектору вивчення образу майбутнього, то необхідно зазначити, що поняття «образ майбутнього» як категорія наукового аналізу в соціо-гуманітарних науках вперше виникає у соціології є 1970-х рр. «Образ майбутнього» – ключове поняття дослідження історичного процесу згідно з концепцією нідерландського соціолога Ф. Полака. Позитивний ідеальний образ майбутнього, сформований у суспільстві, впливає на напрямок його подальшого розвитку [182].

Деталізуючи змістові та часові складові образу майбутнього, сучасний український соціолог Є.І. Головаха розкриває його оціночний аспект (бажане – очікуване) [17]. Для аналізу життєвої перспективи вчений розробив теоретичну схему, складовими якої виступили – життєві плани, життєві цілі та відповідні їм рівні домагань і вікових очікувань, ціннісні орієнтації особистості. Таке розуміння образу майбутнього дозволяє підійти до вивчення основної функції життєвої перспективи – регулятивної, і розкрити співвідношення планів та цілей, з допомогою яких людина може втілити свої життєві цінності, при цьому зашкоджуючи або перешкоджаючи наслідкам очікуваних втрат.

Методологічний арсенал соціології майбутнього пов'язаний з конструктивним застосуванням різних підходів, всього потенціалу соціологічної думки. Майбутнє інтерпретується як феномен соціальної реальності, так як і категорія майбутнього, пов'язана з розвиненою соціологічною уявою. Таким чином, в сучасній соціології феномен образу майбутнього представлений (1) як конструктивний детермінаційний потенціал і (2) як образ, модель, ідеал.

Переходячи до психофізіологічних напрямків, слід нагадати, що ое В. Вундт приділяв значну увагу механізму передбачення майбутнього в своїх

працях. І саме він першим використовує термін «антиципація» (англ. Anticipation від лат. Anticipo - передбачати, упереджувати, випереджати) в якості спеціального психологічного терміну [205] в роботі «Grundzüge der physiologischen Psychologie» (Основи фізіологічної психології). В. Вундт, висунувши три знаменитих основних біполярних координати психічного процесу: приємне-неприємне, збудження-заспокоєння і напруга-розслаблення, пов'язував їх з протіканням емоційних процесів. В. Вундту належить найважливіша роль у визначенні напрямку досліджень психологічних механізмів передбачення. У сучасних дослідженнях використовуються методики, що дозволяють оцінити ставлення людини до майбутнього, зокрема, на основі трьох класичних факторів, запропонованих В. Вундтом. Під психофізіологічними механізмами антиципації розуміється здатність діяти і приймати будь-які рішення з певним часово-просторовим випередженням стосовно очікуваних, майбутніх подій. Прояв антиципації відбувається на різних рівнях: на рівні сенсомоторних процесів, на перцептивному рівні, на рівні уявлень, на рівні мовленнєвих процесів, а також на рівні субсенсорному (пізньотонічні реакції, ідеомоторні акти). На думку авторів, прояв ефектів антиципації спостерігається в моторних діях, в задачах вибору і побудови маршрутів руху, в зорово-моторній координації тощо. Сучасні нейробіологи також суттєву увагу приділяють вивченню психофізіологічних корелятів при формуванні образу майбутнього у людини [93;100; 105 та ін].

Інтерес до феномену образу майбутнього у психологічній науці виник досить давно, і яскраво простежується у різних психологічних школах та методологічних напрямках. Що стосується психодинамічного підходу, то за свідченням П. Гартоколіса [140]. З. Фрейд майже не торкався питання часу безпосередньо, і в кінці життя зізнався, що загадка часу вислизнула від нього. Серед небагатьох його висловлювань з цього приводу найбільш відоме твердження про те, що у несвідомому часу немає, а також споріднене з кантіанським, припущення, що безперервний спосіб функціонування системи

свідомості, що сприймає, лежить в основі нашого уявлення про час.

Важливі дослідження психології часу було проведено в одеській школі Д.Г. Елькіна – Б.Й. Цуканова. Д. Елькін [82] визначив два рівні моделювання часу в психіці людини: безпосереднє моделювання часу (на рівні першої сигнальної системи) та опосередковане моделювання часу (моделювання на рівні другої сигнальної системи). Б. Цуканов не тільки продовжив справу свого вчителя, але й побудував цілісну концепцію психологічного часу на основі експериментального виміру його одиниці. Як показали дослідження Б. Цуканова [82], кожний індивід у структурі психіки має власну одиницю часу (τ – тау), що протягом життя не змінюється. Безсумнівний науковий і практичний інтерес становлять дослідження професора Б.Й. Цуканова, спрямовані на встановлення суб'єктивно-метрологічних індивідуальних властивостей власної одиниці часу й зіставлення їх тривалості з індивідуальними властивостями темпераменту.

Послідовниця Б.Й. Цуканова З.О. Кіреєва [36], досліджуючи час як детермінанту онтогенетичного розвитку свідомості, встановила, що відображення сутності темпоральної дійсності у свідомості в онтогенезі може також відбуватися у трьох взаємопов'язаних напрямках: репрезентації метричних властивостей часу (тривалість), топологічних властивостей часу (безповоротна послідовність протікання подій з минулого через сьогодні у майбутнє) і репрезентації для орієнтування у часі. Застосовуючи комплексний, системний, віковий, індивідуальний та особистісний підходи до вивчення часу та його властивостей, у роботі продемонстровано гетерохронність процесу пізнання часових властивостей індивідуальною свідомістю. Відображення суті темпоральної дійсності у свідомості в онтогенезі відбувається у трьох взаємопов'язаних напрямках: метричні властивості часу (тривалість), топологічні властивості (безповоротна послідовність перебігу подій з минулого через сьогодні у майбутнє) та уявлення для орієнтування у часі.

Оцінюючи в цілому ставлення людини до власного майбутнього, слід відзначити, що образ майбутнього є найважливішим засобом конструювання

людської ідентичності. Різні рівні ідентичності особистості можуть мати різну часову спрямованість, орієнтуватись на різні моделі майбутнього. Особиста проєкція майбутнього, з іншого боку, реалізує загальний соціальний дискурс майбутнього, який уможлиблює висування цілей соціального розвитку. Образ майбутнього міцно пов'язаний з образом «Я», який не є окремою структурною складовою самосвідомості, а є результатом самопізнання, що виступає у формі узагальненого уявлення людини про себе. Це той рівень самосвідомості, на якому людина досягає більш зрілого усвідомлення сутності своєї особистості. Образ «Я» – результат апробації людиною своїх самооцінок, домагань, соціально-психологічних очікувань та оцінних ставлень до оточення у процесі життєдіяльності. Ці чинники визначають структурно-функціональні та змістові характеристики образу «Я» [8].

За І.С. Поповичем [61] конструювання моделі очікуваного майбутнього можна розглядати як побудований особистістю проєкт результату. Цей проєкт є своєрідним передбаченням, що реалізується через прогностичну функцію соціальних очікувань особистості, а одночасно низка суб'єктів діяльності може поставити перед собою аналогічну мету. Модель очікуваного майбутнього у всіх цих суб'єктів буде різною, навіть якщо вони прагнутимуть до однакового кінцевого результату. Конструювання моделі очікуваного майбутнього – це не тільки бачення кінцевого результату, а й вплив на оцінку реалізації поведінки, консолідацію моральних, вольових, інтелектуальних зусиль для її реалізації. Конструювання залежить не тільки від внутрішніх чинників особистості, зокрема її Я-концепції, самооцінки, рефлексії, рівня домагань, але й від зовнішніх, які чинять соціальний тиск на особистість. Здійснюється цей тиск через соціальну роль, статус і позицію в соціумі. Соціум висуває очікування-вимоги до особистості, вимагаючи належної поведінки в спільноті. Відбувається трансформація особистісних і соціальних норм, що позначається на групотворчих процесах малої групи. Соціальні норми і санкції здійснюють соціальний контроль особистості. Важливим зовнішнім чинником є очікування соціуму. Основним досягненням людини в

онтогенезі здатності конструювати майбутнє є формування зв'язку антиципації як процесу і образу досягнення, як продукту переробки внутрішньої репрезентації, аmodalного або модально-специфічного типу. Базовими характеристиками образу перспективної репрезентації, тобто образу досягнення, є просторово-часові та смислові характеристики.

За Т.В. Кравченко образ власного майбутнього є особистісним надбанням, результатом внутрішньої діяльності людини і цілком залежить від неї самої. Тому цілком правомірно твердити, що потреба впливати на майбутнє виступає одним з провідних механізмів індивідуальної активності, який визначає напрям і характер її дій. Людина сама творить своє майбутнє, що є для неї «полем», знання, яке конструюється й моделюється нею самостійно, справляючи вагомий вплив на те, що вона думає і робить сьогодні (мета, яка стосується майбутнього, визначає теперішню поведінку людини) [43]. Образ майбутнього – це складне інтегральне утворення, яке включає в себе ціннісні орієнтації, життєві плани, засвоєні стереотипи і настановлення, елементи рефлексії і самооцінки, емоційне ставлення до майбутнього [14]. Ю.М. Швалб вважає, що поряд із цільовими структурами у образі майбутнього мають місце структури очікування. Обидва типи структур взаємодіють і наділені своїм змістом [86].

Вивчаючи особливості суб'єктивних полів майбутнього, Н.Б. Долгополов запропонував такі їх різновиди: фантазійне (сенс якого полягає у протиставленні реальності), символічне задоволення актуальних потреб; ідеальне (створює ідеалізоване «Я» дитини, залежить від батьківських вимог, рівня домагань, самооцінки); майбутнє для інших (спрямоване на задоволення очікувань інших людей щодо власного життя); анти-майбутнє (наслідування негативних програм дитинства, коли бажання «на зло для когось» стає основним мотивом життя); реальне майбутнє (відповідає реальним потребам дитини, її переживанням, взаєминами з іншими)

Гальмування або й припинення процесу породження полів майбутнього як нездійснених гештальтів, створює замкнене коло старіння, ситуацію, коли

виживання в теперішньому блокує розвиток майбутнього. Фіксована на подіях минулого енергія, проявляється як перешкода особистісному становленню й особистісному самовизначенню. Крім того, втрата віри у своє майбутнє посилює деструктивні тенденції розвитку, призводить до саморуйнування особистості та руйнування нею свого найближчого оточення.

Вивчаючи особливості суб'єктних полів майбутнього, Н. Долгополов запропонував такі їх різновиди:

- фантазійне (сенси якого полягає у протиставленні реальності), символічне задоволення актуальних потреб;
- ідеальне (створює ідеалізоване “Я” дитини, залежить від батьківських вимог, рівня домагань, самооцінки);
- майбутнє для інших (спрямоване на задоволення очікувань інших людей щодо власного життя);
- анти-майбутнє (наслідування негативних програм дитинства, коли бажання “на зло для когось” стає основним мотивом життя);
- реальне майбутнє (відповідає реальним потребам дитини, її переживанням, відносинам з іншими).

У підсумку, слід зазначити, що в психології майбутнє розкривається як властивість психічного. Як зазначає Л.А. Регуш, майбутнє – це психологічне утворення, результат внутрішньої роботи особистості, спрямованої на створення нею безперервності власної історії, цілісності «Я», перспективи життєвого шляху. Особистість стає його автором, переплавляючи свої знання і досвід відповідно до цілей і ціннісних орієнтацій, окреслених нею самою. Для людини майбутнє завжди потенційно може бути змінене, воно – широкий діапазон можливостей, адже його зміст не має завершеного характеру.

Таким чином, *образ майбутнього – це цілісне уявлення особистості про майбутнє, яке знаходиться в свідомості та частково у несвідомому і постійно впливає на поведінку, діяльність, а також її емоційний стан.* В образі майбутнього відбувається зіставлення образу реального життя з образом бажаного життя особистості.

Незважаючи на широке коло досягнень у вивченні образу світу майбутнього в психології, цей образ у якості сукупності репрезентацій потребує розкриття своєї сутності: як ієрархія репрезентацій і як взаємовідношення між ними. Дослідження, спрямовані на це, поки що є поодинокими. Варто зазначити внесок І.С. Поповича [61] з його концепцією очікуваного майбутнього, яке можна розглядати як побудований особистістю проект результату, та внесок Т.В. Кравченко [40], яка розкриває образ власного майбутнього як особистісне надбання, що окреслило деякі шляхи до вирішення особистісних детермінант репрезентацій майбутнього. Позатім, мають суттєве значення і є надзвичайно назрілими емпіричні дослідження предикторів формування образу світу майбутнього, зокрема у якості передумов не розглядались соціально-демографічні чинники, такі індивідуально-психологічні якості, як актуальні несвідомі тенденції та особистісні риси.

Отже, показано, що в останній час в психологічній науці все більше уваги приділяється проблемі образу майбутнього. Основними науковими векторами дослідження образу майбутнього особистістю можна вважати філософський, соціологічний, психофізіологічний та психологічний. в психології майбутнє розкривається як властивість психічного. Визначено, що психологічна феноменологія образу майбутнього полягає в тому, що образ майбутнього – це цілісне уявлення особистості про майбутнє, яке знаходиться в свідомості та частково у несвідомому і постійно впливає на поведінку, діяльність, а також її емоційний стан. В образі майбутнього відбувається зіставлення образу реального життя з образом бажаного життя особистості. Зазначено, що процес формування образу майбутнього – це не тільки бачення кінцевого результату, а й вплив на оцінку реалізації поведінки, консолідацію моральних, вольових, інтелектуальних зусиль для реалізації власних очікувань, що підкреслює суб'єктний характер цього процесу. Підкреслено, що незважаючи на широке коло досягнень у вивченні образу світу майбутнього в психології, цей образ у якості сукупності репрезентацій

потребує розкриття своєї сутності: як ієрархія репрезентацій і як взаємовідношення між ними. Показано, що мають суттєве значення і є надзвичайно назрілими емпіричні дослідження предикторів формування образу світу майбутнього.

1.2 Феноменологія Я-концепції у дискурсі створення репрезентацій майбутнього особистістю.

У психології проблема образу майбутнього широко обговорюється саме в дослідженнях, присвячених Я-концепції особистості. Теоретичний аналіз феномену «Я-концепції» як наукової категорії засвідчує складність та багатогранність її вивчення, що обумовлюється різними підходами науковців до розуміння її сутності, змісту, структури та методів дослідження цього феномену. Дослідженням Я-концепції, а також суміжними з нею поняттями «самосвідомість», «образ Я», «селф» у різний час займалися такі вчені, як: В. Джеймс [146], Ч. Кулі [114], Д.Г. Мід [55], К. Роджерс [184], Е. Еріксон [124], А. Бандура [95], Р. Бернс [106], О. Гуменюк [20], К. Добсон [106], Ф. Райс [183], М. Розенберг [185]. Переважна більшість з них віддають Я-концепції центральне місце у формуванні особистості, визначаючи її у загальних рисах як стрижневе утворення онтогенетичного розвитку людини, центральну ланку самосвідомості, відносно усталену динамічну та певною мірою усвідомлену систему уявлень особи про саму себе, цілісний образ власного Я, який синтезує її самосприйняття такою, якою вона є, хоче бути в ідеалі і має обов'язково стати [20].

Засновником проблеми «Я-концепції» особистості вважається В. Джеймс, який надав опис Я-концепції людини, як сукупності уявлень людини про себе як особистості [146]. Відповідно до теорій соціального інтеракціонізму основним орієнтиром людської «Я-концепції» є «Я» іншої людини. В основі теорії «дзеркального Я» Ч. Кулі (англ. looking-glass-self) лежить теза про те, що людина вчиться опановувати своїм «Я», вглядаючись у

своє зображення у дзеркалі інших, уявляючи, як бачать її ці інші, співвідносить власні уявлення про себе з їхніми уявленнями про себе [114]. Коли людина відбувається як особистість, вона набуває тим самим здатність перетворювати зразки реакцій оточення на певні ситуації у власну внутрішню мотивацію. Важливим наслідком такої інтеріоризації є те, що Д. Мід в теорії «дзеркального я» називає прийняттям (на себе) ролей (англ. role-talking). Спочатку, на першій фазі становлення особистості, індивід «приміряє» на себе ролі конкретних осіб з його оточення і намагається їх повторювати та копіювати. Причому характер протікання психічних процесів тут нагадує деякі описані в психоаналізі явища переносу. На другій фазі соціально-психологічні установки зазнають узагальнення, унаслідок чого з'являється «генералізований інший» (англ. generalized other), репрезентований у таких поняттях, як «мораль», «Бог», «людство», «народ» тощо, що є узагальненими символами абстрактних правил поведінки [55].

У розумінні Я-концепції К. Роджерс ґрунтується на положеннях, що всяке сприйняття індивіда заломлюється у феноменальному полі його свідомості, центром якого є Я-концепція, яка є одночасно і уявленням, і внутрішньою сутністю індивіду і яка тяжіє до цінностей, що мають культурне походження. Відповідно Я-концепція регулює поведінку і характеризується відносною стабільністю і зумовлює досить стійкі схеми поведінки. Постулюється, що розходження між досвідом індивіда та його Я-концепцією нейтралізуються за допомогою механізмів психологічного захисту. Я-концепція визначається як «організований, послідовний концептуальний гештальт, що складається з характеристик Я та уявлень про зв'язки «Я» з іншими та різними аспектами життя разом зі значенням, яке надається цьому сприйняттю» [184, с. 200].

Представники еґо-психології, насамперед, Е. Еріксон, особливу увагу звертають на інтеграцію в рамках Я-концепції індивідуальних біологічних факторів та факторів соціокультурного оточення [124]. У свою чергу представникові соціально-когнітивної теорії А. Бандурі вдалося зацентрувати

ідеї цієї теорії на людині як інтерпретаторі та фігурі. Людина активно взаємодіє з соціальним середовищем, долаючи перешкоди, які виникають на шляху. За А. Бандурою, «Я» – це аспект, який стосується самоефективності, або сприйняття людиною своєї здатності діяти успішно в конкретних ситуаціях [95].

Р. Бернс [106] розглядав Я-концепцію як одну з інтегральних характеристик особистості, які пов'язані з її самоставленням, самоприйняттям, оцінкою власної відповідальності й самоефективності у вирішенні різноманітних, часто складних життєвих ситуацій. Я-концепція є таким інтегральним системним утворенням як сукупність усіх уявлень індивіда про себе, пов'язана з їх оцінкою. Переживання людиною свого Я є результатом тривалого формування особистості. Я-концепція визначає як те, що є індивід, а й те, що він себе думає, як дивиться на свої можливості у теперішньому та його розвиток у майбутньому.

За О. Гуменюк, Я-концепція – це цілісний образ особистого Я, система уявлень про власну особистість, яка є достатньо стійкою, більш-менш усвідомленою [20, с. 132]. Інші автори розглядають феномен Я-концепції як динамічний, активний і здатний змінювати власну формацію конструкт. Я-концепція особистості визначає і організовує діяльність і переживання особистості, реалізує мотиваційні функції, передбачає плани, правила і сценарії поведінки, визначає адекватність реакцій на соціальні зміни. Представники такого розуміння (серед українських вчених зокрема можна відзначити О. Жиліна) Я-концепції вважають, що вона медіює найважливіші внутрішні процеси особистості (емоції, обробка інформації, мотивація) і більшість міжособистісних взаємодій (соціальна перцепція, ситуація вибору партнера, стратегія взаємодії) [29].

За Ф. Райсом Я-концепція виконує наступні функції:

1. Досягнення внутрішньої узгодженості забезпечується через бажання індивіда забезпечити максимальну внутрішню узгодженість. Для цього особистість вживає різноманітних заходів, лише щоб уникнути

психологічного внутрішнього дискомфорту, внутрішньої дисгармонії.

2. Інтерпретування досвіду пов'язане зі способом пояснення поведінки особистості. Отже, різні люди можуть по-різному реагувати і по-різному оцінювати різні ситуації. Те, що одна людина вважає абсолютно нормальним, для іншого може здатися неприйнятним.

3. Визначення очікувань допомагає індивіду передбачити, що може статися в певних ситуаціях, виходячи з її поведінки, досвіду, знань для планування. Наприклад, людина, яка виявляє пунктуальність, буде очікувати такої ж пунктуальності від інших людей [183, с. 235].

Розуміння Я-концепції як системи установок привело М. Розенберга [185] до виокремлення в ній декількох автономних формальних вимірів. По-перше, це ступінь когнітивної складності й диференційованості, який вимірюється кількістю і характером власних якостей, що усвідомлюються особистістю: чим більше своїх якостей особистість усвідомлює і чим більш складні й узагальнені ці якості, тим вищий рівень самосвідомості особистості. По-друге, це ступінь виразності, рельєфності образу «Я», його суб'єктивної значущості для особистості. Одна людина багато думає про себе, аналізує свої вчинки, намагається цілеспрямовано формувати себе; в іншій рефлексія нерозвинена, вона діє під впливом безпосередніх збудників або за логікою ситуації. Різними бувають й об'єкти рефлексії: один більше турбується про свою зовнішність, інший – про розумові здібності, третій – про свій моральний вигляд. По-третє, це ступінь внутрішньої цілісності, послідовності Я-концепції.

Оскільки людина бачить себе під різними кутами зору, її самосвідомість завжди буде суперечливою. Я-ідеальне ніколи не збігається з Я-реальним, і ця суперечливість є головною рушійною силою самовиховання. Отже, суперечливість, непослідовність образу «Я» викликає внутрішнє напруження, сумніви й коливання. Додатково, важливим є ступінь стійкості, стабільності образу «Я» в часі. В одних людей часткові самооцінки і загальні уявлення про себе залишаються більш чи менш стабільними, незмінними, а в інших – вони

доволі нестійкі, схильні до значних коливань, що не може не відбитися на поведінці людини та її стосунках з оточенням [185].

Отже, «Я-концепція» може діяти як своєрідний захисний екран, який захищає цілісне уявлення про себе від впливу, який може порушити цей образ. Поведінка людини змінюється залежно від ситуації, в якій вона перебуває, від психологічної чи соціальної ролі, яку вона приймає. У кожній ситуації у людини є релевантні їй моделі поведінки, які застосовуються у відповідних ситуаціях. Відповідно, Я-концепція – внутрішнє, екзистенційне ядро особистості; продукт відображення системи відносин особистості до себе та зовнішнього світу; елемент особистісної освіти, з яким узгоджуються всі дії, емоції, почуття, вчинки, поведінка, психологічне здоров'я та успіх у практичній діяльності. Є механізмом санкціонування стосовно особистості себе та зовнішнього світу. Формується за законами логіко-мовленнєвого мислення. Вона пов'язує якості щодо себе та зовнішнього світу у минулому, теперішньому та майбутньому. Частково існує і у сфері несвідомої. Я-концепція знаходиться в єдності з Ми-концепцією.

Таким чином, Я-концепція особистості є важливим фактором організації психіки та поведінки індивіда, оскільки визначає інтерпретацію досвіду та служить джерелом очікувань індивіда стосовно майбутнього. У вищенаведеному визначені не наводяться уявлення про структуру Я-концепції, позатім структурний аспект Я-концепції набув у психології великої значущості, що простежується в працях таких дослідників як К. Роджерс [184], Р. Бернс [106], Н. Гапон [16], К. Добсон [106], О.А. Дудник [27], Е.В. Кирейчева [35], А.В. Фурман [80], О.Є. Гуменюк [20] та ін. Ще В. Джеймс розглядав глобальне, особистісне Я як двоїсте утворення, таке, що складається з двох частин: «Я – як самої сутності людини»; «Я – як об'єкту», що включає все, що можна назвати своїм. В структурі «Я – як об'єкту» виділив чотири компонентні блоки, які розташовані в чіткій послідовності, а саме: «духовне Я», «матеріальне Я», «соціальне Я» та «фізичне Я» [146]. У науковій спадщині В. Джемса можна натрапити на ідею про розрізнення Я-реального і Я-

ідеального [146], проте найбільш фактурно Я-ідеальне розкривається в феноменологічному підході і визначається як «Я-концепція, якою індивід найбільше хотів би володіти, якій вона надає для себе найвищу цінність» [184, с. 200].

Вище вже вказувалось, що Р. Бернс, в рамках власного підходу, розглядав Я-концепцію як сукупність установок, спрямованих на себе. Вчений виділив три складові Я-концепції: Я-реальне, Я-соціальне (дзеркало), та Я-ідеальне [106]. Поняття «реальна Я-концепція» віддзеркалює уявлення особистості про себе, про те, яким Я є. «Ідеальна Я-концепція» – це уявлення особистості про себе, з урахуванням прагнень, тобто відображенням того, «яким би я хотів бути». «Дзеркальна Я-концепція» – це уявлення індивіда про думки щодо нього з боку інших людей. Водночас існує «професійна Я-концепція», або «Я-професійне», яка також може бути реальною та ідеальною. У більшості випадків реальна та ідеальна Я-концепції не збігаються. За властивостями емоційного ставлення до себе дослідники поділив «Я-концепцію» на позитивну та негативну. Зокрема, Р. Бернс вказує, що позитивна «Я-концепція» характеризується «твердою переконаністю в імпонуванні іншим людям, упевненістю у здатності здійснювати певний вид діяльності і почуттям власної значущості» [106, с. 27]. Загалом її емпірично можна прирівняти до позитивного ставлення індивіда до самого себе, до самоповаги, прийняття себе, відчуття власної цінності і непересічності, віри в успіх, оптимізму

В структурі Я-концепції виділяються дві головні підсистеми – систему самооцінок (самоповагу) та систему емоційних відношень (аутосимпатію особистості). Ієрархія компонентів складається з ієрархії домінуючих життєвих видів діяльності. Зміст узагальненого самовідношення визначається ядреними компонентами його структури, які займають найбільш високі ієрархічні місця. Н. Гапон виділяє ядро та периферію Я-концепції. В ядрі Я-концепції людей, які активно самоактуалізуються, міститься почуття самоповаги та свободи, здатність встановлювати та підтримувати добрі

стосунки з іншими, відкритість до нового досвіду, раціональна поведінка, особиста відповідальність, духовно-моральний спосіб життя [16, с. 175].

Отже, проблема структури Я-концепції розв'язується в психології неоднозначно, відповідно продовжують викликати дискусії дослідження особливостей її структури, пошуки і виокремлення її складових. Хоча спроби верифікувати структуру Я-концепції здійснено в багатьох емпіричних дослідженнях [35; 80; 122 та ін.], питання вивчення її внутрішньої структури продовжує залишатися актуальним.

Актуальною є проблема про визначення складових Я-концепції, що відповідають за репрезентацію майбутнього. Вище вже розглянуто «Я-ідеальне» в феноменологічному розумінні. Слід зазначити, що в рамках Я-концепції ідея образу майбутнього, була розвинута ще К. Роджерсом через призму уявлень про «Я-ідеальне» як бажане бачення себе в майбутньому [184]. Зв'язок «Я-ідеального» з репрезентаціями майбутнього розкрито через конструкт введений у психологію О.Г. Злобіною [31] - «образ бажаного життя». На думку О.Г. Злобіної, суб'єктивна картина життєвого світу особистості створюється в результаті складного поєднання різних психологічних утворень. Загальна траєкторія життєздійснення особистості набуває в картині світу певної цілісності, яку в ході дослідження можна виокремити, застосувавши базові категоріальні конструкти. За такий конструкт, дослідниця пропонує взяти «образ бажаного життя», який поєднує очікування, домагання і наміри особистості [31]. Далі дослідниця зазначає, що у соціальних уявленнях фіксуються насамперед нормативні зразки. Проте очікування особистості щодо життя ґрунтуються не лише на нормі, а й на ідеалі. Фактично в картині світу весь час відбувається зіставлення образу реального життя з образом бажаного життя особистості.

За І.С. Поповичем [61] Я-концепція є джерелом соціальних очікувань особистості. Автором встановлено, що ідеальне «Я» стосовно реального «Я» значною мірою виступає як джерело очікуваної, бажаної інформації, що постійно уточнюється та апробується. Соціальні очікування через

взаємоузгодженість процесів інтеріоризації та екстеріоризації впливають на Я-концепцію особистості. Я-концепція, в свою чергу, виступає своєрідним акумулюючим засобом цих процесів та джерелом соціальних очікувань особистості водночас. Через такі процеси конструювання, моделювання, прогнозування і передбачення особистість творить завтрашній день, конструює майбутнє.

Через репрезентації майбутнього розкривається Я-концепція особистості. Адже репрезентації – це субмоделі, які людина вибудовує стосовно себе і до навколишнього світу. Їхня своєрідність визначається різними зв'язками та переплетеннями, тому на думку Н. Чешир, Г. Томе вищевказані конструкти становлять цілісну систему, що включає «всі ідеї та уявлення людини про себе і про свою взаємодію з навколишнім світом. Звідси випливає, що вона складається, з одного боку, з самопрезентацій, з другого боку, з об'єктивних репрезентацій» [84, с. 30]. Фактично в людини протягом життя складається безліч образів свого Я, які характеризують різні сторони його особистості. Ці образи змінюють один одного залежно від їхньої значущості в той чи інший період життя та конкретної ситуації.

На наш погляд, на сучасному етапі розвитку психологічної науки питання про компоненти сприйняття майбутнього, що містяться у Я-концепції, найбільш повно розкрито в концепції можливого Я, запропонованої Х. Маркус і П. Нуріус [162]. Дослідниці ввели поняття «робочої Я-концепції» – Я-концепції в певний час і в заданому соціальному контексті взаємодії, частина загального репертуару Я, яке визначається на мікро- та макро-соціальному рівнях. Деякі робочі Я-концепції актуалізуються частіше, деякі – рідше, питання про стабільність / мінливість Я-концепції починає звучати як питання ймовірності появи тієї чи іншої окремої Я-концепції в ситуації конкретної соціальної взаємодії. Ця ідея ймовірності, визначеної відносно самопроявів, обумовила появу категорії можливого Я. Воно є екстраполяцією нашої поточної робочої Я-концепції. Наявних характеристик можливих «Я» така сама необмежена кількість, як і робочих Я-концепцій; вони можуть бути

як негативними, так і позитивними.

Згідно з Х. Маркус і П. Нуриус [162] можливе Я – це наші уявлення про те, ким ми станемо у майбутньому (як «добрі», так і «погані»), які мають мотивуючу функцію – образ себе успішного у майбутньому або уявлення про себе як про потенційного невдачу обумовлює реальний успіх або невдачу. Крім того, великі розбіжності між поточною робочою Я-концепцією й можливим «Я» є джерелом тривожних або депресивних станів. Автори виділяють два типи можливих Я: позитивні можливі Я (надії) і негативні можливі Я (страхи). Можливі «Я» — це особистісно значущі образи себе в майбутньому, які створюють мотивацію досягти або уникнути певних «Я». Можливі Я також впливають на теперішні Я, тому що вони змушують людей змінити свою поточну поведінку, щоб втілити свої майбутні образи в життя.

Можливі Я беруть участь у процесі саморегуляції. Д.О. Леонт'єв запропонував схему переходу можливості в дію «можливе — цінне (змістовне) — належне — мета — дія» [158]. Насправді це формула саморегуляції, де можливі Я є важливими елементами саморегульованої поведінки. З точки зору Д.О. Леонт'єва, саморегуляція включає три функції: функцію самодетермінації, функцію реалізації та функцію збереження. З усіма цими функціями пов'язані можливі Я: вони дозволяють людині самовизначатися в полі можливостей і за допомогою мотиваційного потенціалу направляють їх до їх реалізації.

Можливі Я можуть характеризуватися різними атрибутами, наприклад, фактичними та запланованими стратегіями досягнення можливого Я, уявною ефективністю, очікуваним результатом, частотою думок, важливістю, відповідністю можливого Я справжньому Я, балансом, перешкодами та іншими [177, 178]. Можливі особи можуть бути пов'язані з різними сферами життя. Так, К. Хукер і Л. Фрейзер, спираючись на дослідження Х. Маркус і С. Кросса, запропонували такі сфери можливого Я: сім'я, робота, особистісні характеристики, фізичні характеристики, здоров'я, успіх, фінансове

становище, дозвілля, час, стосунки та ряд інших [117; 134]. У різні періоди життя переважають різні сфери можливого Я; наприклад, під час навчання в коледжі домінують можливі Я, пов'язані з академічною сферою, особистими характеристиками, сім'єю та фінансовим становищем [162].

Актуалізація можливих Я сприяє певній поведінці, тому дослідники дійшли висновку про наявність мотиваційного потенціалу можливого Я. Це простежується в роботах К. Бі, Х. Маркус, П. Нуріус, Д. Ойзермана, К. Хукера, Д. Байбі та ін., [99; 107; 143; 162; 178; 179]. Проте в цих дослідженнях не порушується аспект інтегральних характеристик Я-концепції, який пов'язаний з майбутнім.

Хоча дослідження Я-концепції у дискурсі створення репрезентацій майбутнього особистістю були основою для певних теоретичних узагальнень, зокрема для теорій про «Я-ідеальне» та «можливі Я», зв'язок між Я-концепцією та образом світу майбутнього ще не був ретельно досліджений. Також залишається відкритим питання, яким чином «Я-концепція» виступає медіатором у взаємовідношеннях між індивідуально-особистісними та соціально-демографічними чинниками з одного боку та особливостями репрезентацій образу власного майбутнього – з іншого.

Таким чином, якщо проаналізувати літературні дані присвячені дослідженню феноменології Я-концепції у дискурсі створення репрезентацій майбутнього, можна зауважити наступне. В дослідженнях, присвячених Я-концепції особистості широко обговорюється проблема образу майбутнього. Я-концепції відведене центральне місце у формуванні особистості, визначаючи її у загальних рисах як стрижневе утворення онтогенетичного розвитку людини, центральну ланку самосвідомості, відносно усталену динамічну та певною мірою усвідомлену систему уявлень особи про саму себе, цілісний образ власного Я. Зазначено, що проблема структури Я-концепції розв'язується в психології неоднозначно, продовжуються дискусії, щодо дослідження особливостей її структури, пошуки і виокремлення її складових. Хоча спроби верифікувати структуру Я-концепції здійснено в багатьох

емпіричних дослідженнях питання вивчення її внутрішньої структури продовжує залишатися актуальним. Я-концепція особистості є важливим фактором організації психіки та поведінки індивіда, оскільки визначає інтерпретацію досвіду та служить джерелом очікувань індивіда стосовно майбутнього. Показано, що хоча дослідження Я-концепції у дискурсі створення репрезентацій майбутнього були основою для певних теоретичних узагальнень, зокрема для теорій про «Я-ідеальне» та «можливі Я», зв'язок між Я-концепцією та образом світу майбутнього ще не був ретельно досліджений. Також залишається відкритим питання, яким чином «Я-концепція» виступає медіатором у взаємовідношеннях між індивідуально-особистісними та соціально-демографічними чинниками з одного боку та особливостями репрезентацій образу власного майбутнього – з іншого.

1.3. Часова перспектива та копінг-поведінка особистості в контексті репрезентацій образу світу майбутнього.

Даний підрозділ присвячено літературним даним про взаємовідношення між ставленням до майбутнього та копінг-поведінкою і часовою перспективізацією в процесі індивідуального і соціального функціонування людини. Широкий ряд дослідників у своїх теоретичних та емпіричних розробках, торкаючись проблеми конструювання образу світу майбутнього, відзначає, що зазначений феномен знаходить свій зміст у багатьох сферах життєдіяльності особистості, зокрема у подоланні стресових ситуацій (Н. Садех і Р. Карніоль [187], Д. Гілі [141], Т. Віллс [203], Л.В. Чуа, Т.Л. Мільфонт, П.Е. Хосе [113], Л. Нес [172], С. Сегерстром [111, 172], К. Карвер [109, 110], М. Шейер [110], Дж. Гейнз [109] та побудові часової перспективи (Н.О. Войтович [13], В. В. Коширець, К.І. Шкарлатюк [42], Р. Хавула [81]).

У підрозділі 1.1 зазначалось, що людство наразі знаходиться в періоді тотальних та стрімких змін, а життя кожного громадянина, який проживає у

нашій державі опинилося у смертельній небезпеці. Ці умови можна охарактеризувати як гострий стрес, а виходячи з того, що копінг є універсальною відповіддю особистості на стрес (за моделлю Н.В. Родіної [64]), вивчення ролі репрезентацій майбутнього у подоланні стресу є важливим аспектом феномену образу світу майбутнього.

Поняття копінг (англ. *coping*) походить від англійського дієслова «to cope» (долати; витримати, опанувати). В українській психологічній літературі його переклад досі не має одностайно прийнятої форми, і в публікаціях ми знаходимо такі різновиди: «опановуюча поведінка» (або «опанування»); «долаюча поведінка» (або «поведінка подолання»); та просто англomовне запозичення «копінг-поведінка» [64]. Згідно системної моделі копіngu Н.В. Родіної стресова ситуація, будучи критичним впливом середовища, апелює, у першу чергу, до неусвідомлюваного рівня особистості. Вплив несвідомого на свідомий рівень психіки модерується різними вимогами соціального середовища. Свідомість, у свою чергу, виступає як фільтр, селективно пропускаючи крізь себе актуальні несвідомі потреби, які створюють різноманітні варіанти подолання зі стресом. Здійснювана копінг-поведінка у формі копінг-стратегій може більш-менш успішно сприяти вирішенню стресової ситуації, тим самим приводячи суб'єкта подолання до необхідного результату. Під копінг-стратегіями розуміються фіксовані способи подолання стресових ситуацій. Схильність до використання тих чи інших стратегій подолання, а також їх результативність являють собою не інваріантні характеристики, а обумовлені системними взаємозв'язками між проблемами, ресурсами і доступними стратегіями в динамічній структурі життєдіяльності особистості [64].

В класифікації С. Фолкман і Р.С. Лазарус виділяються наступні види копінг-стратегій. Специфіка класифікації залежить від вибірки, на якій проводилась емпірична верифікація моделі. Так, для загальної вибірки осіб дорослого віку було виділено наступні копінг-стратегії [43]: Конфронтація; Дистанціювання; Самоконтроль; Пошук соціальної підтримки; Прийняття

відповідальності; Уникання – відхід; Побудова плану дій; Позитивна переоцінка. При аналізі вибірки абітурієнтів було встановлено наступні копінг-стратегії [132]: Фокусування на проблемі; Прийняття бажаного за дійсне; Відстороненість; Пошук соціальної підтримки; Фокусування на позитиві; Самозвинувачення; Послаблення напруги (Розрядка); Уникання.

Аналіз численних емпіричних досліджень показує наступні тенденції щодо вивчення ролі репрезентацій майбутнього у подоланні стресу. Так, Н. Садех і Р. Карніоль вказують, що адаптивний копінг забезпечується відчуттям «безперервності власного Я у майбутньому» на прикладі осіб, що втратили роботу [187]. Наповнення «Я» відчуттям безперервності в континуумі «минуле-теперішнє-майбутнє» дає особі впевненість, що її поточні дії досягнуть бажаних цілей у майбутньому і становить важливий механізм суб'єктності [201]. Дослідження Д. Гілі [141] свідчить про те, що наявність надійного уявного «Я» може позитивно вплинути на стратегії подолання та відчуття благополуччя у осіб, що здійснили правопорушення та намагаються покінчити з кримінальним минулим. На вибірці учнів початкової школи Т. Віллс зі співавт. [203] дослідили, що орієнтація на майбутнє позитивно пов'язана з адаптивним копінгом (тобто поведінкове подолання) і негативно пов'язана з т. зв. «гнівливим копінгом». Л.В. Чуа, Т.Л. Мільфонт та П.Е. Хосе [113] побудували лонгітюдні моделі медіації при дослідженні новозеландської молоді. Побудовані авторами моделі показали, що орієнтація юнаків та дівчат на майбутнє передбачала нижчий рівень неадаптивного подолання, що, у свою чергу, передбачало менше вживання психоактивних речовин і самоушкодження. Орієнтація на майбутнє виступила предиктором всіх вимірів благополуччя, і це відбувається через збільшення використання адаптивного копінгу, зменшення використання дезадаптивного копінгу або завдяки обом варіантам.

Але найбільша частка досліджень цього напрямку пов'язує копінг та оптимізм. В теорії диспозиційного оптимізму К. Карвер і М. Шейер розглядають оптимізм як позитивний атитюд до майбутнього [110]. Подібна

установка сприяє активності та ефективній діяльності суб'єкта, а також, згідно з результатами досліджень, є одним із найважливіших прогнозів подолання стресів, викликаними хронічними хворобами [110], диспозиційний оптимізм може надати когнітивні, адаптаційні та контекстуальні ресурси, які здатні за даними К. Карвера та Дж. Гейнза сприяти кращому психічному здоров'ю [109]. Підсумовуючи дослідження оптимізму, Л. Нес і С. Сегерстром [172] у мета-аналізі виявили, що оптимісти (визначені як особи з позитивними очікуваннями на майбутнє) частіше використовували стратегії приближення до вирішення проблем, коли вони стикалися з проблемами, і рідше стратегії уникнення подолання. У контексті впливу стресових факторів існує міцний зв'язок між диспозиційним оптимізмом і психологічним і фізіологічним благополуччям. Однак чим інтенсивніше вивчається оптимізм у світлі феномену копінгу, тим більш стає зрозумілим, що інші складові образу світу майбутнього потребують не меншої уваги у даному контексті – як предиктори подолання особистістю стресових ситуацій. В рамках ортобіотичного підходу М.К. Кременуцька та І.В. Добриніна [186] розглядають оптимістичне відношення до життя як активуючий ресурс особистості. Досліджуючи психологічні реакції на пандемію sars-cov-2 З.О. Кіреєва [38] визначила взаємозв'язок між оптимізмом та резильєнтністю у осіб різного віку. В контексті повномасштабного вторгнення в Україну О. Вельдбрехт, Н. Тавровецька [11] встановили, що оптимістичні уявлення про майбутнє виступають, як спонтанний спосіб самодопомоги та саморегуляції в умовах війни.

Вивчення образу світу майбутнього особистості вимагає його розгляду не тільки як окремого, хоча й комплексного феномену, а в ширшому контексті, поряд з іншими темпоральними конструктами: минулим та теперішнім. Таку можливість дає впровадження в актуальне дослідження поняття про часову перспективу, яке одним із важливих понять, що вивчаються на психологічному рівні відображення часу.

Ще у своїй книзі «Трагічний сенс життя» (*icn. Del sentimiento trágico de*

la vida) іспанський філософ М. Унамуно [199] припустив, що «Я» виникає з відчуття часової безперервності між минулим, теперішнім і майбутнім. Відповідно до його точки зору, люди мають сильну орієнтацію на майбутнє, вони прагнуть зрозуміти відповідь на питання «навіщо?» стосовно власного існування. Л. Франк [196] характеризує часову перспективу як існуючу в даний момент сукупність уявлень індивіда про своє психологічне минуле і майбутнє, як динамічну базову властивість людського існування, яка характеризується взаємозв'язками і взаємовпливами минулого, теперішнього і майбутнього. Згідно з Л. Франком часова перспектива індивіда може відрізнитися у різних сферах життя і залежить від норм і цінностей конкретної культури. К. Левін [159] підкреслював, що коли людина сприймає, переживає своє теперішнє становище, воно неминуче пов'язане з його очікуваннями, бажаннями, уявленнями про майбутнє і минуле. Таке включення майбутнього та минулого до контексту теперішнього К. Левін назвав часовою перспективою. Ідеї К. Левіна, що вперше порушив питання існування одиниць психологічного часу різної спрямованості, послужили стимулом для подальшого дослідження часової перспективи особистості.

За визначенням Ф. Зімбардо та Дж. Бойда, часова перспектива – це несвідомий процес, в результаті якого неперервний потік особистого і соціального досвіду розподіляється по часовим категоріям, або рамкам, які допомагають впорядковувати, узгоджувати і надавати сенс подіям [207, с. 1271]. Автори запропонували факторну модель ставлення до часу, охарактеризувавши наступні фактори: «Негативне минуле», «Позитивне минуле», «Гедоністичне сьогодення», «Фаталістичне сьогодення» і «Майбутнє». Фактично, ці фактори – тимчасові зони, в яких «живуть люди». Ф. Зімбардо та Дж. Бойд пишуть про важливість збалансованого ставлення до минулого, теперішнього і майбутнього часу, яке дає найбільш оптимальне самопочуття і психічне здоров'я особистості [207]. Підкреслюється взаємозв'язок порушених тимчасових орієнтацій і таких феноменів, як схильність до ризику, хімічних адикцій тощо. Схильність індивіду

орієнтуватись на певний часовий діапазон створює перманентне часову прихильність, що робить одних людей більш орієнтованими на майбутнє, а інших – на теперішнє чи минуле. Проте поєднання часових орієнтацій буде адаптивним і оптимальним для психічного і фізіологічного здоров'я людини лише при здатності гнучко переходити від однієї часової орієнтації до іншої відповідно до вимог ситуації, потреб і цінностей індивіду [102; 207].

В українській психології проблема часової перспективи досліджувалась переважно в рамках теорій про життєвий шлях. В.А. Роменець [69] зазначав, що рушійними силами життєвого шляху особистості в зв'язку з спрямованістю людських вчинків є головні мотиви світобачення – центрація і децентрація, Відповідно до В.А. Роменця, І.П. Манохи людина переживає згадуване минуле та передбачуване майбутнє тим яскравішим, чим більше подій життя це переживання охоплює одночасно. Життя концентрується миттєво, зосереджується нині як у взаємному переході минулого та майбутнього. Життєвий шлях вчені розглядає як серію значних вчинків, де фінал кожного вчинку є початком наступного. Завдяки вчинкам людина занурюється в глибину життя, піднімаючи пласти, яких не було у його попередній мотивації. Вчинок не може бути завершеним, у ньому завжди відчувається прагнення подальшого вдосконалення себе та своїх життєвих обставин [70]. В рамках цих розвідок варто відзначити внесок Т.М. Титаренко яка запропонувала структурно-генетичну модель цілісного саморозгортання життєвого світу особистості [77], і на думку якої, психологічний час є асиметричним стосовно подій минулого, сьогодення та майбутнього, а часова перспектива перебуває під безпосереднім впливом емоційного життя особистості [76, с. 54]. Також необхідно виділити роботи В.Г. Панка [59], який концептуалізував життєвий шлях особистості як категорію прикладної психології, З.О. Кіреєвої [39], яка розглядала життєвий шлях у контексті репрезентації уявлень про час.

Однією з найчастіше цитованих концепцій часової перспективи в українській психології є причинно-цільова концепція, розроблена Є.І. Головахою та О.О. Кроніком [18]. Ключове становище цієї концепції

визначають так: психологічний час формується виходячи з переживання особистістю детермінаційних зв'язків між основними подіями її життя. Специфіка детермінації людського життя у тому, що, поруч із причинної обумовленістю наступних подій попередніми (детермінація минулим), має місце і детермінація майбутнім, тобто цілями та передбачуваними результатами життєдіяльності. Такі причинні цільові зв'язки є одиницями аналізу психологічного часу особистості. А концепція, розроблена на цій основі, почала називатися «причинно-цільовою». На думку Є.І. Головахи та О.О. Кроніка, для сприйняття більш тривалих інтервалів часу необхідно включення таких психічних складових як пам'ять, мислення, уява, на підставі яких відбувається інтеграція конкретних аспектів сприйняття та оцінок часу, тимчасових суджень, що відносяться до минулого, сьогодення, майбутнього і, нарешті, формування усвідомленого ставлення до часу загалом. Зокрема психологічне майбутнє особистості становлять потенційні зв'язки, реалізація яких ще розпочалася, оскільки вони з'єднують між собою передбачувані події хронологічного майбутнього [18].

Психологія часу в Одеському університеті імені І.І.Мечникова має суттєві досягнення у розвитку даної проблеми. Представниками одеської школи постулюється, що ставлення до минулого, теперішнього та майбутнього у індивіда є диференційно-психологічною категорією, оскільки існують різні типи ставлення до часової перспективи. Д.Г. Елькин зазначав, що у тих випадках, коли орієнтування у часі пов'язане з деякими труднощами, людина звертається до різних допоміжних прийомів, що полегшують сприйняття часу. Одним із таких прийомів є використання так званих точок відліку часу. Такі орієнтації, на думку Б.Й. Цуканова [82], багато в чому залежить від конструкції годинника індивіда, які відкладають певний відбиток на своєрідність часової перспективи особистості. Так, індивіди в діапазоні $0,7с < \tau < 0,85с$ орієнтовані майбутнє. В діапазоні $0,86с < \tau < 0,93с$ для суб'єктів найбільш значуще сьогодення, суб'єкти, які віддають перевагу минулому, знаходяться в діапазоні $0,94с < \tau < 1,11с$.

Поняття «проспективна ідентичність» пов'язує часову перспективу та ідентичність особистості. За визначенням В.Д. Острової це динамічне, цілісне когнітивно-афективне утворення, що є компонентом «Я»-концепції особистості та представлено системою уявно-вірогіднісних смислових конструктів суб'єкта, які віднесені ним у власне майбутнє і є сукупністю рис, особистісних якостей, соціальних ролей, соціальних статусів. Проспективна ідентичність – соціокультурно обумовлений, динамічний компонент Я-концепції особистості, який забезпечує суб'єкту орієнтацію у соціальному оточенні, знаходження там власного місця і формування перспектив для подальшого саморозвитку. Проспективна ідентичність є не одиничним конструктом, а цілісною системою, що поєднує певну кількість взаємозалежних конструктів та має різну структуру, яка обумовлена індивідуальними особливостями суб'єкта та його соціокультурним оточенням [57].

Структура проспективної ідентичності складається з когнітивного й афективного компонентів. Формування когнітивного компоненту відбувається у процесі засвоєння і реалізації соціальних ролей та рольових очікувань соціального середовища. Це дозволяє окреслити певні ідентифікаційні межі і визначити напрямок пошуку свого майбутнього місця у соціумі, що активно змінюється. Афективний компонент відображає та забезпечує ставлення суб'єкта до власних майбутніх ідентичностей, що обумовлює ієрархію останніх. З іншої сторони, афективний компонент впливає на когнітивний, спонукаючи суб'єкта до уточнення, поглиблення, деталізації індивідуальних уявлень про власне майбутнє. Якісна структура проспективної ідентичності особистості визначається змістом окремих компонентів і їх взаємозв'язків [56].

Поняття «транспективи» було запроваджено науковий словник В.І. Ковалевим. Транспектива - це рух психіки, це здатність свідомості поєднувати у теперішньому минуле і майбутнє і цим підсумовувати, інтегрувати час свого життя [41], тобто наскрізне бачення з сьогодення у

минуле і майбутнє, здатність огляду індивідом перебігу часу власного життя в будь-якому його напрямі, можливість взаємоспіввідношення минулого, майбутнього та сьогодення та зв'язування цих тимчасових компонентів людського життя у його свідомості та підсвідомості [41]. На наш погляд, це поняття «трансспектива» є дуже близьким до поняття «часова перспектива», адже вони описують спільне конструктне поле.

Широке коло емпіричних досліджень присвячено психологічним особливостям становлення життєвої перспективи особистості на різних етапах онтогенетичного розвитку [2; 34; 44; 63; 85; 88]. Зокрема З.О. Кіреєвою встановлено, що у підлітковому періоді та в ранній дорослості досліджені формують найбільш значущу часову перспективу. Провідною часовою перспективою для піддослідних 12-15 років виступає сьогодення, у якому намагаються пізнати і зрозуміти себе, вирішити основне питання підліткового віку «Хто Я?». Підлітки, а також випробувані у віці 18-25 років будують свої репрезентації на основі:

1) суб'єктивної оцінки швидкості перебігу часу, що переживається («справжнє – швидке, цікаве»);

2) емоційного забарвлення, за допомогою якого передають індивідуальні відносини до сьогодення, минулого і майбутнього («теперішнє – сумно», «майбутнє – хороше, красиве», «теперішнє – веселе», «минуле – нервово», «минуле – добре, гарне», «минуле – хороше, сьогодення – радісне та сумне»);

3) відображення таких універсальних властивостей часу, як неповторність і незворотність: («минуле не має значення, що минуло, того більше не буде напевно ніколи», «минуле – те, що не можна змінити», «теперішнє – це те, що вже робиш і змінити його потім не можна»).

Вчена зазначає, що підлітки, юнаки та випробувані в ранній дорослості мають цілісні уявлення про часову перспективу, які передають за допомогою емоційно-оцінних категоріальних шкал. Формування значущої часової перспективи починається у підлітковому періоді [34]. Так, для всіх сучасних українських підлітків 15–16 років найбільш значущими і доступними

орієнтаційними цінностями є: «Щасливе сімейне життя», «Наявність хороших і вірних друзів», «Любов», «Здоров'я» і «Матеріально забезпечене життя», що непрямо свідчить про орієнтацію на майбутнє [87].

Дослідження провідної часової перспективи у віці середньої (26-40 років) та пізньої (40 – 55 років) дорослості були проведені Б.І. Цукановим, у яких було показано, що випробувані мають неоднакове відношення до минулого, сьогодення та майбутнього залежно від належності до типологічних груп [82, с. 125-126]. У багатьох індивідів після 50 років змінюється часова перспектива. У літньому віці людина більше оглядається на минуле, проте сьогодення і майбутнє сприймає менш активним, маленьким, миттєвим, менш зрозумілим, ніж минуле. У даному віці минулий час сприймається як такий, що наповнений позитивними переживаннями, такий, що є більшою мірою упорядкованим, ніж майбутнє. У репрезентаціях майбутнього проявляються песимістичні атитюди, проглядають сумніви та невпевненість, а також підкреслюється мала значущість майбутнього для індивіда.

В емпіричних дослідженнях, присвячених взаємовідношенню між параметрами часової перспективи та образу майбутнього [13; 42; 81], простежується генеральна ідея, що конструктне поле поняття «часова перспектива» ширше, ніж поняття «образ майбутнього», проте в них недостатньо вивчено питання яким чином специфічні компоненти образу особистості майбутнього визначають індивідуальні особливості часової перспективи.

Отже, показано, що часова перспектива є динамічною базовою властивістю людського існування, яка характеризується взаємозв'язками і взаємовпливами минулого, теперішнього і майбутнього. Зокрема психологічне майбутнє особистості становлять потенційні зв'язки, реалізація яких ще розпочалася, проте вже іманентно існують у теперішньому, що являє собою розкриття образу майбутнього у часовій перспективі. Визначено, що на різних етапах онтогенетичного розвитку люди по-різному ставляться до минулого, сьогодення та майбутнього: молодим властива спрямованість у

майбутнє, у літньому віці більш значуще минуле, має місце ретроспективна спрямованість часової перспективи. Але поряд з віковою диференціацією особливостей часової перспективи та констатацією того, що конструктне поле поняття «часова перспектива» ширше, ніж поняття «образ майбутнього», недостатньо досліджено питання яким чином специфічні компоненти образу особистості майбутнього визначають індивідуальні особливості часової перспективи.

На нашу думку у психології вже назріло виокремлення конструкту «Види копінгу у часовій перспективі». Це словосполучення може слугувати терміном, що поєднує спільні характеристики понять «копінг» та «часова перспектива». Треба відзначити, що деякі спроби з боку вчених, охарактеризувати цей термін, виявились дуже успішними. Наприклад, модель видів копінгу за Р. Шварцером [189] ґрунтується на ідеї, що подолання є конструктом, пов'язаним як з часом події, так й з відчуттям визначеності. Модель являє собою двовимірний простір, що складається з двох ортогональних конструктів: «минулі втрати – минулі загрози і складні завдання» і «невизначеність – визначеність». Р. Шварцер зазначав, що існує чотири основні види копінгу: реактивний копінг, антиципаторний копінг, превентивний копінг, проактивний копінг.

В просторі, що утворюється цими двома конструктами розташовані вказані копінги. Для реактивного копінгу характерними є орієнтація на визначеність та минулі втрати. Для інших видів копінгу – орієнтація на майбутні загрози і складні завдання. Антиципаторний копінг борієнтований на достатньо визначені події, проактивний – на події з середнім ступенем визначеності, превентивний – на невизначені. Виходячи з позицій зазначених категорій подолання були сформульовані їхні визначення.

1) реактивний копінг – зусилля, спрямовані на те, щоб подолати втрати чи збитки або компенсувати їх;

2) антиципаторний копінг – зусилля, що здійснюються для того, щоб подолати загрози, що насуваються;

3) превентивний копінг – зусилля зі створення загальних ресурсів опору для подолання події, що може відбутися, а може й не відбутися в найближчому майбутньому;

4) проактивний копінг – зусилля по вибудовуванню загальних ресурсів, спрямованих на подолання ситуацій, що являють собою складні завдання й життєві виклики. Такі зусилля сприяють особистісному зростанню.

В свою чергу І. Гань із колегами [136] запропонували термін «копінг, що орієнтований на майбутнє», позначивши ним концепт, що поєднує обидва ці види подолання. Цей вид копінгу визначається авторами як підготування індивіда до потенційних стресорів. Це визначення відповідає як проактивному, так і превентивному копінгу, оскільки вони обидва, незважаючи на вказані розбіжності, спрямовані у майбутнє. І. Гань із колегами довели свою модель за допомогою конфірматорного факторного аналізу.

Б.В. Біроном [3] було встановлено, що проактивний копінг за своєю сутністю є ієрархічно вищою формою подолання, інтегративним утворенням, передумовами якого є не стільки «первинні» диспозиційні і середовищні чинники, скільки сформованість «вторинних» структур, зокрема інших видів копінгу. Цей вид подолання має спільне конструктне поле з антиципаторно-превентивним копінгом, що є свідченням спрямованості обох конструктів на майбутнє. Принципова різниця між ним та іншими видами копінгу полягає в тому, що цей вид подолання відповідає потребам, які ведуть до розвитку здібностей та самоактуалізації особистості, є втіленням власної активності суб'єкту, його саморуху, результатом набуття автентичності власного «Я» та відбудови проактивних відношень зі світом.

Таким чином, поняття «види копінгу у часовій перспективі» можна визначити як взаємодію особистості зі стресом в темпоральному контексті. Емпіричних досліджень, що пов'язують компоненти образу світу майбутнього з видами копінгу у часовій перспективі нами виявлено не було. Проте є нечисленні публікації присвячені кореляціям часової перспективи з деякими параметрами подолання стресу. Так, Ф. Анагностопулос і Ф. Гріва виявили,

що орієнтація на майбутнє позитивно корелює з проактивним копінгом [92], а Е.С. Епель, А. Бандура та Ф. Зімбардо вивчили вплив самоефективності та перспективи часу на копінг у бездомних дорослих [123]. Також в розглянутих емпіричних дослідженнях не було виявлено даних, що стосуються взаємозв'язків репрезентацій образу світу майбутнього з параметрами копінг-стратегій та часової перспективи та враховують специфіку взаємовідносин з темпоральними аспектами Я-концепції.

Отже, термін «види копіngu у часовій перспективі» описує достатньо виокремлений психологічний конструкт, що доведено теоретичними та емпіричними дослідженнями, проте цей конструкт залишається ще маловивченим. Незважаючи на нечисленні публікації, що присвячені кореляціям часової перспективи з деякими параметрами подолання стресу, в розглянутих емпіричних дослідженнях не було виявлено даних, що стосуються взаємозв'язків особливостей Я-концепції та репрезентацій майбутнього з параметрами копінг-стратегій та часової перспективи.

Таким чином, аналіз сучасних досліджень часової перспективи та копінг-поведінки особистості в контексті репрезентацій образу світу майбутнього дозволив визначити наступне. Зазначено, що сучасні умови для особистості можна охарактеризувати як гострий стрес, а виходячи з того, що копінг є універсальною відповіддю особистості на стрес, вивчення ролі репрезентацій майбутнього у подоланні стресу є важливим аспектом феномену образу світу майбутнього. Проаналізовано емпіричні дослідження щодо вивчення ролі репрезентацій майбутнього у подоланні стресу і показано, що найбільша частка досліджень цього напрямку пов'язує копінг та оптимізм. Зазначено що інші складові образу світу майбутнього потребують не меншої уваги у даному контексті – як предиктори подолання особистістю стресових ситуацій. Підкреслено, що вивчення образу світу майбутнього особистості вимагає його розгляду не тільки як окремого, хоча й комплексного феномену, а в ширшому контексті, поряд з іншими темпоральними конструктами: минулим та теперішнім, що дало впровадження в актуальне дослідження

поняття про часову перспективу, яке одним із важливих понять, що вивчаються на психологічному рівні відображення часу. Виявлено, що в емпіричних дослідженнях поряд з віковою диференціацією особливостей часової перспективи та констатацією того, що конструктне поле поняття «часова перспектива» ширше, ніж поняття «образ майбутнього», недостатньо досліджено питання яким чином специфічні компоненти образу особистості майбутнього визначають індивідуальні особливості часової перспективи. Показано, що термін «види копінгу у часовій перспективі» описує достатньо виокремлений психологічний конструкт, проте цей конструкт залишається ще маловивченим. Незважаючи на нечисленні публікації, що присвячені кореляціям часової перспективи з деякими параметрами подолання стресу, в розглянутих емпіричних дослідженнях не було виявлено даних, що стосуються взаємозв'язків репрезентацій образу світу майбутнього з параметрами копінг-стратегій та часової перспективи та враховують специфіку взаємовідносин з темпоральними аспектами Я-концепції.

Висновки до першого розділу

1. В психологічній науці все більше уваги приділяється проблемі образу майбутнього. Основними науковими векторами дослідження образу майбутнього особистістю можна вважати філософський, соціологічний, психофізіологічний та психологічний. в психології майбутнє розкривається як властивість психічного. Визначено, що психологічна феноменологія образу майбутнього полягає в тому, що образ майбутнього – це цілісне уявлення особистості про майбутнє, яке знаходиться в свідомості та частково у несвідомому і постійно впливає на поведінку, діяльність, а також її емоційний стан. В образі майбутнього відбувається зіставлення образу реального життя з образом бажаного життя особистості. Зазначено, що процес формування образу майбутнього – це не тільки бачення кінцевого результату, а й вплив на оцінку реалізації поведінки, консолідацію моральних, вольових,

інтелектуальних зусиль для реалізації власних очікувань, що підкреслює суб'єктний характер цього процесу. Підкреслено, що незважаючи на широке коло досягнень у вивченні образу світу майбутнього в психології, цей образ у якості сукупності репрезентацій потребує розкриття своєї сутності: як ієрархія репрезентацій і як взаємовідношення між ними. Показано, що мають суттєве значення і є надзвичайно назрілими емпіричні дослідження предикторів формування образу світу майбутнього.

2. В дослідженнях, присвячених Я-концепції особистості широко обговорюється проблема образу майбутнього. Я-концепції відведено центральне місце у формуванні особистості, визначаючи її у загальних рисах як стрижневе утворення онтогенетичного розвитку людини, центральну ланку самосвідомості, відносно усталену динамічну та певною мірою усвідомлену систему уявлень особи про саму себе, цілісний образ власного Я. Зазначено, що проблема структури Я-концепції розв'язується в психології неоднозначно, продовжуються дискусії, щодо дослідження особливостей її структури, пошуки і виокремлення її складових. Хоча спроби верифікувати структуру Я-концепції здійснено в багатьох емпіричних дослідженнях питання вивчення її внутрішньої структури продовжує залишатися актуальним. Я-концепція особистості є важливим фактором організації психіки та поведінки індивіда, оскільки визначає інтерпретацію досвіду та служить джерелом очікувань індивіда стосовно майбутнього. Показано, що хоча дослідження Я-концепції у дискурсі створення репрезентацій майбутнього були основою для певних теоретичних узагальнень, зокрема для теорій про «Я-ідеальне» та «можливі Я», зв'язок між Я-концепцією та образом світу майбутнього ще не був ретельно досліджений. Також залишається відкритим питання, яким чином «Я-концепція» виступає медіатором у взаємовідношеннях між індивідуально-особистісними та соціально-демографічними чинниками з одного боку та особливостями репрезентацій образу власного майбутнього – з іншого.

3. При вивченні сучасних досліджень часової перспективи та копінг-поведінки особистості в контексті репрезентацій образу світу майбутнього

зазначено, що сучасні умови для особистості можна охарактеризувати як гострий стрес. Виходячи з того, що копінг є універсальною відповіддю особистості на стрес, вивчення ролі репрезентацій майбутнього у подоланні стресу є важливим аспектом феномену образу світу майбутнього. Проаналізовано емпіричні дослідження щодо вивчення ролі репрезентацій майбутнього у подоланні стресу і показано, що найбільша частка досліджень цього напрямку пов'язує копінг та оптимізм. Зазначено що інші складові образу світу майбутнього потребують не меншої уваги у даному контексті – як предиктори подолання особистістю стресових ситуацій. Підкреслено, що вивчення образу світу майбутнього особистості вимагає його розгляду не тільки як окремого, хоча й комплексного феномену, а в ширшому контексті, поряд з іншими темпоральними конструктами: минулим та теперішнім, що дало впровадження в актуальне дослідження поняття про часову перспективу, яке одним із важливих понять, що вивчаються на психологічному рівні відображення часу. Виявлено, що в емпіричних дослідженнях поряд з віковою диференціацією особливостей часової перспективи та констатацією того, що конструктне поле поняття «часова перспектива» ширше, ніж поняття «образ майбутнього», недостатньо досліджено питання яким чином специфічні компоненти образу особистості майбутнього визначають індивідуальні особливості часової перспективи. Показано, що термін «види копінгу у часовій перспективі» описує достатньо виокремлений психологічний конструкт, проте цей конструкт залишається ще маловивченим. Незважаючи на нечисленні публікації, що присвячені кореляціям часової перспективи з деякими параметрами подолання стресу, в розглянутих емпіричних дослідженнях не було виявлено даних, що стосуються взаємозв'язків репрезентацій образу світу майбутнього з параметрами копінг-стратегій та часової перспективи та враховують специфіку взаємовідносин з темпоральними аспектами Я-концепції.

РОЗДІЛ 2.

МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ТА МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНО- ПСИХОЛОГІЧНИХ РЕПРЕЗЕНТАЦІЙ ОСОБИСТІСТЮ ОБРАЗУ СВІТУ МАЙБУТНЬОГО.

2.1. **Методологічні основи емпіричного дослідження індивідуально-психологічних репрезентацій особистістю образу світу майбутнього.**

Методологічними основами емпіричного дослідження стали здобутки у різних галузях психології, філософії, лінгвістики, соціології тощо.

Глибина психологія (К.Г. Юнг, М. Малер). Засновник аналітичної психології К.Г. Юнг розглядав образи як первинний феномен, власне джерело нашого відчуття психічної реальності, в якому поєднуються внутрішній і зовнішній світ людини. Він підкреслював, що багато образів, зокрема образи інших людей, (наприклад, образи батьків) виникають не з дійсного досвіду переживань, пов'язаних з батьками, а засновані на несвідомих фантазіях або є похідними від діяльності архетипів. Для опису таких образів К.Г. Юнг використовував термін «імаго». Імаго впливає на почуття і поведінку по відношенню до інших людей, визначаючи те, як ці люди будуть сприйматися індивідом. З точки зору розвитку, переживання раннього періоду дитинства організовані навколо позитивного і негативного полюсів, що означає розщеплення образів кожного з батьків на «хороший» і «поганий» варіанти. Такі контрастні образи широко поширені в різних культурах, однак, в ідеальному випадку дитина неминуче приходить до уявлення про неподільності матері і батька і воз'єднує протилежні перцепції [147]. Зміна способу батьків відбувається в разі благополучного проходження послідовно змінюють один одного стадій психічного розвитку, успішного процесу індивідуації, дорослішання. Однак, як показує емпіричний досвід, часто цей природний процес утруднений, в зв'язку з цим виникає необхідність вивчення

причин цього явища. Психічний образ включає актуальні і потенційні, усвідомлювані і неусвідомлювані компоненти, тому для вивчення способу недостатньо застосування об'єктивних і суб'єктивних методів збору інформації. Вони повинні доповнюватися проектними методами, призначеними для відтворення образу якоїсь унікальної цілісності суб'єкта [147].

Слід зазначити, що К.Г. Юнг висвітлював процес побудови власного майбутнього як своєрідний момент інтуїції, тобто сприйняття можливостей, які утримуються у ситуації [149]. Згідно з теорією об'єктних стосунків у формуванні ставлення до майбутнього важливе значення має поява перехідного об'єкта – оскільки дитина може контролювати перехідний об'єкт за допомогою активних, як психічних, так і моторних дій, вона може маніпулювати як інтрапсихічними образами, так і зовнішньою репрезентацією, змушуючи їх зникати і з'являтися знову. За М. Малер теперішнє стає минулим, а минуле – теперішнім. Ці дії є невід'ємною частиною фази возз'єднання [161], коли ставлення дитини до матері схоже зі ставленням до перехідного об'єкту. Віддаляючись від матері, дитина контролює її присутність або відсутність: присутність матері являє собою теперішнє, психічна репрезентація матері, коли її немає – минуле, а очікування повернення до неї – майбутнє.

Соціально-конструкціоністський підхід (Л.С. Виготський, О.В. Посацький, П. Бергер, Т. Лукман). Проблематика соціального конструювання реальності, закладена Л.С. Виготським, служить фундаментом для осмислення психології образу майбутнього, і побудови нових принципів психології даного феномену. В книзі Л.С. Виготського «Історія розвитку вищих психічних функцій» автор вперше викладає ідеї філософії соціального конструктивізму, загальний зміст якої полягає в наступних основних положеннях [200].:

1) Взаємодія між людьми – невід'ємний фактор успішного розвитку особистості, так в навчанні, зона найближчого розвитку задається

спілкуванням з тим, хто володіє великим досвідом, знаннями, вміннями.

2) Розвиток вищих психічних функцій – це, фактично, перенесення всередину (інтеріоризація) відносин між людьми, соціальних відносин.

3) Знак – вирішальний фактор у розвитку свідомості та усвідомлення світу залежить від складності організації мовних значень, якими оперує людина.

4) Психіка – це певне «сито», через яке просівається навколишня дійсність. Воно спотворює навколишню дійсність, так, щоб людина змогла орієнтуватися і почати діяти.

Отже, соціальна реальність, соціальне взаємодія розглядається Л.С. Виготським не як сукупність матеріальних умов, а як сукупність думок, ідей, цінностей. Цей напрямок дослідження образу майбутнього простежується в роботах О.В. Посацького (особливості образу майбутнього в юнацькому віці) [62] та ін.

В соціології представники даного підходу П. Бергер і Т. Лукман [98] відзначають, що індивіди конструюють соціальну реальність у контексті даної культури, продукують моделі соціальних взаємин, спираючись на власні індивідуальні властивості й властивості інших соціальних суб'єктів, які, у свою чергу, виявляються у взаєминах з ними. Вчені підкреслюють, що суспільство, соціум, будь-який соціальний інститут – це та діяльність, до якої звикають люди, що входять до них. Повсякденна активність – результат звички і відбувається автоматично. Це – те, що люди створили (сконструювали) самі для себе і, фактично, беруть цю реальність, пояснюють її самі для себе і входять в цю реальність за допомогою соціалізації. У підсумку, реальність така, що людина приймає її як об'єктивну реальність, незалежну від їх волі, як частина навколишнього світу [98].

Теоретичні підходи до часової перспективи (Л. Франк, К. Левін, Ф. Зімбардо). Сам термін «часова перспектива» став широко використовуватися у науковій літературі після виходу культурологічно-філософської статті Л. Франка [196], присвяченій даному питанню. Автор

характеризує часову перспективу як динамічну базову властивість людського існування, акцентуючи увагу на взаємозв'язках і взаємовпливі минулого, теперішнього і майбутнього. Згідно з Л. Франком, часова перспектива індивіда може відрізнятись у різних сферах життя і залежить від норм і цінностей конкретної культури. Модель життєвого простору К. Левіна включала також вплив минулого і майбутнього на актуальну поведінку індивіда. Існуючу в даний момент сукупність уявлень індивіда про своє психологічне минуле і майбутнє К. Левін визначає як часову перспективу [121].

Теоретична концепція Ф. Зімбардо продовжує традицію К. Левіна, розглядаючи часову перспективу як фундаментальний процес індивідуального і соціального функціонування. Згідно з Ф. Зімбардо, часова перспектива – це несвідомий процес, в результаті якого неперервний потік особистого і соціального досвіду розподіляється по часовим категоріям, або рамкам, які допомагають впорядковувати, узгоджувати і надавати сенс подіям [207, Р. 1271]. Ці когнітивні рамки можуть відображати циклічні, повторювані часові патерни або ж унікальні, неповторювані лінійні моменти з життя індивіда. Вони використовуються для кодування, зберігання та відтворення досвіду, а також для формування очікувань, цілей, непередбачуваних обставин та уявних сценаріїв. Вимірювана часова перспектива впливає на багато важливих суджень, рішень і дій. Наприклад, домінуючий вплив на поведінку індивіда може мати минуле через згадування подібних попередніх ситуацій, співвідношення затрат і винагород минулого рішення. Ці спогади можуть бути ностальгічними і позитивними, або ж сумними, травматичними і негативними, і вони можуть відтворюватися точно або ж спотворюватися. Таке фокусування на минулому може значно впливати на інтерпретацію і відповідь на теперішню ситуацію життя. Для інших прийняття рішення може залежати від антиципацій і очікувань, сконструйованих через уявне подовження теперішнього у майбутнє, а також підрахунку витрат у актуальній ситуації та можливих винагород у майбутньому. Як зазначають Ф. Зімбардо Індивідуальна тенденція акцентувати ту чи іншу часову рамку виробляє стійке часове

уподобання, внаслідок якого деякі індивіди будуть більше орієнтовані на майбутнє, інші більше орієнтовані на теперішнє чи минуле. Однак поєднання часових орієнтацій буде адаптивним і оптимальним для психологічного і фізіологічного здоров'я індивіда лише у випадку гнучких переходів від однієї часової орієнтації до іншої в залежності від вимог ситуації, наших потреб і цінностей [102; 206].

Гіпотеза лінгвістичної відносності (Е. Сапір, Б. Ворф, Ф. Вольф, Б. Мальт, П. Дениско). В її основу лягли дві ідеї:

1. Мова – продукт суспільства, і ми виховуємося і мислимо в певній лінгвістичній системі з дитинства. Ми не можемо повністю усвідомити дійсність, не вдаючись до допомоги мови. Мова – не просто засіб вирішення приватних проблем спілкування і мислення, але наш «світ» будується несвідомо на основі мовних норм. Ми бачимо, чуємо і сприймаємо ті чи інші явища в залежності від мовних навичок і норм свого суспільства.

2. Залежно від умов життя, від суспільного і культурного середовища, різні групи можуть мати різні мовні системи. Не існує двох схожих мов, про які можна було б стверджувати, що вони висловлюють ту ж саму дійсність. Світи, в яких живуть суспільства, - це різні світи, а не просто один і той же світ, до якого приклеєні різні етикетки. Іншими словами, в кожній мові міститься своєрідний погляд на світ, і відмінність між картинами світу тим більше, чим більше різняться між собою мови.

Так, Б. Ворф у статті «Наука і лінгвістика» стверджує, що система кожної мови – «це не просто репродуктивний інструмент для вираження ідей у словах, а радше формувальник ідей, програма й путівник для розумової активності індивіда, для його аналізу вражень, для його синтезу власного розумового запасу» [цит. за 180]. А оскільки світ постає перед нами як «калейдоскопічний потік вражень», то, вважає Б. Ворф [цит. за 180], цей потік мусить бути організований системою мови в нашому розумові, і така організація полягає передусім у тому, що ми членуємо світ на категорії та типи згідно з граматиною нашої рідної мови.

У статті «Мова» Е. Сепір [цит. за 180] говорить про те, що мова цілком проникає в безпосередній досвід, що будь-який наш досвід (реальний чи потенційний) просякнутий вербалізмом, що між мовою і досвідом відбувається постійна взаємодія. Взаємопроникнення (interpenetration), на якому акцентує американський учений, означає не тільки проникнення мови в безпосередній досвід, а й навпаки – проникнення безпосереднього досвіду в мову, вплив досвіду на мову. Е. Сепір, як і належить вдумливому дослідникові, вдається до обережних і поміркованих виразів, намагаючись зрозуміти стосунок між мовою і сприйняттям як складний і багатоаспектний. Мова, на думку Е. Сепіра [цит. за 180], не лише вказує на досвід, а й формує, інтерпретує, відкриває і заміщує його. Тобто формування – це не єдиний і не винятковий тип зв'язку між мовою і досвідом. Мова здатна також просто інтерпретувати досвід чи відкривати його, що зовсім не передбачає прямолінійного й тотального формування, а якраз свідчить про те, що безпосередній досвід може виникати й існувати окремо від мови.

Думку про обопільний вплив між мовою і досвідом можна віднайти й в інших статтях Е. Сепіра, а це свідчить про те, що для нього вплив мови на наш сенсорний досвід вибірковий. Саме це, мабуть, він [188, с. 498] має на увазі, коли стверджує, що мова – це водночас і систематичний реєстр різних одиниць досвіду, і самодостатня, творча символічна організація, яка визначає наш досвід, а не тільки реєструє.

Відповідність між мовою і мисленням сучасні послідовники гіпотези Сепіра-Ворфа, зокрема Ф. Вольф та Б. Мальт [204, с. 11] нині вважають частковою й пояснюють її так, що мова зумовлює побудову тільки певних видів концептів (категорій), проте аж ніяк не всіх видів концептів у мисленні. Те ж саме стосується впливу мови на сприйняття й поведінку, бо в одних випадках м'який вплив мови можна констатувати, а в інших – ні.

Проведене П. Дениском [25] ретельне вивчення текстів Е Сепіра та Б. Ворфа демонструє, що їхні оригінальні ідеї не є реалізацією лінгвістичного детермінізму чи спрощеної тези про тотожність мови і мислення. Він звертає

увагу на епістемологічну основу гіпотези, яка у Е. Сепіра та Б Ворфа нечітко окреслена. Він продемонстрував що ідеї Е. Сепіра та Б Ворфа не є втіленням лінгвістичного детермінізму й спрощеної тези про жорстку відповідність між мовою і мисленням. Те, як Е. Сепір і Б Ворф пояснюють звичну для певної людської спільноти сегментацію реальності, свідчить, що їхня епістемологічна позиція – це антиреалізм. Для Б Ворфа реальність сама по собі не структурована, а тому ми впорядковуємо її у своєму мисленні та сприйнятті, несвідомо послуговуючись імпліцитними мовними класифікаціями й патернами.

Теорія особистісних конструктів (Дж. Келлі). Дж. Келлі, автор теорії особистісних конструктів, одним із перших спробував вийти на аналіз особистості через характеристики її когнітивної сфери у структурі особистісного досвіду із позицій конструктивного альтернативізму. Згідно означеної теорії, люди, поступово наближуючись до розуміння реального світу, відрізняються інтерпретаційними схемами подій [151, с. 55]. Особистісний досвід суб'єкта в когнітивному розумінні передбачає врахування фіксованих форм досвіду (те, що людина засвоїла в минулому), оперативних форм досвіду (те, що відбивається в ментальному досвіді людини в актуальний момент часу), а також потенційних форм досвіду (те, що з'явиться в ментальному досвіді як ново утворення у майбутньому). Відповідно, інформація, яка знаходиться у минулому досвіді суб'єкта, має значення не лише сама по собі, а й по відношенню до нинішнього і майбутнього досвіду.

Відповідно до позиції Дж. Келлі, перший крок людини на шляху передбачення і контролю свого життєвого досвіду – це тлумачення подій. Людина сприймає, інтерпретує і оцінює дійсність на підставі певним чином організованого суб'єктивного досвіду, представленого у вигляді системи понятійних моделей, які вона створює і потім намагається пристосувати до об'єктивної реальності – особистісних (властивих конкретній людині) конструктів.

Особистісний конструкт (personal constructs) – це ідея або сентенція, дихотомічна за своєю природою, яку суб'єкт використовує для осмислення, інтерпретації чи прогнозування власного досвіду, життєвого вибору.

За визначенням Дж.Келлі конструкт – це біполярна суб'єктивна вимірювальна шкала, що реалізує одночасно дві функції: узагальнення інформації (встановлення подібності – полюс схожості конструкту) та протиставлення (встановлення відмінностей – полюс контрасту конструкту). Являючи собою спосіб диференціації об'єктів, конструкти можуть бути застосовані для оцінки реальних об'єктів, конкретних ситуацій, іншої людини, яка знаходиться в певній рольовій позиції, тощо.

Конструкти надають особистісного смислу подіям, планам, спогадам, висловлюванням, до яких долучаються, через детермінованість інтерпретації способів, якими суб'єкт конструює та реконструює смисл свого життя. Кожна особистість моделює свій смисл у термінах своїх унікальних конструктів. Сенси, які людина приписує подіям, коріняться у суб'єктивній оцінці того, що передує цим подіям, і того, що виступає їх наслідками. Смисл обумовлений також засобами, за допомогою яких антиципуються події, послідовністю умовиводів, що призводять до цього.

Осмисленість життя Дж.Келлі пов'язує із його часовою динамікою, із здатністю бачити теперішнє у минулому і майбутнє у теперішньому [151, с.11].

Конструкти – це інтерпретації подій, що відбулися за посередництвом операцій, рівнозначних процесу індуктивних умовиводів, що цілком узгоджується із моделлю людини як науковця [151]. Коли людина як науковець (дослідник) формулює за посередництвом індуктивного умовиводу теорію відносної значущості досліджуваних явищ, вона буде згодом використовувати цю теорію у дедуктивному форматі, щоб передбачати події, які ще не відбулися, і впливати на них. Її дедуктивні процеси спричинять формулювання гіпотез чи прогнозів і до маніпулювання навколишнім середовищем або контролювання його задля перевірки своєї гіпотези.

За словами Дж.Келлі «людина обирає для себе ту альтернативу у дихотомічному конструкті, за посередництвом якої вона очікує отримати більше можливостей для розширення і ствердження своєї системи» [151, с. 64].

Психосемантичний підхід (Дж. Фодор, Г.О. Балл). Психосемантика виникла на межі розділів семіотики, психолінгвістики, психології сприйняття і особистості. Власне кажучи, проблема значення є центральною у психосемантичному підході. Свого часу саме поняття «психосемантика» було введено саме для того, щоб окреслити специфічну область досліджень індивідуально-специфічних значень (категорій, конструктів), які використовуються різними людьми і спільнотами для осмислення сприйманого світу, інших людей і самих себе.

Гіпотеза мови мислення була вперше сформульована Дж. Фодором, який є автором слова «психосемантика». Вченим стверджується, що ментальні установки реалізуються процесами, що привласнюють деякому реченню мови мислення обчислювальну роль - наприклад переконання, і розміщують його у спеціальне сховище. Вона виходить з припущення про існування віртуальних сховищ для переконань, бажань тощо. Мова мислення – специфічний для людини вроджений засіб мислення, яким вона користується несвідомо. Природня мова не підходить на роль засобу мислення, вважає Дж. Фодор. «Думка не може полягати просто в послідовності слів, оскільки слова, як відомо, бувають двозначні, а для думок це неприпустимо», - пише він [128, с. 64]. У дусі умонастроїв, що панували на початку 1970-х, гіпотеза мови мислення приписує здатність до репрезентації фізичним станам суб'єкта. Дж. Фодор при цьому дотримується «методологічного соліпсизму» – процеси мислення мають доступ не до справді семантичним, але лише до формальних властивостей репрезентацій

За задумом Дж. Фодора, репрезентації характеризуються формально-семантичними і причинними властивостями, причому останні властивості, або «ролі», чутливі до перших - самі поняття для нього причинно релевантні. Він

вважав, що поняття слід індивідувати за причинною роллю в системі установок, оскільки поняття, що індивідуються за їхньою роллю в дискурсі, виявляються занадто нестабільними і змінюють сенс в залежності від контексту. Семантика для мови мислення задається постулатами значення, що не залежать від лексики і виражаються у логіці першого порядку.

Необхідно підкреслити, що універсальні постулати значення у психосемантиці Дж. Фодора можуть мати як несвідомий, так і свідомий статус - цим вони відрізняються від репрезентацій, які завжди представляються експліцитно. Це пов'язано з тим, що структурою репрезентацій пояснюються причинні властивості станів, адже репрезентації - це медіатори між відчуттями і діями [128]. Психосемантичний підхід ґрунтується на ідеї плюралізму істини, множинності різних культурно-історичних моделей світу, які створює одиничний чи колективний суб'єкт, і, як наслідок, на ідеї множинності шляхів розвитку індивіда, суспільства, країни, людства.

Започаткований цим та іншими видатними діячами психології поняттєвий тандем «значення-смісл» знайшов продовження свого розгляду й у новітніх наукових дискурсах. Наприклад, Г.Балл у своїх теоретичних рефлексіях цю класичну діаду перетворює на тріаду: «об'єктивне (реальне) значення – суб'єктивне значення – суб'єктивний смісл» [1]. Згідно з його підходом, перший з конструктів позначає зміст сукупного соціального досвіду, який зафіксовано у суспільній свідомості (або соціетальній психіці) і котрий, у зв'язку з цим, виступає предметом переважно філософських, соціологічних, політологічних тощо розвідок. А ось два останні концепти відповідають суб'єктивній реальності як предмету власне психологічного дослідження.

У підсумку необхідно зазначити, що проаналізувавши в огляді літератури теоретичні і емпіричні аспекти образу майбутнього особистості, нами було визначені основні методологічні засади, на які ми далі спирались при дослідженні цього феномену, а саме: фундаментальні положення глибинної психології, принципи соціально-конструкціоністського підходу, досягнення теоретичних підходів до часової перспективи, напрацювання на

основі гіпотези лінгвістичної відносності, положення теорії особистісних конструктів, здобутки психосемантичного підходу.

2.2. Системна модель образу світу та психодіагностичний інструментарій дослідження образу образу світу майбутнього

Створення системної моделі образу майбутнього особистості базувалось на певних методологічних принципах, які нами було розглянуто вище. Від цього перейдемо до формування системної моделі досліджуваного феномену. Адже завданням даного підрозділу є моделювання формування образу світу майбутнього особистості та визначення основних закономірностей.

На рисунку 2.1 наведено прототип системної каузальної моделі у вигляді шляхової діаграми, що являє собою теоретичну модель зазначеного феномену. У процесі використання математичного методу моделювання регресійними рівняннями нами буде здійснено емпіричну верифікацію цієї моделі.

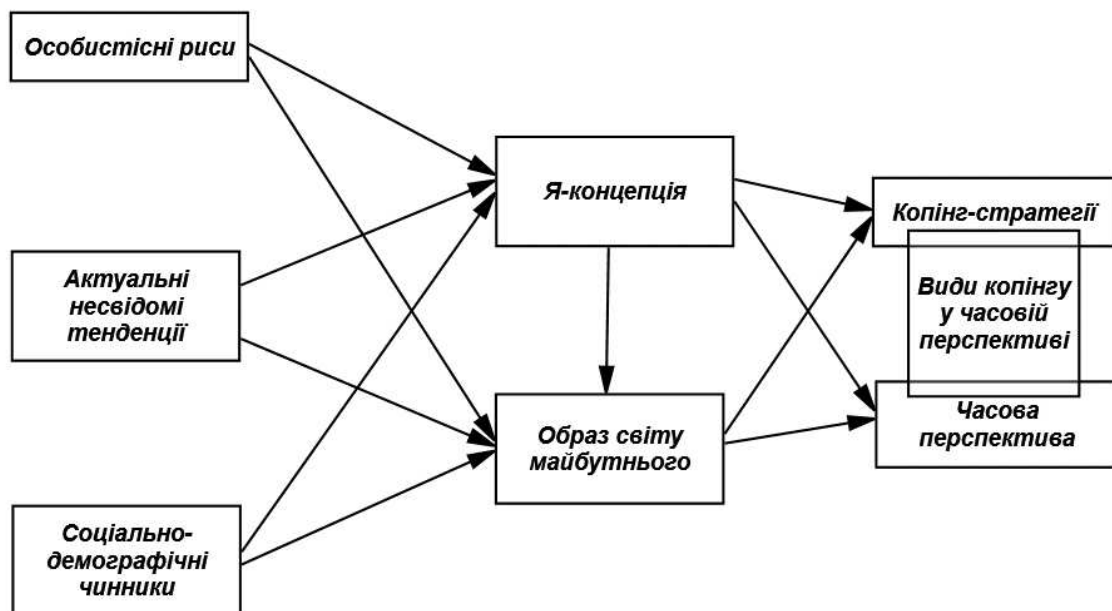

Рис. 2.1. Системна модель формування образу світу майбутнього

Шляхова діаграма складається із восьми умовних блоків: «Соціально-

демографічні чинники», «Особистісні риси», «Я-концепція», «Образ світу майбутнього», «Актуальні несвідомі тенденції», «Часова перспектива», «Копінг-стратегії» та «Види копіngu у часовій перспективі». Для кожного блоку шляхової діаграми пропонуються параметри, що описують цей блок, а також психодіагностичні інструменти для їх визначення:

- *блок соціально-демографічних чинників*: вік, стать, загальна кількість років навчання, кількість дітей, власний дохід в місяць (грн), середній дохід на кожного члена родини (грн). Ці параметри визначались за допомогою **спеціально створеної розгорнутої анкети**;

- *блок особистісних рис*: «Нейротизм», «Екстраверсія», «Відкритість до досвіду», «Доброзичливість», «Сумлінність», а також складові цих параметрів: Всі зазначені параметри визначались за допомогою методики **NEO-PI-R**;

- *блок Я-концепції*: «Приємний-огидний»; «Світлий-темний»; «Красивий-потворний»; «Добрий-жорстокий»; «Теплий-холодний»; «Чистий-брудний»; «Ніжний-грубий»; «Щасливий-нещасний»; «Оптимістичний-песимістичний»; «Корисний-даремний»; «Веселий-сумний»; «Яскравий-тьмянний»; «Активний-пасивний»; «Швидкий-повільний»; «Гучний-тихий»; «Пристрасний-байдужий»; «Упорядкований-хаотичний»; «Сталий-динамічний»; «Довгочасний-короткочасний»; «Плавний-поривчастий»; «Складний-простий»; «Таємничий-відкритий»; «Сильний-слабкий»; «Великий-маленький»; «Важкий-легкий»; «Густий-рідкий»; «Частий-рідкий»; «Повторюваний-одиничний». Ці параметри визначались за допомогою авторського опитувальника – **методики оцінки Я**, побудованого на основі методу семантичного диференціалу;

- *блок образу світу майбутнього*: «Приємний-огидний»; «Світлий-темний»; «Красивий-потворний»; «Добрий-жорстокий»; «Теплий-холодний»; «Чистий-брудний»; «Ніжний-грубий»; «Щасливий-нещасний»; «Оптимістичний-песимістичний»; «Корисний-даремний»; «Веселий-сумний»; «Яскравий-тьмянний»; «Активний-пасивний»; «Швидкий-повільний»;

«Гучний-тихий»; «Пристрасний-байдужий»; «Упорядкований-хаотичний»; «Сталий-динамічний»; «Довгочасний-короткочасний»; «Плавний-поривчастий»; «Складний-простий»; «Таємничий-відкритий»; «Сильний-слабкий»; «Великий-маленький»; «Важкий-легкий»; «Густий-рідкий»; «Частий-рідкий»; «Повторюваний-одиничний». Ці параметри визначались за допомогою авторського опитувальника – **методики оцінки образу світу майбутнього**, побудованого на основі методу семантичного диференціалу;

- *блок копінг-стратегій*: ці параметри визначались за допомогою **опитувальника способів подолання WOCQ**. Текст опитувальника був взятий з адаптації Н.В. Родіної для ситуацій самореалізації та загрози життю та за допомогою психометричного аналізу було виокремлено шкали, для ситуацій стресу, що можуть виникнути у майбутньому;

- *блок актуальних несвідомих тенденцій* – несвідомі ставлення до таких смислових категорій як «Кохання», «Активність», «Норми», «Краса», «Сенс», «Самореалізація», «Гроші», «Радість» визначались за допомогою **Колірного тесту ставлень Еткінда** (в авторській адаптації);

- *блок часової перспективи* – свідомі ставлення до таких смислових категорій як «Минуле негативне», «Теперішнє фаталістичне», «Майбутнє», «Минуле позитивне», «Теперішнє гедоністичне» визначались за допомогою **Опитувальника часової перспективи особистості Ф. Зімбардо (ZTP)** (адаптація О. Сенник);

- *блок видів копіngu у часовій перспективі* – у нашому розумінні види копіngu у часовій перспективі є тими результуючими змінними, що інтегрують конструктні характеристики блоків «Копінг-стратегії» та «Часова перспектива»). Було виокремлено наступні види копіngu: «Реактивний копінг – уникання», «Реактивний копінг – пошук підтримки», «Антиципаторно-превентивний копінг», «Проактивний копінг», ці параметри визначались за допомогою **опитувальника проактивного копіngu PCI** (адаптація Б.В. Бірона).

Виходячи з методології побудови шляхових діаграм можна зазначити,

що змінні, які складають блоки соціально-демографічних чинників, актуальних несвідомих тенденцій та особистісних рис виступають предикторами, що визначають особливості репрезентацій образу світу майбутнього. Ці змінні також визначають особливості Я-концепції, яка в свою чергу, виступає предиктором для змінних образу світу майбутнього. І так само, змінні, які складають боки «Я-концепція» та «Образ світу майбутнього» формують особливості копінг-стратегій та часової перспективи особистості, які у наведеній системній моделі виступають блоками результуючих змінних.

Таким чином розроблена теоретична системна модель поставленої проблеми, яка представлена у вигляді каузальної системної моделі. Для її вісьмох умовних блоків («Соціально-демографічні чинники», «Особистісні риси», «Я-концепція», «Образ світу майбутнього», «Актуальні несвідомі тенденції», «Часова перспектива», «Копінг-стратегії», «Види копінгу у часовій перспективі») в наступному підрозділі запропоновано параметри та відповідні методичні підходи, які дають можливість розглядати образ майбутнього особистості як системний психологічний феномен.

Досліджено 403 осіб, що мешкають у сімох містах України: Києві (n = 57), Вінниці (n = 50), Дніпрі (n = 61), Івано-Франківську (n = 48), Львові (n = 52), Одесі (n = 75), Харкові (n = 60). Вік осіб склав від 18 до 56 років. Серед респондентів 207 осіб були чоловіками та 196 осіб – жінками.

Психодіагностичний інструментарій наведено нижче за текстом дисертаційного дослідження.

Основним психодіагностичним інструментом було обрано **особистісний опитувальник NEO-PI-R** (англ. Revised NEO Personality Inventory – переглянтий особистісний опитувальник NEO), який розглядає людину за моделлю Великої п'ятірки рис особистості (англ. Big Five – Велика П'ятірка). Зазначений опитувальник дає можливість детально розглянути блок особистісних рис в моделі формування образу світу майбутнього. Крім того, NEO PI-R також дозволяє отримати інформацію про шість підкатегорій кожної особистої риси Big Five (так званих субфакторів, підшкал, чи фасеток) [167].

Методика дозволяє побудувати класифікацію індивідів, що описуються певним набором числових характеристик, і дає можливість отримати детальний і стійкий в часі «портрет» людини, що містить специфічні поєднання різноманітних особистісних рис та їхніх підкатегорій.

Історично розвиток NEO PI-R розпочався у 1978 році з публікації опитувальника особистості під авторством П.Т. Кости і Р.Р. Маккрея. Ці дослідники опублікували три оновлені версії свого опитувальника особистості у 1985, 1990 та 2010 роках, які називаються NEO PI, NEO PI-R, та NEO PI-3, відповідно [165]. Переглянуті опитувальники кожного разу супроводжуються оновленими нормами.

Запропоновані опитувальники мають як довші, так і коротші версії. Повний опитувальник NEO PI-R складається з 240 пунктів і дозволяє надати детальну оцінку кожному фактору, а також кожному субфактору (підшкали). Тоді як більш короткий варіант опитувальника NEO-FFI (англ. NEO Five-Factor Inventory – NEO п'ятифакторний опитувальник) має лише 60 пунктів (12 пунктів на кожний фактор). Вся серія опитувальників NEO спочатку була розроблена для дослідження дорослих чоловіків і жінок без відкритої психопатології. Також було встановлено, що вони можуть бути застосовані для дітей.

Як діагностичний інструмент опитувальник добре зарекомендував себе для крос-культуральних досліджень, які підтверджують спільність структури особистості у представників різних культур [115].

Використані версії враховують для обрахунків стать і вік випробуваного і використовують в якості шкали – стандартної шкали в Т-балах. Для цієї шкали популяційною нормою є значення у 50 Т-балів і стандартне відхилення у 10 Т-балів, що характеризує відповідні значення кожного з параметрів (факторів і субфакторів). Отримані в результаті тестування індивідуальні оцінки і є ступенем вираженості певної особистісної характеристики. Найвиразніше особистісні риси, що вимірюються шкалами опитувальника NEO, виявляються у індивідів, що мають вкрай низькі і вкрай високі оцінки,

які означають високу ступінь ймовірності її проявів (маються на увазі відмінності хоча б на 10 Т-балів від нормативно-популяційного значення, тобто нижче 40 Т-балів або більше 60 Т-балів за шкалою чи підшкалою) [115].

Набір основних параметрів п'ятифакторної моделі складається з наступних факторів: N (Нейротизм), E (Екстраверсія), O (Відкритість досвіду), A (Доброзичливість), C (Сумлінність).

N (Нейротизм) розуміється як негативна емоційність, що виявляється в чутливості індивіда до стресогенних ситуацій. На одному полюсі цього фактору знаходяться «реактивні» особистості, що відрізняються легкістю виникнення негативних емоцій. Вони відчувають велику кількість негативних переживань, є тривожними, дратівливими, схильними до поганого настрою, схильні все бачити в чорному світлі, а також менш задоволені життям, ніж інші люди. На іншому полюсі знаходяться індивіди, які мають тенденцію ставитися до життя більш раціонально і спокійно, ніж більшість людей.

E (Екстраверсія) – фактор, що виявляється в спрямованості на зовнішній або внутрішній світ. Екстраверти відрізняються товариськістю, активністю, імпульсивністю, пошуком нової потужної зовнішньої стимуляції. Екстраверти схильні до лідерства, більш фізично і вербально активні, доброзичливі, веселі, оптимістичні. Інший полюс фактору представлений інтровертом, для якого характерна тенденція до незалежності, самостійності, індивідуалізм.

O (Відкритість досвіду). Цей фактор виявляється в відкритості, сприйнятливості до будь-якого виду знань. Тут присутній інтерес як до внутрішнього світу особистості, так і до того, що відбувається в світі зовнішньому. Відкриті досвіду люди мають широкі інтереси, розвинену фантазію, гнучкий розум, оригінальність і естетичну чутливість, їх приваблює все нове, незвичайне. У найширшому сенсі їх можна назвати дослідниками. Вони відкриті для нових підходів, шляхів вирішення проблем, відрізняються схильністю до самоаналізу і рефлексії. Протилежність цим людям складають закриті досвіду індивіди. Їх відрізняють обмежені інтереси. Такі особистості сприймаються як пересічні, «зручні», консервативні.

Четвертий фактор – А (Доброзичливість). Доброзичливість чи схильність до згоди - міра соціоцентризму (часто говорять - альтруїзму) як протилежності егоцентризму. На одному кінці цього континууму розташовується «конформіст», схильний підпорядковувати особисті потреби потребам групи, швидше за приймає норми групи, ніж наполягає на власних принципах. Гармонійні стосунки з іншими більш важливі для «конформіста», ніж відстоювання, наприклад, особистої думки. Цю рису також називають «приємним характером», що виявляється в довірі до людей, доброзичливості, уникненні конфліктів. Інший кінець континууму представляє людина, «кидає виклик». Він більш зайнятий своїми персональними принципами і потребами, ніж нормами і інтересами групи. Вона відрізняється схильністю створювати проблеми для інших, певною агресивністю, байдужістю, жорсткістю, ворожістю до інших.

П'ятий фактор – С (Сумлінність). Цей фактор, що виражає ступінь свідомого контролю з боку суб'єкта за своєю поведінкою і діяльністю. Один його полюс представлений такими якостями, як високе самовладання, завзятість, організованість, дисциплінованість, відповідальність, ретельність, точність в роботі, орієнтація на завдання. Всі ці риси сприяють зосередженню індивіда на особистісних і професійних цілях. В результаті виникає тип особистості, яку можна назвати «сфокусованою», або односпрямованою. Інший полюс представлений «мінливою» людиною, яка легко відволікається, є неорганізованою, спонтанною, люблячою експериментувати, мало зосередженою на меті, часто гедоністом і в цілому відрізняється низьким рівнем цілеспрямованої поведінки. Вона є гнучкою, легко кидає розпочату справу, так само легко захоплюється іншими ідеями, справами або людьми. Вона слабо контролює власні імпульси [144].

У свою чергу більш диференційований набір даних відповідно до підшкал (фасеток) кожного з факторів містить наступні параметри – всього 30 субфакторів:

– у структурі фактору N (Нейротизм) виділяються субфактори: N 1

(Тривожність) N 2 (Ворожість), N 3 (Депресія), N 4 (Рефлексія), N 5 (Імпульсивність), N 6 (Вразливість);

– у структурі фактору E (Екстраверсія) виділяються субфактори: E 1 (Сердечність), E 2 (Товариськість), E 3 (Наполегливість), E 4 (Активність), E 5 (Пошук збудження), E 6 (Позитивні емоції);

– у структурі фактору O (Відкритість досвіду) виділяються субфактори: O 1 (Фантазія), O 2 (Естетика), O 3 (Почуття), O 4 (Дії), O 5 (Ідеї), O 6 (Цінності);

– у структурі фактору A (Доброзичливість) виділяються субфактори: A 1 (Довіра), A 2 (Чесність), A 3 (Альтруїзм), A 4 (Поступливість), A 5 (Скромність), A 6 (Чуйність);

– у структурі фактору C (Сумлінність) виділяються субфактори: C 1 (Компетентність), C 2 (Організованість), C 3 (Слухняність до обов'язків), C 4 (Прагнення до досягнень), C 5 (Самодисципліна), C 6 (Обміркування вчинків) [144].

Існують дві різні форми для версії NEO PI-R, перша – у вигляді самостійних відповідей досліджуваного – самозвіту (форма S), друга – у вигляді звіту про досліджуваного з боку спостерігачів (форма P). Обидві форми складаються з 240 пунктів, на які відповіді даються за п'ятибальною шкалою Лікерта. Існують паперові та комп'ютерні версії обох форм. В нашому дослідженні використовувалась форма самозвіту (форма S) у вигляді комп'ютерної версії. Відповідно до посібника NEO PI-R заповнення досліджуваним повної версії опитувальника має тривати від 30 до 40 хвилин. Р.Р. Мак-Крей та П.Т. Коста не рекомендують оцінювати протоколи дослідження, якщо у ньому відсутні відповіді більш ніж 40 пунктів. Також слід інтерпретувати з великою обережністю результати, в яких зустрічається установка на суцільну згоду з пунктами опитувальника, чи, навпаки, суцільне заперечення їх [144].

Що стосується конструктної валідності, то внутрішня узгодженість NEO PI-R для факторів та субфакторів оцінювалась на вибірці 1539 осіб. Внутрішня

узгодженість NEO PI-R є високою, зокрема критерій α Кронбаха для фактору N (Нейротизм) складає $\alpha = 0,92$, для фактору E (Екстраверсія) складає $\alpha = 0,89$, для фактору O (Відкритість до досвіду) складає $\alpha = 0,87$, для фактору A (Доброзичливість) $\alpha = 0,86$, для фактору C (Сумлінність) $\alpha = 0,90$. Внутрішня узгодженість субфакторів (фасеток) коливалася від $\alpha = 0,56$ до $\alpha = 0,81$. Внутрішня узгодженість NEO PI-3 релевантна до такої у NEO PI-R, причому значення критерію α Кронбаха варіюється від $\alpha = 0,89$ до $\alpha = 0,93$ для п'яти базових факторів. Внутрішній коефіцієнт узгодженості для субфакторів останньої версії опитувальника NEO є меншою, значення критерію α Кронбаха знаходиться в межах від 0,54 до 0,83 [165].

Також було встановлено, що надійність повторного тестування для NEO PI-R, є задовільною. Ретестова надійність ранньої версії NEO через три місяці становить: для фактору N (Нейротизм) $r = 0,87$, для фактору E (Екстраверсія) $r = 0,91$, для фактору O (Відкритість до досвіду) $r = 0,86$ [166]. Надійність повторного тестування для періоду протягом більше шістьох років, як повідомляється в керівництві NEO PI-R, було наступним: для фактору N (Нейротизм) $r = 0,83$, для фактору E (Екстраверсія) $r = 0,82$, для фактору O (Відкритість до досвіду) $r = 0,83$, для A (Доброзичливість) $r = 0,63$, C (Сумлінність) $r = 0,79$. Коста і Мак-Крей відзначили, що ці висновки не тільки демонструють хорошу надійність оцінки доменів (факторів), але і їх стабільності (серед осіб старше 30 років). Результати, виміряні за шість років, варіювалися лише незначно більше, ніж оцінки, розраховані на кілька місяців [165]. Виявлено, що психометричні властивості шкал NEO PI-R є достатньо стабільними у розрізі різних вікових груп, культур і методів вимірювання [168].

Методика оцінки Я-концепції. Для дослідження блоку Я-концепції була створена авторська методика на основі методу семантичного диференціала. Цей метод набув широкого застосування в дослідженнях, пов'язаних зі сприйняттям і поведінкою людини, з аналізом соціальних установок і особистісних смислів. Його використовують у психології,

соціології, лінгвістиці, теорії комунікації та рекламі, а також в естетиці. Популярність методу можна пояснити тим, що дослідники отримали змогу визначати такі інтимні процеси, як ставлення суб'єкта до світу речей, соціального оточення і до самого себе [74].

Метод семантичного диференціалу був запропонований групою американських психологів на чолі з Ч. Осгудом як метод вимірювання конотативного значення слів [86; 193]. Конотативне значення слова вважається, як правило, додатковим по відношенню до денотативно-сигніфікативного і включає в себе різноманітні смислові відтінки, асоціації, а також емоційні, експресивні, оцінні та стилістичні компоненти [45, с. 49]. Конотації використовуються для визначення ставлення до даного об'єкту, події чи поняття.

Теоретичні основи семантичного диференціала Ч. Осгуда мають коріння в середньовічній суперечці між номіналістами та реалістами. Реалісти вважали, що універсалії мають самостійне об'єктивне існування [202]. Теоретична робота Осгуда також має спорідненість з лінгвістикою та загальною семантикою та пов'язана зі структурним диференціалом А. Коржибського [153].

Теорія семантичного диференціала Чарльза Е. Осгуда була застосуванням його більш загальної спроби виміряти семантику або значення слів, зокрема прикметників, та їхніх референтних понять Семантичний диференціал — це тип рейтингової шкали. Респонденту пропонується вибрати, де знаходиться його або її позиція, за шкалою між двома полярними прикметниками (наприклад: «Достатній-Неадекватний», «Добрий-Злий» або «Вартий-Неважливий»).

Семантичні диференціали можна використовувати для вимірювання думок, установок і цінностей за спеціально побудованими шкалами. У методиці семантичного диференціала процес опису досліджуваного об'єкта може розглядатися як внесення його в експериментальний континуум (сукупність слів для дослідження), що визначається парою антонімічних

термінів. Багато експериментальних континуумів фактично еквівалентні й можуть бути зведені до одного виміру. Обмежена кількість континуумів використовується для побудови семантичного простору, у якому можна оцінювати значення будь-якого об'єкта. Зокрема, у дослідженнях Ч. Осгуда зі співавторами [175] таким простором є наступні, такі, що стали вже класичними, три ортогональні фактори:

— Оцінка (шкали: приємний – неприємний, світлий – темний, красивий – потворний, жорстокий – добрий, теплий – холодний, чистий – брудний, грубий – ніжний, нещасний – щасливий, песимістичний – оптимістичний, корисний – даремний, веселий – сумний, яскравий – тьмянний),

— Сила (шкали: сильний – слабкий, великий – малий, важкий – легкий, густий – рідкий),

— Активність (шкали: пасивний – активний, швидкий – повільний, тихий – гучний, пристрасний – байдужий).

Отже, вище розглянуто основи, ґрунтуючись на яких створено методіку оцінки Я-концепції. Далі буде розкрито зміст кожного з вимірів Я-концепції і зазначено які описові характеристики запропоновано досліджуваному для того, щоб він оцінив особливості власного Я.

Оцінка досліджуваним проводилась за наступними вимірами, які характеризували власну Я-концепцію за дихотомічними конструктами:

1. Приємний-огидний;
2. Світлий-темний;
3. Красивий-потворний;
4. Добрий-жорстокий;
5. Теплий-холодний;
6. Чистий-брудний;
7. Ніжний-грубий;
8. Щасливий-нещасний;
9. Оптимістичний-песимістичний;
10. Корисний-даремний;

11. Веселий-сумний;
12. Яскравий-тьмянний;
13. Активний-пасивний;
14. Швидкий-повільний;
15. Гучний-тихий;
16. Пристрасний-байдужий;
17. Упорядкований-хаотичний;
18. Сталий-динамічний;
19. Довгочасний-короткочасний;
20. Плавний-поривчастий;
21. Складний-простий;
22. Таємничий-відкритий;
23. Сильний-слабкий;
24. Великий-маленький;
25. Важкий-легкий;
26. Густиий-рідкий;
27. Частий-рідкий;
28. Повторюваний-одиничний;

Загальна кількість параметрів становила двадцять вісім вимірів Я-концепції.

Вказані конструкти були запозичені з монографії К. В. Тараненко «Прагматичний потенціал антонімії української мови» [74]. Вченою було здійснено комплексний аналіз лексичного значення антонімів української мови, виділено основні мікрокомпоненти прагматично релевантної інформації у структурі антонімічних пар.

Респондентам було представлено методику у вигляді таблиці, в якій необхідно було за 7-бальною шкалою оцінити виразність кожного виміру Я-концепції:

1. повністю згоден з першим полюсом конструкту;
2. частково згоден з першим полюсом конструкту;

3. злегка згоден з першим полюсом конструкту;
4. однаково згоден як з першим, так і з другим полюсом конструкту;
5. злегка згоден з другим полюсом конструкту;
6. частково згоден з другим полюсом конструкту;
7. повністю згоден з другим полюсом конструкту.

Результати дослідження за методикою репрезентуються у вигляді профілю за вимірами Я-концепції. Як інтегральний показник методики розраховується композитна (загальна) оцінка, яка характеризує рівень розбалансованості Я-концепції. Цей показник отримав назву Перший коефіцієнт розбалансованості або коефіцієнт розбалансованості Я-концепції. Він обчислюється як середнє арифметичне значення абсолютних відхилень від нейтрального положення кожного виміру (4 бали) за усіма 28 вимірами методики.

Формула для обчислення коефіцієнту є наступною:

$$KP1 = \left(\frac{\sum_{i=1}^n |4 - P_i|}{84} \right) \cdot 100\%$$

де: KP1 – Перший коефіцієнт розбалансованості (коефіцієнт розбалансованості Я-концепції); n = 28; P – вимір методики.

Отже, вище розглянуто основи, ґрунтуючись на яких створено методику оцінки Я-концепції – розкрито зміст кожного з вимірів Я-концепції і зазначено які описові характеристики пропонуються досліджуваному, для того, щоб він оцінив особливості власного Я. Результати дослідження за методикою репрезентуються у вигляді профілю за вимірами Я-концепції. Як інтегральний показник методики розраховується композитна (загальна) оцінка, яка характеризує рівень розбалансованості власної Я-концепції. Інтегральний показник - коефіцієнт розбалансованості Я-концепції - обчислюється як середнє арифметичне значення абсолютних відхилень від нейтрального положення кожного виміру за усіма вимірами методики.

Методика оцінки образу світу майбутнього. Для дослідження блоку

образу світу майбутнього була створена авторська методика на основі семантичного диференціалу за принципами, за якими побудована попередня методика – методика оцінки Я-концепції.

Оцінка проводилась за параметрами, які характеризували образ власного майбутнього за такими ж самими дихотомічними конструктами, які були визначені вище для оцінки Я-концепції. Загальна кількість параметрів становила двадцять вісім вимірів власного образу світу майбутнього.

Респондентам було представлено методику у вигляді таблиці, в якій необхідно було за 7-бальною шкалою оцінити виразність кожного виміру власного образу світу майбутнього:

1. повністю згоден з першим полюсом конструкту;
2. частково згоден з першим полюсом конструкту;
3. злегка згоден з першим полюсом конструкту;
4. однаково згоден як з першим, так і з другим полюсом конструкту;
5. злегка згоден з другим полюсом конструкту;
6. частково згоден з другим полюсом конструкту;
7. повністю згоден з другим полюсом конструкту.

Результати дослідження за методикою репрезентуються у вигляді профілю за вимірами образу світу майбутнього. Як інтегральний показник методики розраховується композитна (загальна) оцінка, яка характеризує рівень розбалансованості власного образу майбутнього. Цей показник отримав назву Другий коефіцієнт розбалансованості, або коефіцієнт розбалансованості образу майбутнього. Він обчислюється як середнє арифметичне значення абсолютних відхилень від нейтрального положення кожного виміру (4 бали) за усіма 28 вимірами методики.

Формула для обчислення коефіцієнту є наступною:

$$KP2 = \left(\frac{\sum_{i=1}^n |4 - P_i|}{84} \right) \cdot 100\%$$

де: KP2 - Другий коефіцієнт розбалансованості (коефіцієнт розбалансованості образу майбутнього); n = 28; P – вимір методики.

Отже, вище розглянуто основи, ґрунтуючись на яких створено методикку оцінки образу світу майбутнього – розкрито зміст кожного з вимірів образу світу майбутнього і зазначено які описові характеристики пропонуються досліджуваному, для того, щоб він оцінив особливості цього образу. Результати дослідження за методикою репрезентуються у вигляді профілю за вимірами образу світу майбутнього. Як інтегральний показник методики розраховується композитна (загальна) оцінка, яка характеризує рівень розбалансованості образу світу майбутнього. Інтегральний показник - коефіцієнт розбалансованості образу світу майбутнього – обчислюється як середнє арифметичне значення абсолютних відхилень від нейтрального положення кожного виміру за усіма вимірами методики.

Опитувальник способів подолання. На сучасному етапі розвитку психологічної науки опитувальник WOCQ (англ. *Ways of Coping Questionnaire* - *WOCQ*) є методикою вивчення копінгу, що отримала широке визнання та здобула популярність у світі, адже її перекладено на більш ніж два десятки мов і адаптовано для вивчення процесів подолання в різних культурах і специфічних ситуаціях. Перша версія опитувальника запропонована С. Фолкман та Р.С. Лазарусом у 1980 році й називалася *Ways of Coping Checklist* [129]. Після ряду змін опитувальник опубліковано у відредагованій формі в 1988 р. [131]. За твердженням авторів методики, найбільш коректний спосіб її застосування вимагає розробки власних шкал для кожної конкретної ситуації подолання. На українській популяції Н.В. Родіною були розроблені нові версії опитувальника WOCQ для вимірювання поведінки подолання в ситуаціях загрози життю [65] та загрози самоактуалізації [66]. У даній дисертації у підрозділі 2.3. представлено версію опитувальника для стресових ситуацій, що виникатимуть чи можуть виникнути у майбутньому. Створену нами версію засновано на версіях Н.В. Родіної і виокремлено шкали, специфічні для майбутніх стресових ситуацій.

Опитувальник проактивного копінгу. Розробка Опитувальника

проактивного копіngu (англ. *Proactive Coping Inventory – PCI*) проводилася Е. Грінглас і мала своєю метою створення багатомірного опитувальника долаючої поведінки, що дозволяє оцінювати різні аспекти копіngu, які використовуються індивідами під час стресових подій, а також здатність індивіда до антиципації стресу та важких ситуацій у майбутньому [137]. При психометричному аналізі цього опитувальника на українській популяції було виділено чотири внутрішньо узгоджені та ретестово надійні шкали: проактивний копінг, антиципаторно-превентивний копінг, реактивний копінг – пошук підтримки та реактивний копінг – уникання [3].

Колірний тест ставлень (КТС) Є. Ф. Бажина та О.М. Еткінда. Методика розроблена, спираючись на кольорову теорію М. Люшера, Є.Ф. Бажином та О.М. Еткіндом у 1985 р. на основі припущення, що існуючі характеристики невербальних компонентів ставлень до значимих інших, самого себе, або подій чи явищ відображаються у кольорових асоціаціях до них. Методика призначена для вивчення емоційних компонентів ставлень особистості. Використання тесту можливо у будь-якому віці [60].

Стандартна процедура проведення колірною тесту ставлень складається із наступних етапів. Перший етап складається з визначення осіб, предметів і понять, які мають в житті досліджуваного істотне значення – т. зв. символічні категорії. У кожному конкретному випадку їх список може варіювати. У випадку нашого дослідження це: «Кохання», «Активність», «Норми», «Краса», «Сенс життя», «Самореалізація», «Гроші», «Радість». Другий етап тестування. Випробуваного просять обрати один найбільш підходящий до даного поняття колір. Після завершення колірною асоціювання, на третьому етапі випробуваний ранжує кольори 8-колірною таблиці згідно зі стандартною інструкцією тесту Люшера, який буде розглянутий нижче.

Етап інтерпретації результатів – ґрунтується на двох процедурах:

Відповідно до першої процедури проводиться зіставлення кольорів, асоційованих випробуваним з поняттями, з їхнім ранговим місцем у ряду колірних переваг за тестом Люшера. Якщо колір, використаний для

асоціювання, займає перші три місця в ранговому ряді колірних виборів, робиться висновок про емоційно позитивне ставлення до об'єкту, що його символізує. Середня позиція кольору (4-5 місця) - нейтральне або байдуже ставлення. Останні три місця – негативне, конфліктне ставлення.

Друга процедура являє собою інтерпретацію емоційно-особистісного значення кожної колірної асоціації випробуваного, що дозволяє визначати зміст емоційних відносин особистості [60]. Для цього застосовується інтерпретаційна техніка кольорового тесту Люшера.

В створеній для даного дисертаційного дослідження модифікації колірного тесту ставлень використано лише першу процедуру. Згідно з нею якщо символічна категорія асоціюється з кольором, що займає перші три місця в ранговому ряді колірних виборів, їй присвоюється значення «1», нейтральному ставлення відповідає нульове значення. Негативне, конфліктне ставлення кодувалось як «-1».

Метод колірних виборів М. Люшера (нім. *Luscher Farbwahl Test*) був обраний завдяки своїй простоті, лаконічності й високій інформативності. Тест спрямований на вивчення суб'єктивного стану людини, дозволяє виміряти його як стійкі, так і ситуативні психоемоційні стани, актуальні тенденції, тривоги й шляхи їхньої компенсації. Тест може застосовуватися з двох років. У теперішній час існує два варіанти тесту: короткий і повний. Короткий варіант [160] являє із себе набір (таблицю) 8-мі кольорів: сірого (умовний номер - 0), темно-синього (1), зеленого (2), червоно-жовтого (3), жовто-червоного (4), червоно-синього або фіолетового (5), коричневого (6) і чорного (7).

Повний варіант – «Клінічний колірний тест» складається з 7-мі колірних таблиць:

Процедура тестування полягає в тому, що колірні картки пред'являються досліджуваному на білому тлі. Суть тестування являє собою ранжування кольорів за ступенем їхньої суб'єктивної приємності (симпатичності). Тестування проводиться при природному освітленні, на колірні таблиці не

повинні падати прями сонячні промені. Респондента просять відволіктися від асоціацій, пов'язаних з модою, традиціями, загальноприйнятими смаками й постаратися вибирати кольори, тільки виходячи зі свого особистого ставлення.

Інструкція наступна: «Подивіться уважно на ці картки. Постарайтеся вибрати із цих карток найбільш симпатичний і приємний Вам колір. Пов'язувати вибір кольору з якою-небудь річчю: кольором одягу, шпалер, машини не потрібно. Виберіть і вкажіть колір приємний сам по собі».

Після вибору досліджуваним колірної картки, вона забирається з поля зору досліджуваного інструкція продовжується: «Добре, а тепер виберіть із тих, що залишились». Ця інструкція повторюється доти, поки перед випробуваним не залишиться одна колірна картка.

У запропонованому варіанті методики дана процедура виконується два рази, без перерви між виборами. Запис робиться в цифрових позначеннях, що відповідають номерам кольорів.

Інтерпретація результатів робиться з урахуванням категорій функції й структури кольору. Під функцією кольору розуміється суб'єктивне ставлення обстежуваного до кольору, обумовлене його емоційним станом у момент дослідження. Структура кольору визначається нібито об'єктивним знанням кольору, його психологічного змісту. Відповідно до функції і структури кольору за допомогою спеціальних таблиць отримують стандартні характеристики особистісних властивостей обстежуваного.

Психологічне значення кольору по Л.М. Собчик [160], представлено нижче .

«1» (перший) синій символізує стан спокою, потребу у відпочинку, розслабленні, емоційній стабільності, гармонії, потребу в афіліації, певній пасивності, сензитивності, самопожертві, довірі.

«2» (другий) зелений колір символізує вольове зусилля, напругу, високий рівень домагань, прагнення до самовираження, влади, впевненість у собі, завзятість у досягненні мети, спрагу до життя. Зелений колір виконує захисну і регулюючу функції. Захисна функція виражається в ініціації

побудови ряду психологічних захисних механізмів: раціоналізації, проєкції, понадцінних і домінуючих ідей. Перевага зеленого кольору виявляє скрупульозність, критичний аналіз, логічну послідовність.

«3» (третій) червоний відбиває потребу в спонтанній самореалізації, нестримуваній активності, прагнення до самовизначення, незалежності; відбиває також збудження, відчуття повноти життя, прагнення до лідерства, успіху, бажання всіх благ, агресивність.

«4» (четвертий) жовтий відбиває потребу в соціальній активності, розкутість, потребу бачити і відчувати перспективу, жити емоційно насиченим життям. Також характеризує розвинену фантазію, мрійність, відносну сугестивність, потребу у відчутті свободи й прийняття референтною групою.

«5» (п'ятий) фіолетовий, малиновий. Прагнення захоплювати інших, здатність до інтуїтивного й сенситивного збагнення, нереальність бажань і безвідповідальність. У цьому випадку можна порівняти властивості жовтого кольору й фіолетового: жовтий - це шлях до інфантильних фантазій, а фіолетовий - це їхній зміст. Нетривіальність, неординарність, бажання бути об'єктом уваги, нетрадиційність учинків, довіра до незвичайних речей, непізнаним явищам, орієнтування й опора на інтуїцію. Можна припустити, що паттерни поведінки, які стоять за фіолетовим кольором покликані брати участь у процесі адаптації індивіда до новою, мінливою умовою зовнішнього середовища, тоді витиснення фіолетового кольору може знижувати адаптаційні можливості.

«6» (шостий) коричневий символізує почуттєву сторону почуттів, фізіологічний комфорт, задоволеність фізіологічних потреб, ставлення до них. Вказує на присутність або відсутність відчуття безпеки оточення.

«7» (сьомий) чорний колір має два основні складові: 1. Колір безнадійності - «без світла наприкінці тунелю», відчуття життєвого тупику, відмова від перспективи, відхід у небуття, негативізм. 2. Колір протесту, сили, спроба змінити існуючу обстановку за допомогою агресії, непримиренність, опір зовнішньому тиску, обставинам, небажання прийняти перспективу,

«спроба гребти проти течії».

«0» (восьмий) сірий (ясно-сірий): символізує відстороненість від обстановки, спробу відгородитися від неї «стіною байдужості». Спроба зняти із себе зобов'язання нав'язані ситуацією, позиція вижидання, розчарованість.

Запровадження групування викликане необхідністю структурування процесу інтерпретації колірною профілю. У колірному ряді виділяється п'ять основних функцій:

Явна перевага (знак "+") привласнюється першим двом (від 1 до 3) кольорам, яким віддається перевага, з яких колір, що стоїть на першій позиції, вказує на основний спосіб дії, а другий на мету до якої прагне досліджуваний. Досить часто на практиці такий поділ важко провести і доводиться оцінювати блок тенденцій, що стоять за функцією.

Перевага (3-я й 4-я позиції) позначається знаком "x" і вказує на шире положення речей, ситуацію й образ дій, що впливає з даної ситуації.

Байдужність (5-я й 6-я позиції) позначається знаком "=" і вказує на незатребувані в цей момент резерви, індиферентну зону, особливості особистості, які є незадіяними.

Неприйняття (7-я й 8-я позиції) позначається знаком "-" і вказує на подавлені потреби особистості.

Виходячи з концепції О.М. Еткінда кожен колір займає позицію, яка відповідає несвідомим ставленням до таких смислових категорій як «Кохання», «Активність», «Норми», «Краса», «Сенс життя», «Самореалізація», «Гроші», «Радість».

Опитувальник часової перспективи особистості Ф. Зімбардо. Перша емпірична демонстрація корисності інструменту (англ. Zimbardo Time Perspective Inventory – ZTPI), який вимірював би відмінності у часових уподобаннях, була проведена А. Гонсалесом та Ф. Зімбардо 1985 року: у їхньому дослідженні, виконаному на більш, ніж 12000 респондентах, вимірювалися відмінності між теперішньо-орієнтованими та майбутньо-орієнтованими індивідами. В результаті проведеного факторного аналізу, крім

диференціації орієнтацій на теперішнє і майбутнє, авторами було виділено окремі часові фактори як в межах теперішнього, так і в межах майбутнього. Отримані шкали в подальшому очищалися і модифікувалися з метою стабілізації факторної структури опитувальника, збільшення факторних навантажень окремих пунктів та підвищення внутрішньої консистентності шкал. Була також додана орієнтація на минуле. В результаті було залишено 56 тверджень, які входять у кінцеву версію ZTPІ та надійно відтворюють п'ять факторів опитувальника.

Перший фактор – Негативне минуле – відображає загальне негативне, відразливе сприйняття власного минулого. Завдяки реконструктивній природі минулого, таке негативне відношення може бути обумовлене як справжнім досвідом неприємних чи травмуючих моментів, так і негативною реконструкцією не вкрай складних ситуацій, або ж поєднанням обох варіантів.

Другий фактор – Гедоністичне теперішнє – відображає гедоністичне, ризиковане ставлення до власного часу життя і передбачає насолоду моментом, незважаючи на подальші наслідки своєї поведінки.

Третій фактор – Майбутнє – вимірює загальну майбутню орієнтацію. Ця шкала передбачає, що у поведінці домінує докладання зусиль заради поставлених цілей і можливих винагород у майбутньому.

Четвертий фактор – Позитивне минуле. На відміну від першого фактору, який передбачає травму, біль і жаль, цей фактор відображає тепле, сентиментальне відношення до минулого, коли минулий досвід і часи бачаться приємними, „крізь рожеві окуляри” і з ноткою ностальгії.

Останній, п'ятий фактор – Фаталістичне теперішнє – виявляє фаталістичне, безпомічне відношення до життя, індивіди з такою часовою орієнтацією вірять в долю і впевнені, що не можуть впливати ні на теперішні, ні на майбутні події свого життя [207].

О. Сенік [73] проведена повна адаптація методики ZTPІ українською мовою, в результаті якої отримані надійні, внутрішньо узгоджені шкали, що мають високий рівень відтворюваності. У чотирьох шкал із п'яти коефіцієнт

α -Кронбаха $> 0,70$; для шкали Минуле позитивне він дорівнює $0,69$. Коефіцієнт кореляції, отриманий в результаті методу тест-ретест, становить від $0,82$ до $0,91$ при $p < 0,001$. Корельованість української версії опитувальника та оригіналу також висока (від $0,83$ до $0,91$ при $p < 0,001$). За допомогою експлораторного і конфірматорного факторних аналізів авторкою була підтверджена п'ятифакторна структура української версії опитувальника Ф. Зімбардо, яка в цілому відповідає факторній структурі оригіналу, що свідчить про її валідність, а зміни, внесені у факторну структуру опитувальника, не порушують його загальної концепції, а відображають етнокультурну особливість української вибірки.

Для теоретичної моделі формування образу майбутнього особистості запропоновано параметри та відповідні методичні підходи. Наведено соціально-демографічну структуру вибірки дослідження, запропоновано психодіагностичний інструментарій для вивчення вибірки дослідження. Розкрито та обґрунтовано теоретичні основи, на основі яких створено авторські методики вивчення образу Я особистості та образу майбутнього особистості.

2.3. Психометричний аналіз і стандартизація інтегральних показників авторських методик: Методики оцінки Я-концепції та Методики оцінки образу світу майбутнього

Інтегральні показники методики оцінки Я-концепції та методики оцінки образу світу майбутнього було обрано у якості міри розбалансованості уявлень відповідно про власне Я та про образ світу майбутнього. Вище вже вказувалось, що ці показники обчислюються як середні арифметичні значення абсолютних відхилень від нейтрального положення виміру (4 бали) за усіма 28 вимірами методики.

Через те що вказані показники були замислені як одномірні, розглядалась гіпотеза про одномірність конструкту, що ними вимірюються.

Для коефіцієнту розбалансованості Я-концепції абсолютні відхилення від нейтрального положення виміру (4 бали) за усіма 28 вимірами методики були включені до статистичної процедури, що здійснювалася за допомогою методу головних компонент. Метод головних компонент є найпростішим методом зменшення розмірності в даних. Ідея методу полягає в пошуку в вихідному просторі гіперплощини заданої розмірності зподальшим проектуванням вибірки на дану гіперплощину. При цьому вибирається та гіперплощина, помилка проектування даних на яку є мінімальною в відносно суми квадратів відхилень. Зменшення розмірності в описі даних забезпечує:

- зменшення обчислювальних затрат при обробці даних ;
- зменшення часу навчання, оскільки чим менше кількість ознак, тим менше потрібно об'єктів для впевненого відновлення прихованих залежностей в даних і тим вище якість відновлення подібних залежностей;- стиснення даних для більш ефективного зберігання інформації;
- візуалізація вибірки багатомірних даних у дво-, тривимірному просторі;
- витягнення нових ознак отримані в результаті перетворення [52].

Оптимальне число компонент для компонентних моделей визначалось за допомогою набору критеріїв, що наведені нижче. Також визначалась частка загальної дисперсії, яку пояснювала кожна із компонент моделі.

При аналізі внутрішньої структури Коефіцієнту розбалансованості Я-концепції значення Критерію адекватності вибірки Кайзера-Мейєра-Олкіна (КМО = 0,847) та тесту Бартлетта ($p < 0,001$) задовольняли вимогам до методу головних компонент. Усі змінні характеризувалися значеннями міри вибіркової адекватності більшими, ніж 0,500, тим самим підтверджуючи правомірність їх включення до аналізу.

Зміни в послідовному ряді власних значень були несуттєвими після першої компоненти, це виходить з деяких правил зупинки для аналізу головних компонент: зокрема критеріїв «каменистого осипу» та «розламаного стрижня» [145]. Наочно лінійний графік власних значень, отриманих при

аналізі головних компонент для коефіцієнту розбалансованості Я-концепції наведено на рисунку 2.2. Отже, гіпотезу про одномірність конструкту, що вимірюється коефіцієнтом розбалансованості Я-концепції підтверджено. Однокомпонентна модель, на якій ми зупинилися для подальшого психометричного аналізу, пояснювала 62,600 % дисперсії.

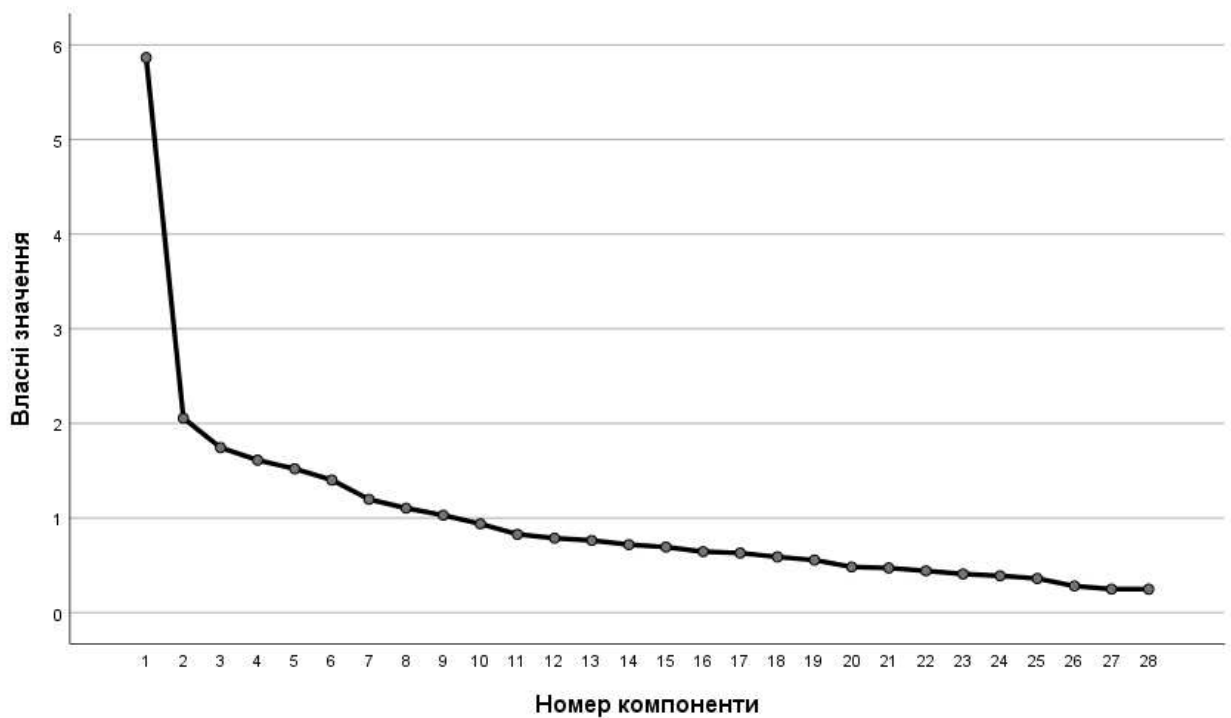

Рис. 2.2. Лінійний графік власних значень, отриманих при аналізі головних компонент у моделі коефіцієнту розбалансованості Я-концепції.

Надійність за внутрішньою узгодженістю для шкали, що формується на основі цієї моделі була високою ($\alpha = 0,838$). Тобто, шкала укомплектована такими пунктами, що сильно пов'язані з досліджуваним показником - коефіцієнтом розбалансованості Я-концепції.

Середнє арифметичне значення для цієї шкали склало 43,681 балів, стандартне відхилення – 20,230 балів. Коефіцієнти асиметрії та ексцесу вказували на близькість емпіричного розподілу значень до нормального: $S = -0,588$, $K = -0,245$. Графічно розподіл значень створеної шкали для коефіцієнту розбалансованості Я-концепції у вигляді гістограми та коробчастого графіку наведено на рисунку 2.3.

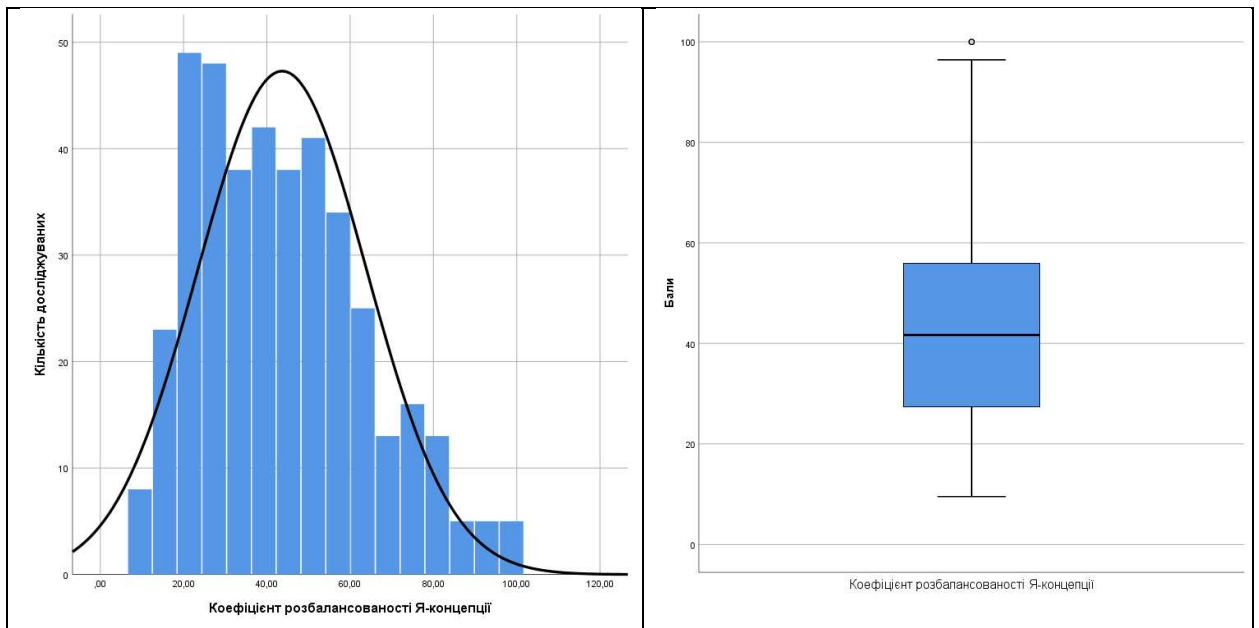

Рис. 2.3. Гістограма емпіричного розподілу значень (ліворуч) та коробчастий графік (праворуч) для коефіцієнту розбалансованості Я-концепції.

Таким чином, створений коефіцієнт розбалансованості Я-концепції підтвердив високу конструктну валідність та надійність за внутрішньою узгодженістю.

При аналізі внутрішньої структури коефіцієнту розбалансованості образу світу значення критерію адекватності вибірки Кайзера-Мейєра-Олкіна ($KMO = 0,922$) та тесту Бартлетта ($p < 0,001$) задовольняли вимогам до методу головних компонент. Усі змінні характеризувалися значеннями міри вибіркової адекватності більшими, ніж 0,500, тим самим підтверджуючи правомірність їх включення до аналізу.

Зміни в послідовному ряді власних значень були несуттєвими після першої компоненти, це виходить з деяких правил зупинки для аналізу головних компонент: зокрема критеріїв «каменистого осипу» та «розламаного стрижня» [145]. Наочно лінійний графік власних значень, отриманих при аналізі головних компонент для коефіцієнту розбалансованості Я-концепції наведено на рисунку 2.4. Отже, гіпотезу про одномірність конструкту, що вимірюється коефіцієнтом розбалансованості образу світу майбутнього

підтверджено. Однокомпонентна модель, на якій ми зупинилася для подальшого психометричного аналізу, пояснювала 69,999 % дисперсії.

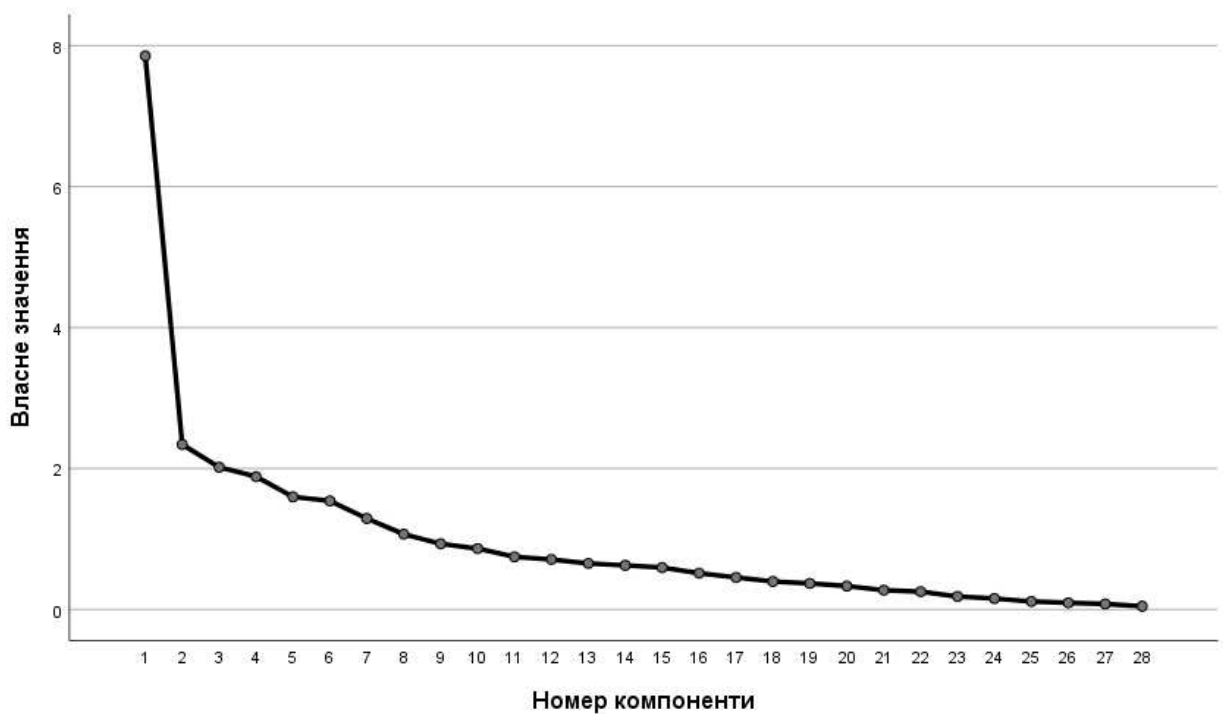

Рис. 2.4. Лінійний графік власних значень, отриманих при аналізі головних компонент у моделі коефіцієнту розбалансованості образу світу майбутнього.

Надійність за внутрішньою узгодженістю для шкали, що формується на основі цієї моделі була високою ($\alpha = 0,916$). Тобто, шкала укомплектована такими пунктами, що сильно пов'язані з досліджуваним показником - коефіцієнтом розбалансованості образу світу майбутнього.

Середнє арифметичне значення для цієї шкали склало 45,224 балів, стандартне відхилення – 18,106 балів. Коефіцієнти асиметрії та ексцесу вказували на близькість емпіричного розподілу значень до нормального: $S = -0,508$, $K = -0,702$. Графічно розподіл значень створеної шкали для коефіцієнту образу світу майбутнього у вигляді гістограми та коробчастого графіку наведено на рисунку 2.5.

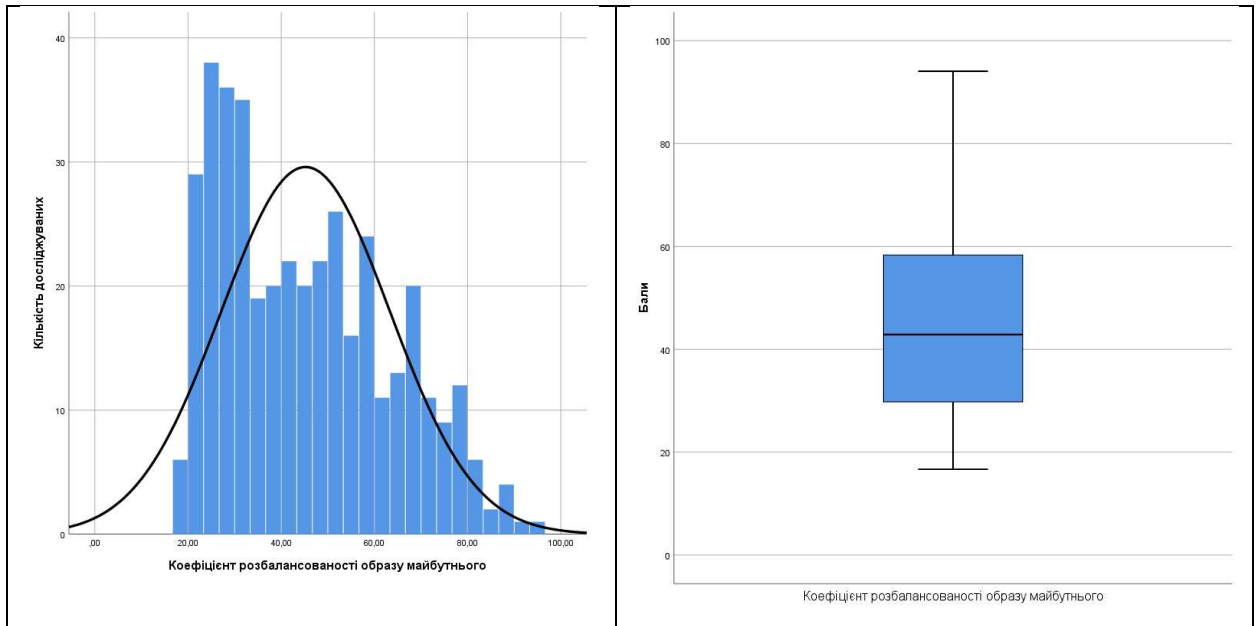

Рис. 2.5. Гістограма емпіричного розподілу значень (ліворуч) та коробчастий графік (праворуч) для коефіцієнту розбалансованості образу світу майбутнього.

Таким чином, створений коефіцієнт розбалансованості образу світу майбутнього підтвердив високу конструктну валідність та надійність за внутрішньою узгодженістю.

Враховуючи великий обсяг вибірки та близькість до нормальності розподілу коефіцієнтів розбалансованості Я-концепції та розбалансованості образу світу майбутнього, можна постановити, що ця вибірка є вибіркою стандартизації. Тим самим це дозволяє розрахувати нормативні значення для цих показників. Оскільки, у разі нормального розподілу середній рівень досліджуваної ознаки зазвичай береться в інтервалі $M \pm SD$, доцільно розглянути такі рівні розбалансованості Я-концепції для підсумкової шкали першого розрахованого коефіцієнту: 0–22 балів — низький рівень, 23–64 балів — середній рівень, а 65–100 балів – високий рівень розбалансованості Я-концепції. Також доцільно розглянути такі рівні розбалансованості образу майбутнього для підсумкової шкали другого розрахованого коефіцієнту: 0–26 балів — низький рівень, 27–63 балів — середній рівень, а 64–100 балів – високий рівень розбалансованості образу світу майбутнього.

Можлива і більш диференційована градація: 0–11 бали – дуже низький рівень, 12–22 балів – низький рівень, 23–64 балів – середній рівень, 65–82 балів – високий рівень, 83–100 – дуже високий рівень розбалансованості Я-концепції. Також і для коефіцієнту розбалансованості образу світу майбутнього: 0–13 балів – дуже низький рівень, 14–26 балів – низький рівень, 27–63 балів – середній рівень, а 64–82 бали високий рівень, а 83–100 балів – дуже високий рівень розбалансованості образу світу майбутнього.

Проведено психометричний аналіз і стандартизацію інтегральних показників авторських методик, створених на основі семантичного диференціалу: методики оцінки Я-концепції та методики оцінки образу світу майбутнього. Розроблені коефіцієнти розбалансованості підтвердили високу конструктну валідність та надійність за внутрішньою узгодженістю. Розраховано нормативні значення для вказаних показників.

2.4. Психометричний аналіз і стандартизація опитувальника WOCQ для вивчення подолання стресових ситуацій у майбутньому.

Опитувальник WOCQ було обрано у якості базового інструменту для вивчення феномену подолання майбутніх стресових ситуацій, відмовившись від спроб створення нового опитувальника. Методику сформовано твердженнями, які характеризуються очевидною валідністю стосовно процесу копіngu для стресових ситуацій, що викликають граничне або близьке до граничного внутрішнє напруження і що потенційно можуть виникнути у майбутньому.

З огляду на те, що адаптація опитувальника WOCQ проводилася Н.В. Родіною на двох вибірках: на вибірці працівників МНС в ситуаціях загрози життю [65] та на вибірці абітурієнтів в ситуації загрози самоактуалізації [66], авторкою було створено дві версії структури шкал методики, проте залишається відкритим питання, наскільки адекватно такі структури шкал відбивають специфіку копіngu стосовно майбутніх стресових

ситуацій.

Інструкція для проведення психодіагностичного обстеження, спрямованого на виявлення копінг-стратегій щодо майбутніх стресорів була переформульована у майбутньому часі і мала наступний зміст:

«Для того, щоб відповісти на твердження цього опитувальника, Вам слід уявити собі особливу стресову ситуацію, в якій Ви можете опинитись у майбутньому.

Під «стресовою» ми маємо на увазі ситуацію, яка може бути важкою для Вас, Вам доведеться сильно переживати з приводу того, що станеться, або докладати великі зусилля, що впоратися з ситуацією. Наприклад, це може бути суперечка або сварка з ким-небудь близьким Вам, будь-яка проблема, пов'язана з роботою чи навчанням, проблема зі здоров'ям тощо.

Перш відповісти на затвердження опитувальника подумайте про деталі ситуації: де вона може статися, хто буде залучений до неї, що відбудеться, як Ви будете діяти і чому це буде важливим для Вас.

Відповідаючи на кожне твердження, тримайте образ цієї майбутньої ситуації у пам'яті. Прочитайте кожну фразу і оцініть, наскільки в цій ситуації Ви будете вести себе так, як описано в цьому твердженні. Для того щоб позначити свою відповідь, виберіть один з чотирьох варіантів оцінок:

- 0 - в даній ситуації ніколи так не буду поводитись;
- 1 - в деякій мірі буду поводитись так;
- 2 - в більшій мірі буду поводитись так;
- 3 - буду поводитись в основному так».

Також слід зазначити, що були переформульовані у майбутньому часі всі пункти опитувальника. Наприклад, пункт 1 «Я зосередився (-лась) тільки на тому, що робити далі» було переформульовано наступним чином:

1. Я зосереджуватимусь тільки на тому, що робити далі.

Повний набір пунктів версії опитувальника WOCQ для майбутніх стресових ситуацій наведено у Додатку А.

Для перевірки того, наскільки запропоновані раніше Н.В. Родіною

моделі можуть бути застосовні до оцінки копіngu щодо уявних ситуацій у майбутньому, для кожної шкали цих моделей були визначені: кількість пунктів у шкалі (N_i) середнє значення за шкалою (M), стандартне відхилення (SD), а також коефіцієнт α Кронбаха [116] (табл. 2.1 та 2.2).

А. Армстронг та П. Фоулі [94] припустили, що чим ближче α Кронбаха до 1,00, тим більш надійною є шкала. Дж. Нунналлі та І. Бернштейн [174]. Також зазначили, що значення коефіцієнта α Кронбаха більше ніж 0,600 вважається прийнятним. У підсумку, не всі коефіцієнти надійності за внутрішньою узгодженістю, як показано в таблицях 2.1 і 2.2, перевищили мінімально допустимий рівень 0,600, як пропонують Дж. Нунналлі та І. Бернштейн [174]. Отже, це вказує на те, що не всі шкали, створенні за моделями Н.В. Родіної для ситуацій загрози самоактуалізації та загрози життю є надійними і внутрішньо узгодженими для вивчення подолання стресових ситуацій у майбутньому.

Таблиця 2.1.

Психометричний аналіз версії опитувальника WOCQ для майбутніх стресових ситуацій

Показники	N_i	M	SD	α
Фокусування на позитиві	9	14,365	4,183	0,674
Прийняття бажаного за дійсне	10	14,226	4,604	0,695
Пошук соціальної підтримки	7	11,454	3,645	0,711
Самозвинувачення	6	9,176	2,996	0,533
Вирішення проблеми	9	15,055	4,296	0,695
Поведінкова розрядка	7	11,407	3,251	0,554
Відстороненість	5	6,509	2,439	0,489
Аналіз проблеми	5	8,377	2,686	0,580

Примітки: кількість пунктів у шкалі (N_i) середнє значення за шкалою (M), стандартне відхилення (SD), коефіцієнт α Кронбаха.

Відповідно необхідним є створення ще одної системи шкал, що відбиває

унікальні особливості поведінки подолання майбутніх стресорів, і визначення закономірностей групування тверджень, які формують ці шкали.

Таблиця 2.2.

Психометричний аналіз версії опитувальника WOCQ для майбутніх стресових ситуацій, засновуючись на шкалах моделі Н.В. Родіної для ситуацій загрози життю

Показники	Ni	M	SD	α
Вирішення проблеми	9	15,213	4,224	0,695
Відхід до суб'єктивного світу	8	12,596	4,003	0,678
Аналіз проблеми	12	19,677	5,433	0,738
Самоконтроль	6	9,712	2,712	0,456
Очікування допомоги	9	14,430	4,403	0,725
Ігнорування проблеми	8	10,610	3,396	0,547
Прийняття проблеми - Відмовлення від рішень	6	8,834	2,747	0,460

Примітки: кількість пунктів у шкалі (Ni) середнє значення за шкалою (M), стандартне відхилення (SD), коефіцієнт α Кронбаха.

Встановлено, що слабо узгодженими ($\alpha < 0,600$) виявились чотири шкали моделі для ситуацій загрози самоактуалізації, а саме: «Самозвинувачення», «Поведінкова розрядка», «Відстороненість», «Аналіз проблеми» і три шкали моделі для ситуацій загрози життю: «Самоконтроль», «Ігнорування проблеми», «Прийняття проблеми – Відмовлення від рішень». Отже, при дослідженні подолання стресових ситуацій, що можуть виникнути у майбутньому, вимірювання копінг-стратегій із застосуванням наявних версій опитувальника не буде повністю відображати психологічний зміст наявного репертуару копінг-стратегій. До того ж середній рівень надійності за внутрішньою узгодженістю версії WOCQ для майбутніх стресових ситуацій за моделлю для ситуацій загрози самоактуалізації складає $\alpha = 0,616$, а за моделлю для ситуацій загрози самоактуалізації авторською

моделлю, призначеною для оцінки осіб, що знаходяться у ситуації загрози ситуаціях загрози вітальним потребам індивіда він був ще меншим і склав $\alpha = 0,641$. Тому ці данні підкреслюють необхідність створення нової версії ключу для опитувальника, призначеного для вимірювання копінг-стратегій для майбутніх стресових ситуацій.

Для встановлення набору пунктів опитувальника, який необхідно структурувати у шкали проведено аналіз паттерну відповідей за кожним твердженням опитувальника, який наводиться в таблиці 2.3. Як видно з даної таблиці частка респондентів, що вибрали мінімальне значення пункту «0 - у даній ситуації ніколи так не поведився» (т. зв. «ефект підлоги») змінювався в діапазоні від 0,000 до 28,289 залежно від твердження, у той же час відсоток респондентів, що вибрали максимальні значення «3 - поведився здебільшого так» (т. зв. «ефект стелі»), характеризувався діапазоном значень від 0,000 до 24,318.

Таблиця 2.3

**Паттерн відповідей за кожним пунктом-твердженням опитувальника
WOCQ для майбутніх стресових ситуацій**

Пункт №	Частка варіантів «0» (%)	Частка варіантів «3» (%)	Пункт №	Частка варіантів «0» (%)	Частка варіантів «3» (%)	Пункт №	Частка варіантів «0» (%)	Частка варіантів «3» (%)
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	8,685	24,069	23	7,196	21,092	45	10,174	10,918
2	8,437	20,347	24	8,189	20,596	46	10,67	14,64
3	16,377	10,670	25	8,189	20,347	47	26,551	8,685
4	20,099	7,692	26	9,926	20,596	48	10,174	13,896
5	13,896	11,663	27	7,692	21,092	49	8,933	20,347
6	8,189	18,859	28	8,685	22,333	50	11,911	16,625
7	10,670	17,122	29	21,340	11,911	51	15,881	13,896
8	8,189	22,581	30	10,422	17,122	52	10,67	15,633

Продовж. табл. 2.3.

<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>
9	10,422	17,370	31	12,159	13,151	53	25,31	6,948
10	20,596	7,692	32	22,829	9,429	54	7,94	18,362
11	17,370	14,144	33	18,610	11,911	55	10,422	24,318
12	21,588	10,422	34	14,392	16,377	56	11,663	17,618
13	19,355	7,940	35	14,640	11,414	57	11,663	17,618
14	11,663	11,911	36	10,918	18,859	58	8,437	21,092
15	17,370	7,692	37	7,444	19,851	59	21,092	9,677
16	12,159	17,618	38	7,692	17,618	60	22,581	10,918
17	17,122	13,151	39	7,196	21,588	61	12,407	14,64
18	13,400	12,655	40	10,918	17,370	62	11,911	18,114
19	9,677	17,370	41	25,310	5,459	63	6,7	16,873
20	12,159	11,911	42	12,407	14,392	64	10,918	20,844
21	14,392	14,392	43	11,414	16,377	65	13,648	14,392
22	10,422	16,625	44	28,288	2,730	66	8,933	23,077

При можливому інтервалі значень 0-3 середнє значення кожного пункту опитувальника варіювало від 0,983 до 1,819 по вибірці. Тверджень, що виявили максимальний «ефект підлоги» (частка варіантів відповіді «0» > 50 %) та максимальний «ефект стелі» (частка варіантів відповіді «3» > 50 %) не виявлено.

Усі 66 пунктів з опитувальника WOCQ були включені до статистичної процедури, що здійснювалася за допомогою методу головних компонент. Оптимальне число компонент для компонентної моделі визначалось за допомогою набору критеріїв, що наведені нижче. Також визначалась частка загальної дисперсії, яку пояснювала кожна із компонент моделі.

Значення Критерію адекватності вибірки Кайзера-Мейєра-Олкіна (КМО = 0,828) та тесту Бартлетта ($p < 0,001$) задовольняли вимогам до методу

головних компонент. Усі змінні характеризувалися значеннями міри вибіркової адекватності більшими, ніж 0,500, тим самим підтверджуючи правомірність їх включення до аналізу.

Аналіз методом головних компонент показав, що власними значеннями більшими за 1 характеризуються перші 19 компонент (до обертання). Ці компоненти характеризуються власними значеннями в діапазоні від 9,617 до 1,019. Зміни в послідовному ряді власних значень були несуттєвими після восьмої компоненти, це виходить з деяких правил зупинки для аналізу головних компонент: зокрема критеріїв «каменистого осипу» та «розламаного стрижня» [145]. Наочно лінійний графік власних значень, отриманих при аналізі головних компонент наведено на рисунку 2.6.

Восьмикомпонентна модель, на якій ми зупинилися для подальшого психометричного аналізу, пояснювала 40,597 % дисперсії. Отже, суттєву частку інформації, що міститься у опитувальнику буде збережено.

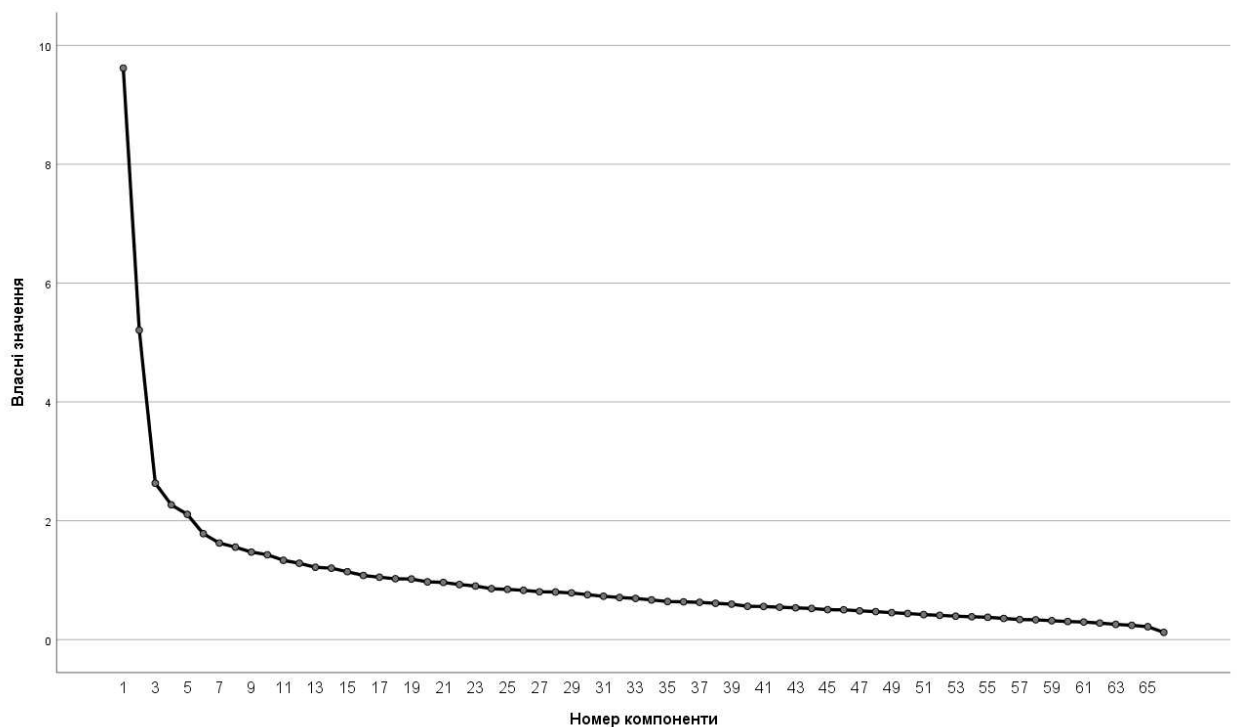

Рис. 2.6. Лінійний графік власних значень, отриманих при аналізі головних компонент у моделі опитувальника WOCQ для майбутніх стресових ситуацій.

Розподіл дисперсії за головними компонентами відбувався наступним чином: 1-а компонентна пояснювала 14,572% загальної дисперсії даних, 2-а компонента – відповідно 7,889%, 3-я компонентна – 3,987%, 4-а компонента – 3,436%, 5-а компонента – 3,194%, 6-а компонента – 2,701%, 7-а компонента – 2,461%, і наостанок, 8-а компонента – 2,357%.

На наступному етапі з метою оцінити структурну матрицю, що включає компонентні навантаження всіх 66 пунктів всієї методики було проведено обертання Promax ($K = 4$) в рамках восьмикомпонентної моделі.

До складу кожної компоненти увійшли пункти, навантаження яких на компоненту є за абсолютним значенням не меншим ніж 0,300. Виходячи із змістовного складу компоненти їй привласнювалась назва, яка відображала її основні характеристики. На основі кожної компоненти формувалась шкала, яка теж мала відповідну назву. Для кожної шкали розраховувались психометричні індекси, що характеризували внутрішню узгодженість шкал, а саме проводився розрахунок коефіцієнту α Кронбаха [116].

Отже, до Першої компоненти увійшли дванадцять пунктів з наступними компонентними навантаженнями (тут і далі пункти наводяться у міру зменшення абсолютних значень їхніх компонентних навантажень):

57. Я мріятиму про те, як добре було б перенестися в інший час або місце (L = 0,606);

59. Я буду фантазувати і мріяти, як все може змінитися (L = 0,603);

58. Я захочу, щоб проблема зникла або як-небудь вирішилася сама собою (L = 0,585);

19. Я буду втішати і підбадьорювати себе, як тільки зможу (L = 0,575);

60. Я молитимусь Богу про допомогу (L = 0,518);

28. Я буду дуже роздратований (-а) і дам волю почуттям (L = 0,497);

40. Я захочу, щоб усі дали мені спокій (L = 0,493);

50. Я не зможу повірити, що це трапилося (L = 0,491);

11. Я сподіватимусь на диво (L = 0,464);

33. Щоб заспокоїтись, я буду курити (їсти, приймати ліки, пити)

($L = 0,446$);

61. Я готуватимусь до гіршого ($L = 0,418$);

3. Я займусь роботою (або чимось ще), щоб відволіктися від цієї проблеми ($L = 0,409$).

Змістовний аналіз тверджень, що увійшли до цієї компоненти дозволяє розцінювати її як таку, що характеризує копінг-стратегії, що забезпечують занурення до внутрішнього світу, звернення до надприродних сил, такі, що активізують мрії, фантазії, відкинення проблеми та відволікання від неї, залучення до справ та інтересів, які не мають прямого відношення до стресової ситуації. Відповідною була і назва, що характеризувала компоненту «*Непряме або уявне відреагування*». Психометричний індекс, розрахований для шкали, побудованій на основі цієї компоненти, був значно вищим критичного значення, тому можна вважати цю шкалу внутрішньо узгодженою у високому ступені ($\alpha = 0,784$). Кількість пунктів для даної шкали була необхідною і достатньою, адже при видаленні зі складу шкали найменш узгодженого пункту *3. Я займусь роботою (або чимось ще), щоб відволіктися від цієї проблеми* надійність за внутрішньою узгодженістю зменшиться ($\alpha = 0,779$), а не підвищиться.

Слід також значити, що у побудованій компонентній моделі перша компонентна є найбільш навантаженою: її зміст є можна вважати системотворчим у моделі подолання майбутніх стресів. Це пояснюється тим, що запропонована інструкція опитувальника стимулює досліджуваних увімкнути уяву, пропонуючи для того, щоб відповісти на твердження цього опитувальника, слід уявити собі особливу стресову ситуацію, в якій вони можуть опинитись у майбутньому.

Склад Другої компоненти сформували наступні шість пунктів з такими компонентними навантаженнями:

30. У мене з'явиться новий погляд на певні речі ($L = 0,691$);

29. Я зрозумію, що сам винний (-а) в тому, що все так вийшло ($L = 0,647$);

52. Я намагатимусь вирішити проблему у різний спосіб (L = 0,602);

51. Я обіцятиму собі, що наступного разу все буде по-іншому (L = 0,580);

36. Цей урок піде мені на користь (L = 0,428);

38. Завдяки цій ситуації я зрозумію, що по-справжньому важливо в житті (L = 0,395).

Узагальнюючи зміст тверджень, що містяться у Другій компоненті, можна зауважити, що вони характеризують формування нового бачення проблемної ситуації, розкриття нових аспектів проблеми як-то: її причин, її наслідків, її резонування із цінностями респондента. Отже, ця компонента отримала назву «Розширення погляду на проблему», а шкала, що сформована на її підґрунті, характеризувалась високою внутрішньою узгодженістю ($\alpha = 0,737$). Кількість пунктів для даної шкали була необхідною і достатньою, адже при видаленні зі складу шкали найменш узгодженого пункту 38. Завдяки цій ситуації я зрозумію, що по-справжньому важливо в житті надійність за внутрішньою узгодженістю зменшиться ($\alpha = 0,721$), а не підвищиться.

У складі Третьої компоненти було виявлено дев'ять тверджень, перелік яких, а також відповідні цим твердженням компонентні навантаження наведено нижче:

7. Коли виникне проблема з... (кимось), я спробую знайти людину, що може подіяти на нього (неї) (L = 0,821);

16. Спатиму більше ніж зазвичай (L = 0,790);

8. Я спробую прояснити цю ситуацію, поговоривши з... (кимось) (L = 0,606);

18. Я шукатиму співчуття й підтримки від кого-небудь (L = 0,547);

45. Я поділюся з... (кимось) своїми переживаннями (L = 0,527);

22. Я звернувся (-лась) по допомогу до людини, що добре розбирається в подібних проблемах (L = 0,489);

31. Я звернусь до людини, яка зможе допомогти в цій ситуації

(L = 0,476);

27. *Я захочу чогось доброго* (L = 0,413)

42. *Я звернуся за порадою до родича або друга, думку якого я дуже поважаю* (L = 0,343).

До цієї компоненти увійшли твердження, що описують активний пошук соціальної, інформаційної, емоційної підтримки, прагнення психологічного та фізіологічного відновлення та комфорту. Отже, цій компоненті було надано назву «Пошук ресурсів». Шкалу, яку було сформовано на основі цієї компоненти характеризував високий коефіцієнт внутрішньої узгодженості ($\alpha = 0,793$). Кількість пунктів для даної шкали була необхідною і достатньою, адже при видаленні зі складу шкали найменш узгодженого пункту 42. *Я звернуся за порадою до родича або друга, думку якого я дуже поважаю* надійність за внутрішньою узгодженістю зменшиться ($\alpha = 0,781$), а не підвищиться.

Слід зазначити, що у версіях Н.В. Родіної пункт 16 формулюється як 16. *В мене було відчуття, що все це відбувалося не зі мною*, тоді як у версії С. Фолкман зі співавт. [132] цей пункт формулюється як 16. *Slept more than usual* (Спав більше ніж зазвичай). Відповідно нами цей пункт було перекладено і переформульовано: 16. *Спатиму більше ніж зазвичай*.

Що стосується Четвертої компоненти, то вона містила дев'ять наступних тверджень з відповідними компонентними навантаженнями:

47. *Я плюну на все, нехай роблять усе, що хочуть* (L = 0,632);

41. *Я не стану приділяти цьому занадто багато уваги* (L = 0,588);

10. *Я не стану нічого робити, щоб не погіршити ситуацію* (L = 0,575);

44. *Я не буду надавати тому, що трапиться, великого значення, не стану сприймати це занадто серйозно* (L = 0,568);

13. *Я буду продовжувати поводитися так, начебто нічого не трапилось* (L = 0,560);

53. *Я прийму ситуацію такою, якою вона є, оскільки змінити її буде неможливо* (L = 0,558);

4. *Я відчую, що тільки час може щось змінити; єдине, що залишатиметься – чекати* ($L = 0,539$);

12. *Я змирюся з долею, мені все рівно ніколи не щастить* ($L = 0,439$);

21. *Я спробую все забути* ($L = 0,346$).

Наведені вище твердження описують різноманітні мотиваційні заперечення стосовно наявності актуальних можливостей змінити ситуацію. Ці заперечення пояснюються різними чинниками: знеціненням ситуації, небажанням її погіршувати, сприйняттям проблемної ситуації та її наслідків як неминучого, або впевненості у тому, що рано чи пізно ситуація сама собою вирішиться, проте їх об'єднує небажання діяти на проблемну ситуацію. Ця компонента отримала назву: «Відмова від дій». Аналогічною була і назва сформованої на її основі шкали, яка характеризувалась високим значенням коефіцієнту внутрішньої узгодженості ($\alpha = 0,731$). Кількість пунктів для даної шкали була необхідною і достатньою, адже при видаленні зі складу шкали найменш узгодженого пункту *21. Я спробую все забути* надійність за внутрішньою узгодженістю зменшиться ($\alpha = 0,723$), а не підвищиться.

Було встановлено, що до складу П'ятої компоненти увійшло дев'ять пунктів із відповідними компонентними навантаженнями:

49. *Я знатиму, що треба робити, і прикладу до цього всі зусилля* ($L = 0,626$).

54. *Я намагатимусь, незважаючи ні на що, бути об'єктивним у цій ситуації* ($L = 0,546$).

39. *Я зроблю певні кроки для того, щоб змінити ситуацію на краще* ($L = 0,499$)

48. *Я використаю досвід, набутий мною раніше в подібних ситуаціях* ($L = 0,496$);

55. *Я захочу змінити те, що трапилося, або свої відчуття* ($L = 0,492$);

26. *Я складу план дій і дотримуватимусь його* ($L = 0,448$);

37. *Я виявлю наполегливість і твердість* ($L = 0,419$);

6. *Всупереч всім я зроблю те, що сам (-а) буду вважати за потрібне*

(L = 0,414)

43. *Я намагатимусь сам (-а) впоратися зі своїми проблемами*
(L = 0,300).

Ці твердження характеризують ставлення до проблемних ситуацій як до джерел стресу, відповідно до таких ситуації можливі зусилля щодо усунення цих джерел стресу, оволодіння цією ситуацією, активно та самостійно вирішувати проблеми, мобілізувати власні наявні ресурси. Отже для цієї компоненти було підбрано відповідну назву: «Активні дії». Саме таку назву дістала і п'ята шкала опитувальника. Внутрішня узгодженість цієї шкали є досить високою ($\alpha = 0,726$). Кількість пунктів для даної шкали була необхідною і достатньою, адже при видалені зі складу шкали найменш узгодженого пункту *б. Всупереч всім я зроблю те, що сам (-а) буду вважати за потрібне* надійність за внутрішньою узгодженістю зменшиться ($\alpha = 0,713$), а не підвищиться.

Переходячи до опису Шостої компоненти, то слід зазначити, що її склад було сформовано шістьма пунктами, які характеризувались наступними компонентними навантаженнями:

15. *Я спробую побачити позитивну сторону цієї ситуації* (L = 0,549);

20. *Це ситуація надихне мене на те, щоб щось творчо змінити у моєму житті* (L = 0,541);

32. *Я подумаю: що не робиться, усе на краще* (L = 0,508);

65. *Я зрозумію, що це не найстрашніше з того, що може трапитися, буває й гірше* (L = 0,507);

5. *Я піду на компроміс, щоб мати в цій ситуації хоч щось позитивне*
(L = 0,502);

66. *Після цього випадку в мене з'явиться багато нових ідей і планів*
(L = 0,464).

Узагальнюючи наведені вище твердження, можна зазначити, що вони описують зміну ставлення індивіду до проблемної ситуації. Індивід починає шукати світлу сторону навіть у негативній події і вона починає сприйматися

не як загрозна, а як така, що має деякі позитивні наслідки, що може розгортатись у прийнятному напрямку. Тобто відбувається переоцінка ситуації, фокус уваги переводиться з її негативних аспектів на позитивні, відхід від її небезпечного впливу. Отже Шоста компонента отримала відповідну назву: «*Фокусування на позитиві*». Аналогічною була і назва сформованої на її основі шкали, яка характеризувалась допустимим значенням коефіцієнту внутрішньої узгодженості ($\alpha = 0,653$). Кількість пунктів для даної шкали була необхідною і достатньою, адже при видаленні зі складу шкали найменш узгодженого пункту 5. *Я піду на компроміс, щоб мати в цій ситуації хоч щось позитивне* за внутрішньою узгодженістю зменшиться ($\alpha = 0,634$), а не підвищиться.

Що стосується Сьомої компоненти, то її склад визначався наступними сімома пунктами, які характеризувались найбільшими навантаженнями на дану компоненту:

23. *Завдяки цій ситуації, я змінюю або виросту як особистість* (L = 0,582);

62. *Я буду прокручувати у голові, що я можу сказати або зробити в цій ситуації* (L = 0,561);

63. *Я подумаю про те, як у цій ситуації вчинить людина, яку я дуже поважаю, і сам зробив так само* (L = 0,537);

64. *Я постараюся заспокоїтися, перш ніж вирішити, що робити далі* (L = 0,459)

46. *Я наполягатиму на своєму й домагатимусь того, чого хочу* (L = 0,387);

25. *Я вибачусь або щось зроблю, щоб виправити ситуацію* (L = 0,372).

56. *Завдяки цій ситуації, у мені щось зміниться на краще* (L = 0,306).

Зміст наведених пунктів описував такі феномени, що спостерігаються в умовах проблемної ситуації, а саме особистісне зростання, ідентифікація зі значущою особою, натхнення, відкриття нових творчих горизонтів, рефлексію, самоконтроль, асертивність тощо. Всі ці феномени розкривають

процеси особистісних змін, що відбуваються з індивідом у процесі зіткнення з проблемою. Компонента і відповідно шкала, що сформована на основі цих пунктів отримали назву «*Особистісна трансформація*». А рівень її надійності за внутрішньою узгодженістю можна вважати допустимим ($\alpha = 0,667$). Кількість пунктів для даної шкали була необхідною і достатньою, адже при видалені зі складу шкали найменш узгодженого пункту 46. *Я наполягатиму на своєму й домагатимусь того, чого хочу* за внутрішньою узгодженістю зменшиться ($\alpha = 0,664$), а не підвищиться.

І наостанок, Восьма компонента була сформована наступними шістьма пунктами опитувальника. Нижче наведено зміст цих пунктів та розраховані компонентні навантаження у моделі:

- 1. *Я зосереджуся тільки на тому, що робити далі* ($L = 0,594$);
- 34. *Я піду на ризик, щоб вирішити проблему* ($L = 0,513$);
- 2. *Я спробую проаналізувати проблему, щоб зрозуміти її краще* ($L = 0,508$);
- 24. *Перш ніж робити щось, я подивлюсь, як будуть розгортатися події* ($L = 0,444$);
- 14. *Я намагатимусь сховати свої почуття* ($L = 0,395$).
- 35. *Я вирішу не квапитися з діями, щоб не наламати дров* ($L = 0,321$).

Наведені вище твердження описують спроби раціонального досягнення ситуації, розроблення конкуруючих способів інтерпретації та вирішення проблеми, складання можливого плану дій тощо. Ця компонента отримала назву: «*Аналіз проблеми*». Аналогічною була і назва сформованої на її основі шкали, яка характеризувалась значенням коефіцієнту внутрішньої узгодженості, який був нижчим за граничний рівень ($\alpha = 0,594$). Кількість пунктів для даної шкали була необхідною і достатньою, адже при видалені зі складу шкали найменш узгодженого пункту 14. *Я намагатимусь сховати свої почуття* за внутрішньою узгодженістю зменшиться ($\alpha = 0,591$), а не підвищиться.

Слід зазначити, що всі шкали версії опитувальника окрім шкали «Аналіз

проблеми» виявили достатню внутрішню узгодженість. Тобто зміст кожної шкали є гомогенним, що дозволяє використовувати отримані шкали для вивчення стратегій подолання стресових ситуацій у майбутньому. Позатім, шкала «Аналіз проблеми» потребує подальшого дослідження. Аналізуючи цю шкалу ми звернули увагу на те, що пункт 34. *Я піду на ризик, щоб вирішити проблему* ($L = 0,513$) за змістом більш підходить до шкали «Активні дії». Проте компонентне навантаження цього пункту на П'яту компоненту «Активні дії» було меншим за $L < 0,300$, що не дозволяло включити його до цієї компоненти. Значення відмінність шкал «Аналіз проблеми» від шкали «Активні дії» полягає в тому, що перша шкала описує раціонального осягнення ситуації, а друга шкала описує здебільшого зусилля, спрямовані на зміну ситуації. щоб мати можливість аналізувати отримані компоненти, оцінки компонентних значень зберігалися у вигляді окремих змінних за допомогою методу Андерсона-Рубіна [170], але, як видно з матриці інтеркореляцій між оцінками компонентних значень (Табл. 2.4), ці компоненти досить сильно пов'язані одна з одною – коефіцієнт кореляції склав $r = 0,267$.

Таблиця 2.4

Інтеркореляції (за Пірсоном) між компонентними навантаженнями моделі опитувальника WOCQ для майбутніх стресових ситуацій.

Компоненти	1	2	3	4	5	6	7	8
Компонента 1	1,000	0,086	0,302**	0,239**	-0,016	0,135**	0,262**	0,229**
Компонента 2	0,086	1,000	0,177**	-0,214**	0,276**	0,028	0,224**	0,116*
Компонента 3	0,302**	0,177**	1,000	0,071	-0,007	0,255**	0,303**	0,107*
Компонента 4	0,239**	-0,214**	0,071	1,000	-0,202**	0,184**	-0,022	0,004
Компонента 5	-0,016	0,276**	-0,007	-0,202**	1,000	0,050	0,177**	0,267**
Компонента 6	0,135**	0,028	0,255**	0,184**	0,050	1,000	0,253**	0,064
Компонента 7	0,262**	0,224**	0,303**	-0,022	0,177**	0,253**	1,000	0,196**
Компонента 8	0,229**	0,116*	0,107*	0,004	0,267**	0,064	0,196**	1,000

Примітка: вказано статистичну значущість коефіцієнтів кореляції: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$.

Отже, було прийнято рішення об'єднати змістовно близькі шкали, побудовані на основі компонент яких міцно досить сильно пов'язані. Відповідно, на основі восьмикомпонентної моделі створено сім шкал.

Переходячи до опису новоствореної шкали, то слід зазначити, що її склад було сформовано п'ятнадцятьма пунктами, які характеризувались наступними компонентними навантаженнями. Компонентні навантаження були розраховані за умов проведення аналізу головних компонент, в якій було включено лише ці 15 пунктів та виділенням однієї компоненти.

39. *Я зроблю певні кроки для того, щоб змінити ситуацію на краще* (L = 0,607)

37. *Я виявлю наполегливість і твердість* (L = 0,582);

43. *Я намагатимусь сам (-а) впоратися зі своїми проблемами* (L = 0,574).

54. *Я намагатимусь, незважаючи ні на що, бути об'єктивним у цій ситуації* (L = 0,566).

2. *Я спробую проаналізувати проблему, щоб зрозуміти її краще* (L = 0,556);

26. *Я складу план дій і дотримуватимусь його* (L = 0,515);

1. *Я зосереджусь тільки на тому, що робити далі* (L = 0,505);

24. *Перш ніж робити щось, я подивлюсь, як будуть розгортатися події* (L = 0,501);

6. *Всупереч всім я зроблю те, що сам (-а) буду вважати за потрібне* (L = 0,469);

55. *Я захочу змінити те, що трапилося, або свої відчуття* (L = 0,467);

49. *Я знатиму, що треба робити, і прикладу до цього всі зусилля* (L = 0,466);

48. *Я використаю досвід, набутий мною раніше в подібних ситуаціях* (L = 0,416);

34. *Я піду на ризик, щоб вирішити проблему* (L = 0,415);

35. Я вирішу не кватитися з діями, щоб не наламати дров (L = 0,366);

14. Я намагатимусь сховати свої почуття (L = 0,358).

Зміст наведених пунктів описував стратегії проблемно-орієнтованого копіngu. Відповідно шкала, що сформована на основі цих пунктів отримали назву «Аналіз та вирішення проблеми». А рівень її надійності за внутрішньою узгодженістю можна вважати високим ($\alpha = 0,777$). Кількість пунктів для даної шкали була необхідною і достатньою, адже при видалені зі складу шкали найменш узгодженого пункту 14. Я намагатимусь сховати свої почуття за внутрішньою узгодженістю зменшиться ($\alpha = 0,773$), а не підвищиться.

У таблиці 2.5 наводиться ключ для підрахунку показників шкал опитувальника WOCQ у запропонованій моделі для вивчення стресових ситуацій у майбутньому.

Таблиця 2.5

**Ключ опитувальника опитувальника WOCQ
для майбутніх стресових ситуацій**

Назви шкал	Номери пунктів у шкалі
Непряме або уявне відреагування	57; 59; 58; 19; 60; 28; 40; 50; 11; 33; 61; 3.
Розширення погляду на проблему	30; 29; 52; 51; 36; 38.
Пошук ресурсів	7; 16; 8; 18; 45; 31; 27; 42.
Відмова від дій	47; 41; 10; 44; 13; 53; 4; 12; 21.
Аналіз та вирішення проблеми	49; 54; 39; 48; 55; 26; 37; 6; 43; 1; 34; 2; 24; 14; 35.
Фокусування на позитиві	15; 20; 32; 65; 5; 66.
Особистісна трансформація	23; 62; 63; 64; 46; 25; 56.

Отже сформовано сім надійних за внутрішньою узгодженістю шкал для опитувальника WOCQ для вивчення майбутніх стресових ситуацій. Загальна кількість пунктів, що увійшли до підрахунку шкал становить 64 пункти. Відповідно два пункти не увійшли до жодної шкали опитувальника, адже їхнє

навантаження на виділені компоненти були меншим за 0,300 за абсолютним значенням. Це наступні пункти:

9. Я лялтиму сам (-а) себе.

17. Я висловлю все, що думаю, людині, через яку виникне ця проблема.

У даному дослідженні була обрана система підрахунку балів за шкалами, запропонована Н. Болджером [101], і яка характеризується більшою універсальністю. Бали за кожною шкалою копінгу виражалися у вигляді відсотків від максимально можливої кількості набраних балів. Наприклад, значення 30 означає, що досліджений набрав 30% можливих балів за даною шкалою. Відсоткові значення легко дозволяють робити різні порівняння, як між досліджуваними, так і між шкалами копінгу.

Всі компоненти моделі опитувальника WOCQ для майбутніх стресових ситуацій характеризувались низькими коефіцієнтами кореляції між собою, що вказує на можливість використання шкал на їхній основі як достатньо незалежних індикаторів, що характеризують спектр копінг-стратегій особистості стосовно стресових ситуацій у майбутньому.

Нижче розраховано значення кожної з шкал з метою їх стандартизації, шляхом визначення нормативних значення для цих показників. Вище при стандартизації коефіцієнтів вже використовувалось правило, що у разі нормального розподілу середній рівень досліджуваної ознаки береться в інтервалі $M \pm SD$. Якщо розподіл значень шкали суттєво відрізнятиметься від нормального, то буде використано трансформацію значень показника.

Середнє арифметичне значення для створеної шкали «Непряме або уявне відреагування» склало 50,910 балів, стандартне відхилення – 16,353 балів. Коефіцієнти асиметрії та ексцесу вказували на близькість емпіричного розподілу значень шкали до нормального: $S = -0,180$, $K = -0,149$. Графічно розподіл значень шкали «Непряме або уявне відреагування» у вигляді гістограми та коробчастого графіку наведено на рисунку 2.7.

Враховуючи близькість розподілу до нормального, доцільно розглянути наступні рівні непрямого/уявного відреагування для відповідної шкали: 0–34

балів — низький рівень, 35–67 балів — середній рівень, а 68–100 балів – високий рівень непрямого/уявного відреагування. Можлива і більш диференційована градація: 0–17 бали – дуже низький рівень, 18–34 балів – низький рівень, 35–67 балів – середній рівень, 68–84 балів – високий рівень, 85–100 – дуже високий рівень непрямого/уявного відреагування.

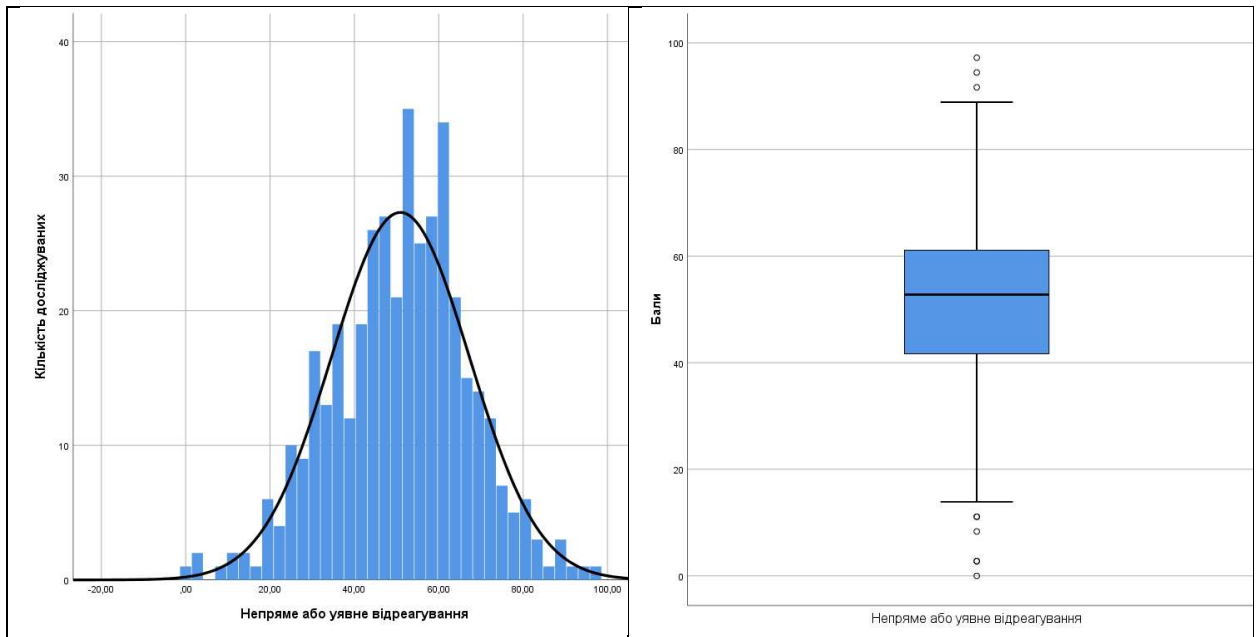

Рис. 2.7. Гістограма емпіричного розподілу значень (ліворуч) та коробчастий графік (праворуч) для шкали «Непряме або уявне відреагування».

Середнє арифметичне значення для створеної шкали «Розширення погляду на проблему» склало 51,792 балів, стандартне відхилення – 19,577 балів. Коефіцієнти асиметрії та ексцесу вказували на близькість емпіричного розподілу значень шкали до нормального: $S = 0,039$, $K = -0,304$. Графічно розподіл значень шкали «Розширення погляду на проблему» у вигляді гістограми та коробчастого графіку наведено на рисунку 2.8.

Враховуючи близькість розподілу до нормального, доцільно розглянути наступні рівні розширення погляду на проблему для відповідної шкали: 0–31 балів — низький рівень, 32–71 балів — середній рівень, а 72–100 балів – високий рівень розширення погляду на проблему. Можлива і більш

диференційована градація: 0–16 балів – дуже низький рівень, 17–31 балів – низький рівень, 32–71 балів – середній рівень, 72–85 балів – високий рівень, 86–100 – дуже високий рівень розширення погляду на проблему.

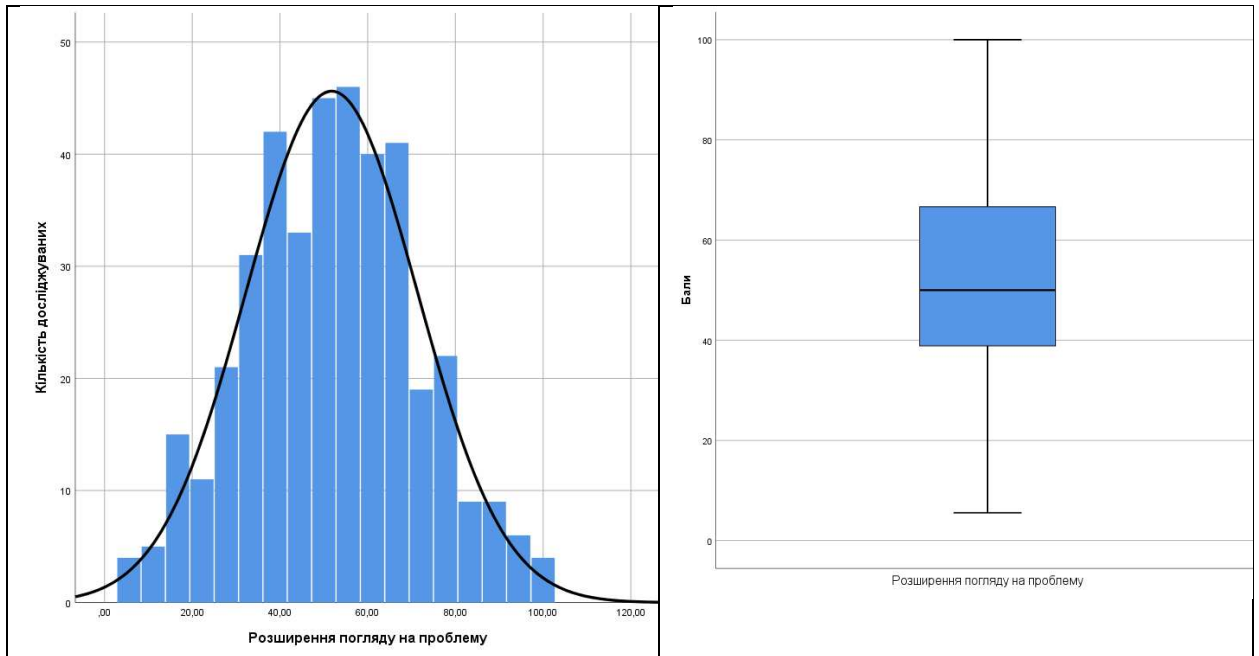

Рис. 2.8. Гістограма емпіричного розподілу значень (ліворуч) та коробчастий графік (праворуч) для шкали «Розширення погляду на проблему».

Середнє арифметичне значення для створеної шкали «Пошук ресурсів» склало 54,591 балів, стандартне відхилення – 19,577 балів. Коефіцієнти асиметрії та ексцесу вказували на близькість емпіричного розподілу значень шкали до нормального: $S = -0,215$, $K = -0,154$. Графічно розподіл значень шкали «Пошук ресурсів» у вигляді гістограми та коробчастого графіку наведено на рисунку 2.9.

Враховуючи близькість розподілу до нормального, доцільно розглянути наступні рівні пошуку ресурсів для відповідної шкали: 0–35 балів — низький рівень, 36–73 балів — середній рівень, а 74–100 балів – високий рівень пошуку ресурсів. Можлива і більш диференційована градація: 0–17 балів – дуже низький рівень, 18–35 балів – низький рівень, 36–57 балів – середній рівень, 58–86 балів – високий рівень, 87–100 – дуже високий рівень пошуку ресурсів.

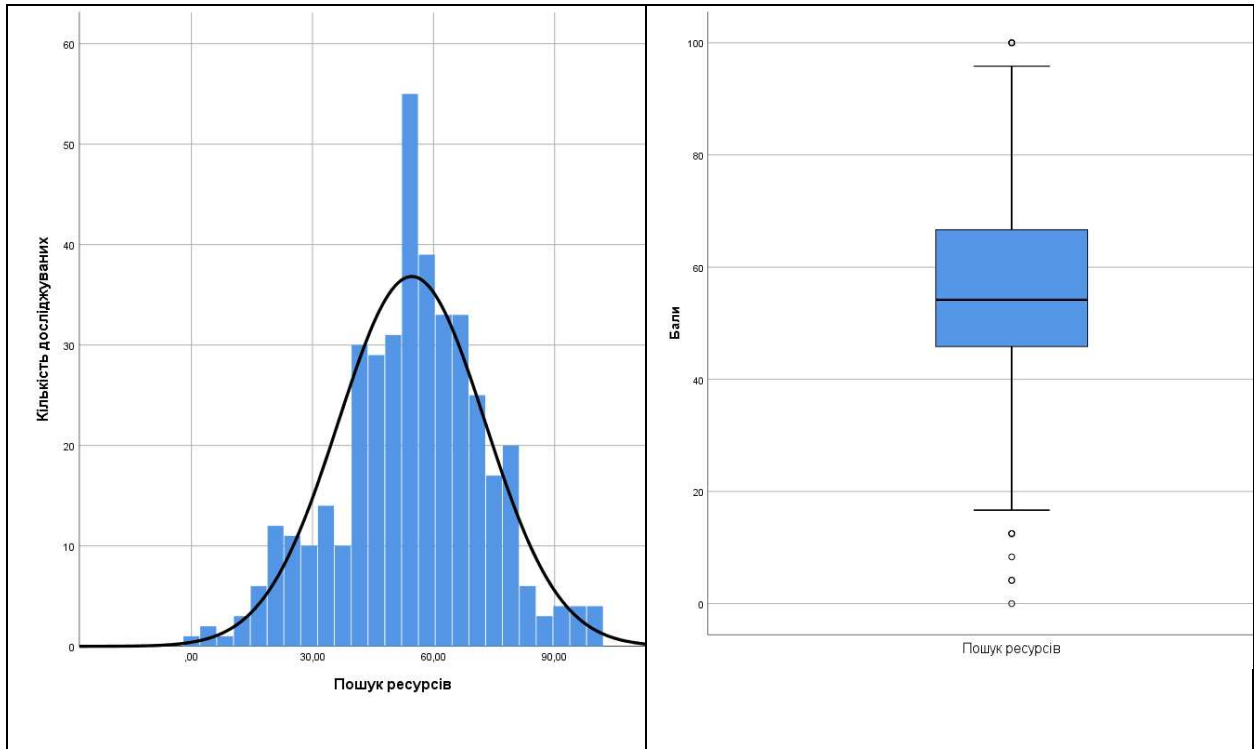

Рис. 2.9. Гістограма емпіричного розподілу значень (ліворуч) та коробчастий графік (праворуч) для шкали «Пошук ресурсів».

Середнє арифметичне значення для створеної шкали «Відмова від дій» склало 40,676 балів, стандартне відхилення – 16,347 балів. Коефіцієнти асиметрії та ексцесу вказували на близькість емпіричного розподілу значень шкали до нормального: $S = -0,128$, $K = -0,257$. Графічно розподіл значень шкали «Відмова від дій» у вигляді гістограми та коробчастого графіку наведено на рисунку 2.10.

Враховуючи близькість розподілу до нормального, доцільно розглянути наступні рівні відмови від дій для відповідної шкали: 0–23 балів — низький рівень, 24–57 балів — середній рівень, а 58–100 балів – високий рівень відмови від дій. Можлива і більш диференційована градація: 0–11 бали – дуже низький рівень, 12–23 балів – низький рівень, 24–57 балів – середній рівень, 58–79 балів – високий рівень, 80–100 – дуже високий рівень відмови від дій.

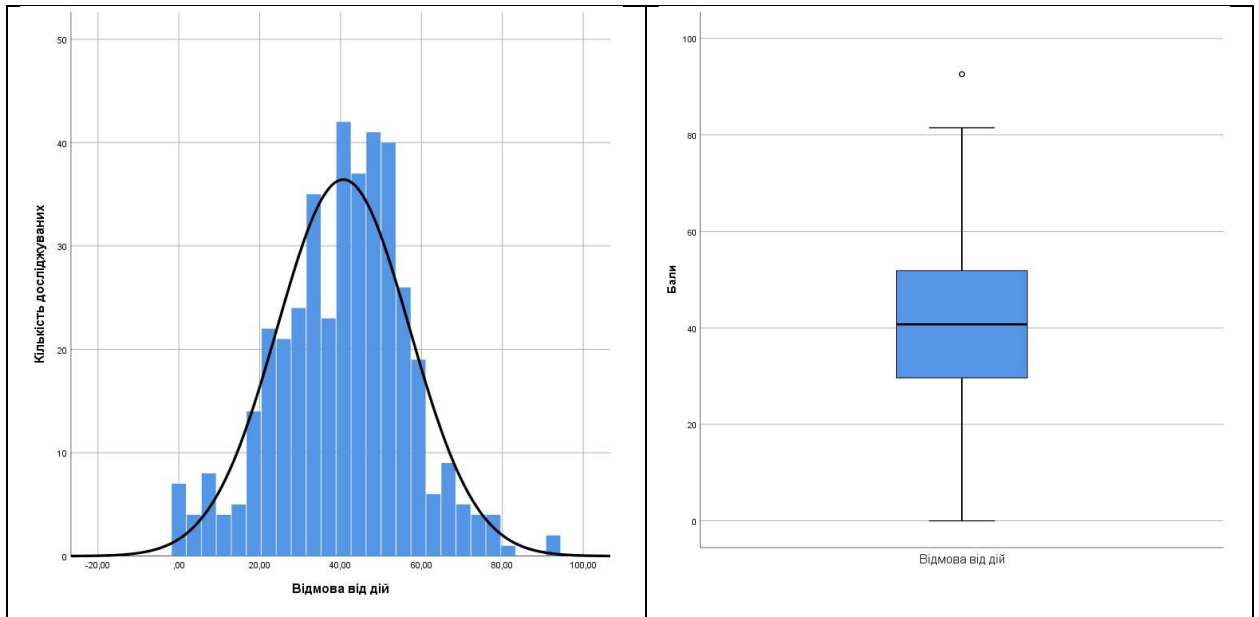

Рис. 2.10. Гістограма емпіричного розподілу значень (ліворуч) та коробчастий графік (праворуч) для шкали «Відмова від дій».

Середнє арифметичне значення для створеної шкали «Аналіз та вирішення проблеми» склало 55,958 балів, стандартне відхилення – 14,479 балів. Коефіцієнти асиметрії та ексцесу вказували на близькість емпіричного розподілу значень шкали до нормального: $S = 0,059$, $K = -0,191$. Графічно розподіл значень шкали «Аналіз та вирішення проблеми» у вигляді гістограми та коробчастого графіку наведено на рисунку 2.11.

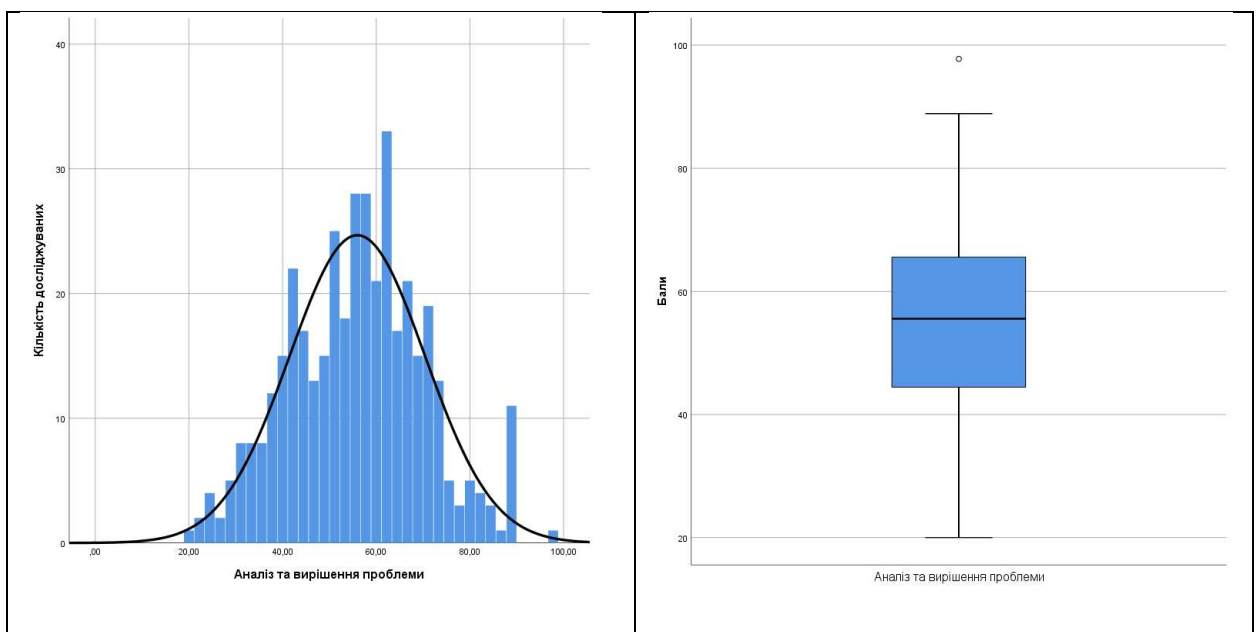

Рис. 2.11. Гістограма емпіричного розподілу значень (ліворуч) та коробчастий графік (праворуч) для шкали «Аналіз та вирішення

проблеми».

Враховуючи близькість розподілу до нормального, доцільно розглянути наступні рівні аналізу та вирішення проблеми для відповідної шкали: 0–40 балів — низький рівень, 41–70 балів — середній рівень, а 71–100 балів – високий рівень аналізу та вирішення проблеми. Можлива і більш диференційована градація: 0–20 бали – дуже низький рівень, 21–40 балів – низький рівень, 41–70 балів – середній рівень, 71–85 балів – високий рівень, 86–100 – дуже високий рівень аналізу та вирішення проблеми.

Середнє арифметичне значення для створеної шкали «Фокусування на позитиві» склало 50,110 балів, стандартне відхилення – 17,871 балів. Коефіцієнти асиметрії та ексцесу вказували на близькість емпіричного розподілу значень шкали до нормального: $S = -0,195$, $K = -0,412$. Графічно розподіл значень шкали «Фокусування на позитиві» у вигляді гістограми та коробчастого графіку наведено на рисунку 2.12.

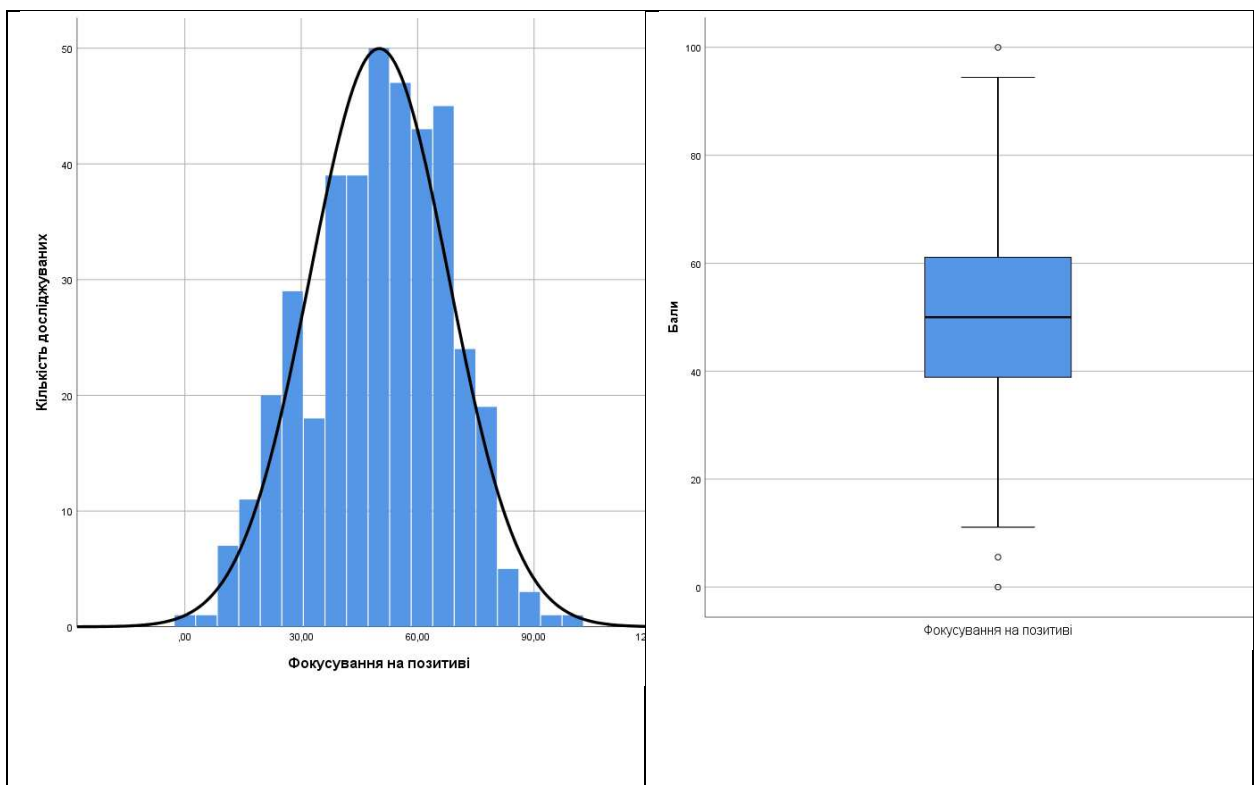

Рис. 2.12. Гістограма емпіричного розподілу значень (ліворуч) та коробчастий графік (праворуч) для шкали «Фокусування на позитиві».

Враховуючи близькість розподілу до нормального, доцільно розглянути наступні рівні фокусування на позитиві для відповідної шкали: 0–31 балів — низький рівень, 32–68 балів — середній рівень, а 69–100 балів – високий рівень фокусування на позитиві. Можлива і більш диференційована градація: 0–15 бали – дуже низький рівень, 16–31 балів – низький рівень, 32–68 балів – середній рівень, 69–84 балів – високий рівень, 85–100 – дуже високий рівень фокусування на позитиві.

Середнє арифметичне значення для створеної шкали «Особистісна трансформація» склало 56,079 балів, стандартне відхилення – 16,968 балів. Коефіцієнти асиметрії та ексцесу вказували на близькість емпіричного розподілу значень шкали до нормального: $S = -0,220$, $K = -0,370$. Графічно розподіл значень шкали «Особистісна трансформація» у вигляді гистограми та коробчастого графіку наведено на рисунку 2.13.

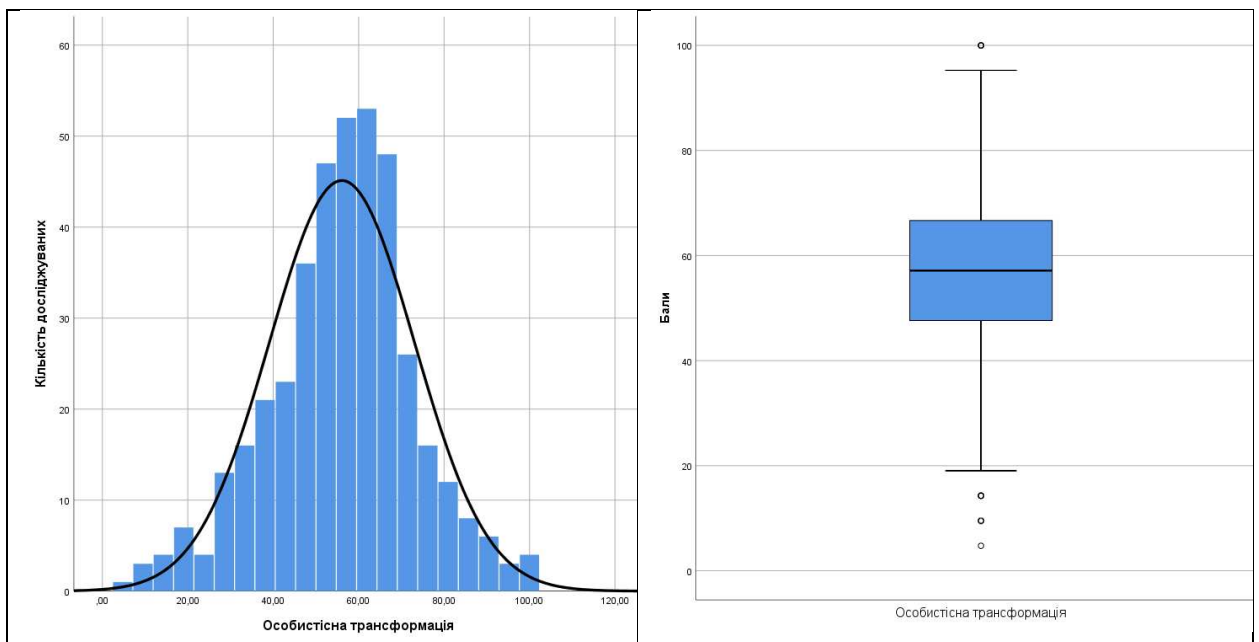

Рис. 2.13. Гістограма емпіричного розподілу значень (ліворуч) та коробчастий графік (праворуч) для шкали «Особистісна трансформація».

Враховуючи близькість розподілу до нормального, доцільно розглянути наступні рівні особистісної трансформації для відповідної шкали: 0–22 балів

— низький рівень, 23–64 балів — середній рівень, а 65–100 балів – високий рівень особистісної трансформації. Можлива і більш диференційована градація: 0–19 бали – дуже низький рівень, 20–38 балів – низький рівень, 39–73 балів – середній рівень, 74–87 балів – високий рівень, 88–100 – дуже високий рівень особистісної трансформації.

Отже, створено версію опитувальника WOCQ для майбутніх стресових ситуацій, яка містила сім шкал «Непряме або уявне відреагування», «Розширення погляду на проблему», «Пошук ресурсів», «Відмова від дій», «Аналіз та вирішення проблеми», «Фокусування на позитиві», «Особистісна трансформація». Розраховано нормативні значення для шкал авторської версії опитувальника WOCQ. Всі зазначені шкали виявили достатню внутрішню узгодженість, що дозволяє використовувати розроблену версію у подальшому дослідженні.

Висновки до другого розділу

1. Розглянувши методологічні основи організації емпіричного дослідження образу майбутнього особистості, нами було визначені основні методологічні засади, на які ми далі спирались при дослідженні цього феномену, а саме: фундаментальні положення глибинної психології, принципи соціально-конструкціоністського підходу, досягнення теоретичних підходів до часової перспективи, напрацювання на основі гіпотези лінгвістичної відносності, положення теорії особистісних конструктів, здобутки психосемантичного підходу.

2. Створено теоретичну модель формування образу майбутнього особистості. Для її вісьмох умовних блоків («Соціально-демографічні чинники», «Особистісні риси», «Я-концепція», «Образ світу майбутнього», «Актуальні несвідомі тенденції», «Часова перспектива», «Копінг-стратегії», «Види копінгу у часовій перспективі») запропоновано параметри та відповідні методичні підходи. Наведено соціально-демографічну структуру вибірки

дослідження, Розкрито та обґрунтовано теоретичні основи, на основі яких запропоновано психодіагностичний інструментарій для вивчення вибірки дослідження та створено авторські методики вивчення Я-концепції особистості та образу майбутнього особистості.

3. Проведено психометричний аналіз і стандартизацію інтегральних показників авторських методик, створених на основі семантичного диференціалу: методики оцінки Я-концепції та методики оцінки образу світу майбутнього. Розроблені коефіцієнти розбалансованості підтвердили високу конструктну валідність та надійність за внутрішньою узгодженістю. Розраховано нормативні значення для вказаних показників.

4. Всі шкали розробленої версії опитувальника WOCQ для майбутніх стресових ситуацій «Непряме або уявне відреагування», «Розширення погляду на проблему», «Пошук ресурсів», «Відмова від дій», «Аналіз та вирішення проблеми», «Фокусування на позитиві», «Особистісна трансформація» характеризувались достатньою внутрішньою узгодженістю. Розраховано нормативні значення для вказаних шкал.

РОЗДІЛ 3.

ОБРАЗ СВІТУ МАЙБУТНЬОГО, ЙОГО ФЕНОМЕНОЛОГІЯ, ПРЕДИКТОРИ ТА РОЛЬ У ФОРМУВАННІ КОПІНГУ І ЧАСОВОЇ ПЕРСПЕКТИВИ ОСОБИСТОСТІ

3.1. Описовий та структурний аналіз особливостей образу світу майбутнього та вивчення предикторів його формування.

Головним досліджуваним конструктом у даному дисертаційному дослідженні виступає образ світу майбутнього. Для вивчення його феноменології запропоновано наступний підхід. Розглядаючи образ світу майбутнього як сукупність репрезентацій щодо ймовірного майбутнього, ми розкриваємо його сутність у двох аспектах: як ієрархію репрезентацій – так званий «Опис світу майбутнього» і як взаємовідношення між репрезентаціями – так звану «Структуру світу майбутнього».

Рис. 3.1. Аспекти аналізу образу світу майбутнього

Визначаючи ієрархічну структуру репрезентацій стосовно образу світу майбутнього, було проведено дескриптивний аналіз, за результатами якого було розраховано описові статистики.

У Таблиці 3.1 наведено ієрархічну структура репрезентацій, що стосуються образу світу майбутнього. Перші три сходинки серед лівих

(від'ємних) полюсів конструктів займають в ієрархії прикметники «Яскравий», «Щасливий», «Добрий».

Таблиця 3.1.

**Ієрархічна структура репрезентацій, що стосуються образу світу
майбутнього**

Показники	M	Mdn	SD	IQR	Rk
Яскравий-тьмянний	3,201	3,000	1,745	2,250	1
Щасливий-нещасний	3,313	3,000	1,662	2,000	2
Добрий-жорстокий	3,360	3,000	1,662	2,000	3
Таємничий-відкритий	3,385	3,000	1,623	3,000	4
Нижній-грубий	3,422	3,000	1,641	2,000	5
Світлий-темний	3,437	3,000	1,510	2,000	6
Довгочасний-короткочасний	3,447	3,000	1,727	2,500	7
Повторюваний-одиничний	3,538	3,000	1,690	2,000	8
Плавний-поривчастий	3,561	3,000	1,572	3,000	9
Важкий-легкий	3,566	4,000	1,517	2,000	10
Гучний-тихий	3,635	4,000	1,442	2,000	11
Великий-маленький	3,667	4,000	1,487	2,000	12
Швидкий-повільний	3,712	3,000	1,662	3,000	13
Красивий-потворний	3,759	3,000	1,921	3,000	14

Примітки: середнє арифметичне значення – M, медіанне значення – Mdn, стандартне відхилення – SD, міжквартильний розмах – IQR, а також ранг за зростанням у масиві інших показників методики – Rk.

Таким чином, досліджені характеризують образ власного майбутнього як позитивний та благополучний і образ цей є виразним, про що свідчить найвищий рейтинг полюсу «яскравий». Вони схильні сприймати своє майбутнє як таке, що здатне принести цілковите вдоволення життям, забезпечити відчуття глибокої втіхи та радості. Слід зазначити, що О.Ю. Литвиненко [47], розкриваючи відображення темпорального коду культури через міфологізовані етикетні перформативні фразеологізовані

сполучення зазначає, що для українського етносу якісні прикметники в таких сполученнях, а саме: довгий, щасливий, добрий дуже міцно пов'язані зі словами-темпоронімами (вік, пора, час). Такі фразеологізовані сполучення, за визначенням авторки, як правило, наділені позитивною семантикою і виявляються зокрема в таких прикладах: «хай тобі Бог дає вік – и щасливий і добрий», «Щасливої дороги! – дай Боже, час добрий» та ін. Смысл цих фразеологізованих сполучень характеризується спрямованістю у майбутнє – таким чином, через такі стійкі, архетипово зафіксовані у колективному несвідомому темпоральні коди пов'язуються поняття «Щасливий» та «Добрий» та образ світу майбутнього.

Наступні три сходинки серед лівих (від'ємних) полюсів конструктивів займають в ієрархії прикметники «Таємничий», «Ніжний», «Світлий», які описують образ майбутнього як щось невизначене, нестійке, таке, що можна ненавмисне порушити, але позитивне. Відповідно, можна припустити, що у таких поняттях респонденти описують екзистенційне значення, які надають своєму майбутньому. Тут вслід за Т.І. Сватенковою важливо сказати, що для набуття екзистенційного досвіду і осягнення власних переживань важливим є пізнання «неосяжного», що є визнанням того, що певні сторони екзистенційного досвіду хоч і реальні, але неосяжні і таємничі. У свою чергу, екзистенційні таємниці знаходяться не всередині особистості, а зовні, але особистість є частиною їх як суб'єкт людського буття. Екзистенційні таємниці входять у зміст багатьох символів, що мають важливе історичне, релігійне, культурне, наукове і соціальне значення. Наразі, для особистості є важливим не розгадати таємницю, а визнати її самодостатність і суб'єктивну цінність [72].

Узагальнюючи зазначені характеристики образу світу майбутнього, можна припустити, що означення «Таємничий», «Ніжний», «Світлий» описують конструювання респондентами такий специфічний спосіб ставлення до майбутнього як мрія. За О.П. Масюком [51] синтез конструктивних ознак дає можливість виділити процес формування мотиваційної установки за

рахунок екстраполяції уявного образу бажаного майбутнього на невизначену перспективу. Реалізація мрії в конструкції «образ–установка–мета» сприяє перетворенню особистого майбутнього у відповідності з встановленим зразком. Відтак, мрія постає уявним образом бажаного, який виноситься за межі усвідомлених репрезентацій та стимулює досягнення суб'єктивного еталона існування.

Таблиця 3.1 (продовження).

**Ієрархічна структура репрезентацій, що стосуються образу світу
майбутнього**

Показники	M	Mdn	SD	IQR	Rk
Чистий-брудний	3,926	4,000	1,637	2,000	15
Активний-пасивний	3,970	4,000	1,688	2,500	16
Приємний-огидний	4,000	4,000	1,496	2,000	17
Густий-рідкий	4,114	4,000	1,581	2,000	18
Сталий-динамічний	4,127	4,000	1,547	2,000	19
Частий-рідкий	4,194	4,000	1,594	2,000	20
Оптимістичний-песимістичний	4,226	4,000	1,964	3,000	21
Веселий-сумний	4,226	4,000	1,547	2,000	22
Пристрасний-байдужий	4,233	4,000	1,584	2,000	23
Корисний-даремний	4,253	4,000	1,524	2,000	24
Теплий-холодний	4,258	4,000	1,559	2,000	25
Упорядкований-хаотичний	4,362	4,000	1,469	2,000	26
Сильний-слабкий	4,397	4,000	1,562	3,000	27
Складний-простий	4,779	5,000	1,553	2,000	28

Примітки: середнє арифметичне значення – M, медіанне значення – Mdn, стандартне відхилення – SD, міжквартильний розмах – IQR, а також ранг за зростанням у масиві інших показників методики – Rk.

Перші три сходинки серед правих (додатних) полюсів конструктивів займають в ієрархії прикметники «Простий», «Слабкий», «Хаотичний», які описують відчуття незрозумілості та певної тривоги стосовно майбутнього,

яке, виходячи з цих означень, переважно сприймається респондентами одномірно.

Адже, що стосується протиставлення простоти та складності, то за влучною тезою М.П. Савусіна [71] «найпростіший підхід до проблеми складності, котрий можна назвати традиційним, трактує складність як складеність (зіставленість) із елементів» [71, с.156]. Таким чином продуманість образу світу майбутнього поступається його хаотичності. І в цій хаотичній невизначеності виявляється неможливість виділити елементи, побачити деталі майбутнього. В цьому ж контексті ці результати варто порівняти із даними аналізу соціальних атитюдів здійснили О.Б. Демянюк та О.І. Косарева, проаналізувавши індивідуальні моделі світу студентів-психологів [23; 24]. У порівнянні з образом світу майбутнього образ теперішнього світу характеризується значно меншим рівнем хаотичності. Хаотична модель образу світу - найменше представлені у свідомості респондентів. Вона характеризується позицією, за якої світ розглядається як хаос, він непередбачуваний, таїть у собі можливість виникнення нічим не детермінованих подій, як в глобальних масштабах, так і в долі окремої людини. В цій моделі, за визначенням О.Б. Демянюк [23], важливим є вижити за будь-яку ціну, захистити себе і разом з тим не втратити свій шанс, свою «мить удачі», що стає для такого індивіду сенсом життя в узагальненому вигляді.

Попередні три сходинки серед правих (додатних) полюсів конструктів займають в ієрархії прикметники «Холодний», «Даремний», «Байдужий», які характеризують індиферентне ставлення до майбутнього, яке реалізується у відповідних установах. За визначенням О.Васильченко та Є. Бацман [10] образ майбутнього є мультимодальним (що включає різні часові координати, емоційні і когнітивні процеси) конструктом, властивим як окремої особистості, і групі загалом. Адже почуття страху, тривоги, надії, завтрашньої радості... є модифікацією почуття очікування, психологічна сутність напруженості якого полягає саме в безперервному, часто болісному

співвіднесенні майбутнього з сьогоднішнім. Таке емоційне переживання, а не просто індиферентне когнітивне відображення ставлення суб'єкта до цього майбутнього за своєю психологічною суттю є не що інше, як емоційна уява».

Це можливо інтерпретувати наступним чином – індиферентне ставлення є захисною реакцією по відношенню до того, що позитивні очікування стосовно майбутнього, які описані вище, не будуть реалізовані. В даному випадку простежується вектор неемоційного ставлення до свого майбутнього і себе у майбутньому, небажання розчаруватися, незважаючи на позитивні репрезентації образу світу майбутнього.

На рисунку 3.2 наведено стовпчикову діаграму, що наочно репрезентує образ світу майбутнього на описовому рівні.

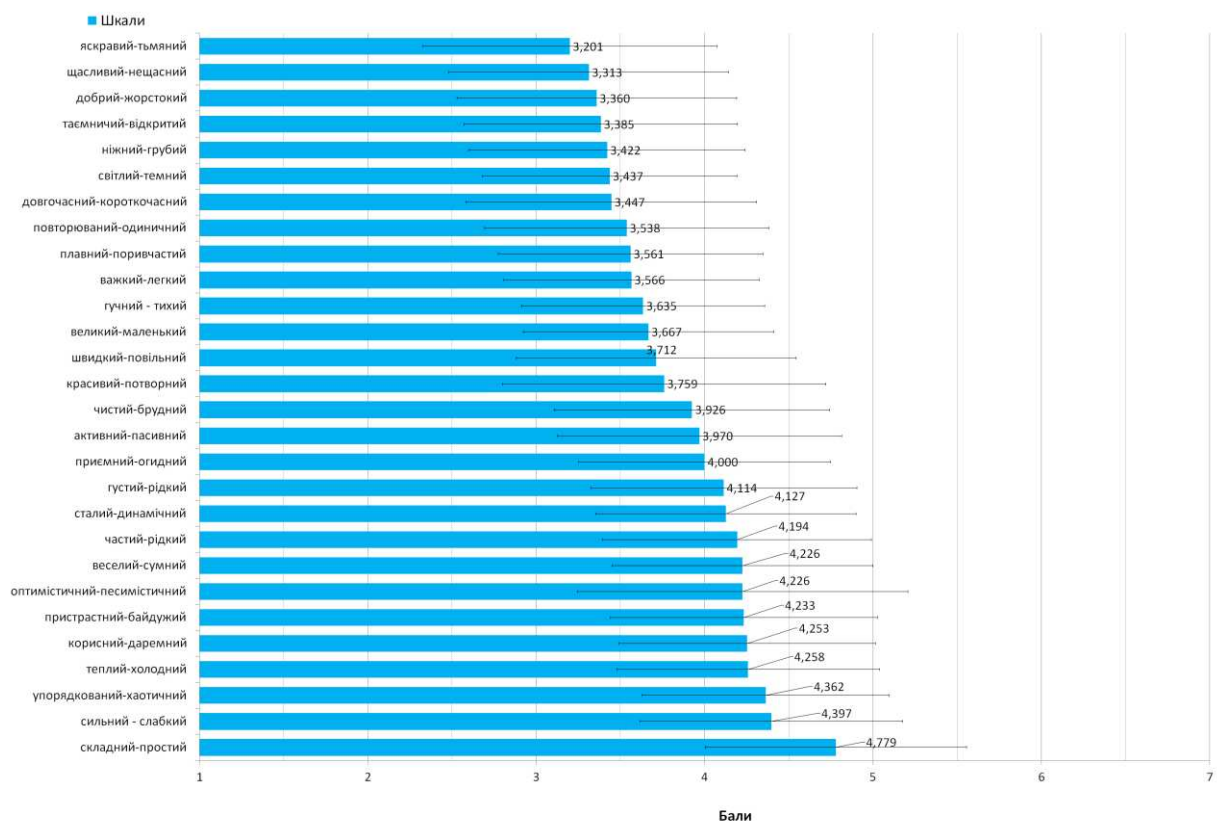

Рис. 3.2. Стовпчикова діаграма, що репрезентує образ світу майбутнього на описовому рівні.

Отже, при дослідженні особливостей образу світу майбутнього шляхом вивчення ієрархічної структури репрезентацій стосовно образу світу

майбутнього було встановлено наступне. Зазначено, що образ світу майбутнього є виразним, позитивним та благополучним, таким, що здатен принести цілковите вдоволення життям, забезпечити відчуття глибокої втіхи та радості. Показано, що екзистенційне значення, яке надається власному майбутньому, конструюється у вигляді такого специфічного способу ставлення до майбутнього як мрії, що постає уявним образом бажаного, який виноситься за межі осмислених репрезентацій. Визначено, що у хаотичній невизначеності образу світу майбутнього виявляється неможливість виділити елементи, побачити деталі. Акцентовано, що індиферентні, неемоційні репрезентації майбутнього виступають захисною реакцією стосовно ймовірності, що позитивні очікування не будуть реалізовані.

На наступному етапі дослідження особливостей образу світу майбутнього вивчалась внутрішня структура цього образу шляхом виділення провідних семантичних категорій, що характеризують його та виявлення взаємовідношень між ними

В даному підрозділі взаємовідношення між конструктами, що репрезентують образ власного Я, вивчалися за допомогою статистичного методу аналізу головних компонент з наступним аналізом складу отриманих компонент. Як вже вказувалось вище, метод головних компонент виявляє певну кількість компонент, що пояснюють усю дисперсію й кореляції вихідних параметрів [52]. Оптимальне число компонент для компонентної моделі визначалось за допомогою набору критеріїв: критерію розламаного стрижня та критерію каменистого осипу [145]. Також визначалась частка загальної дисперсії, яку пояснювала кожна із компонент моделі.

Значення Критерію адекватності вибірки Кайзера-Мейєра-Олкіна (КМО = 0,932) та тесту Бартлетта ($p < 0,001$) задовольняли вимогам до методу головних компонент. Усі змінні характеризувалися значеннями даного критерію більшими, ніж 0,500, тим самим підтверджуючи правомірність їх включення до аналізу.

Аналіз методом головних компонент показав, що власними значеннями

більшими за 1 характеризуються перші 5 компонент (до обертання). Ці компоненти характеризуються власними значеннями в діапазоні від 8,766 до 1,051. Зміни в послідовному ряді власних значень були несуттєвими після четвертої компоненти, це виходить із вказаних правил зупинки для аналізу головних компонент [145]. Наочно лінійний графік власних значень, отриманих при аналізі головних компонент наведено на рисунку 3.3.

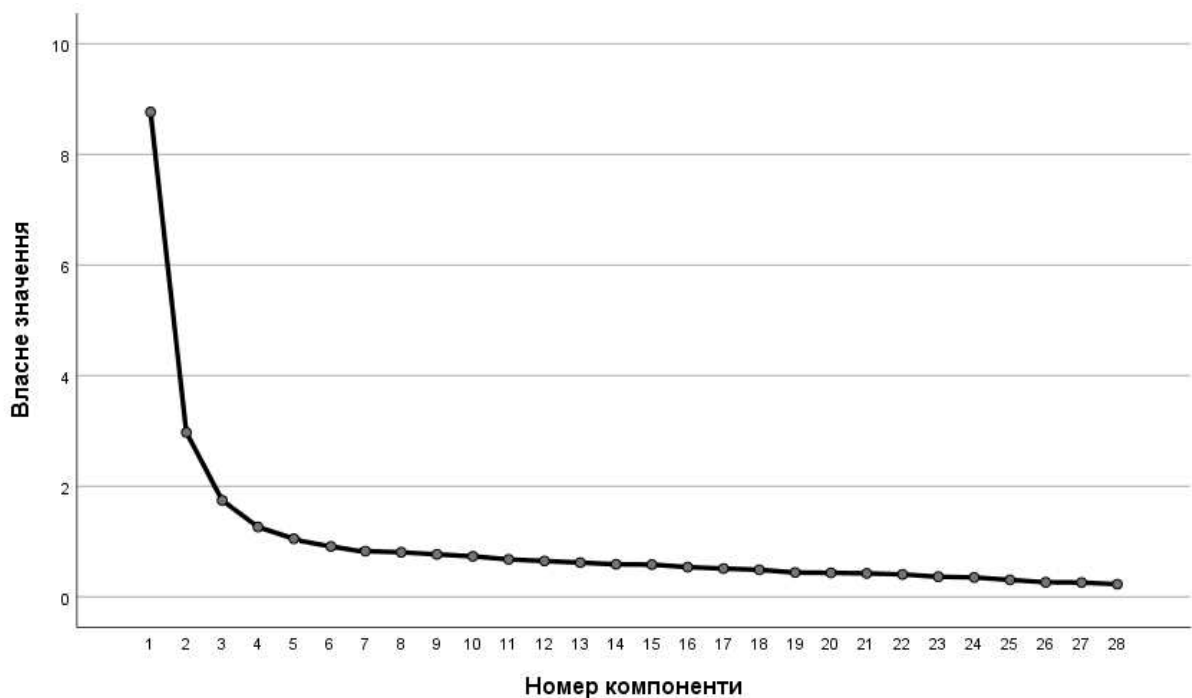

Рис. 3.3. Лінійний графік власних значень, отриманих при аналізі головних компонент у моделі образу світу майбутнього.

Чотирьохкомпонентна модель, на якій ми зупинилися для подальшого аналізу структури образу світу майбутнього, пояснювала 52,672 % дисперсії. Отже, абсолютно більшу частку інформації, що міститься у опитувальнику буде збережено. Розподіл дисперсії за головними компонентами відбувався наступним чином: 1-а компонента пояснювала 31,308% загальної дисперсії даних, 2-а компонента – відповідно 10,618%, 3-я компонентна – 6,235%, 4-а компонента – 4,511%. Внесок неврахованих компонент у зазначеній компонентній моделі становить 47,328%.

На наступному етапі з метою оцінити структурну матрицю, що включає компонентні навантаження всіх 28 пунктів всієї методики оцінки образу світу

майбутнього, було проведено обертання Promax ($K = 4$) в рамках чотирьохкомпонентної моделі.

До складу кожної компоненти увійшли показники, навантаження яких на компоненту є за абсолютним значенням не меншим ніж 0,300. Виходячи із змістовного складу компоненти їй привласнювалась назва, яка відображала її основні характеристики. Для кожної компоненти розраховувалась міра внутрішньої узгодженості, а саме проводився розрахунок коефіцієнту α Кронбаха [116].

Отже, до Першої компоненти увійшли одинадцять показників з наступними компонентними навантаженнями (тут і далі пункти наводяться у міру зменшення абсолютних значень їхніх компонентних навантажень):

- «Яскравий-тьмянний» ($L = 0,893$);
- «Добрий-жорстокий» ($L = 0,881$);
- «Довгочасний-короткочасний» ($L = 0,835$);
- «Нижний-грубий» ($L = 0,815$);
- «Повторюваний-одиничний» ($L = 0,712$);
- «Щасливий-нещасний» ($L = 0,697$);
- «Великий-маленький» ($L = 0,584$);
- «Таємничий-відкритий» ($L = -0,579$);
- «Чистий-брудний» ($L = 0,518$);
- «Густий-рідкий» ($L = 0,498$);
- «Світлий-темний» ($L = 0,343$).

Надійність за внутрішньою узгодженістю для Першої компоненти була високою ($\alpha = 0,844$).

Змістовний аналіз показників, що увійшли до цієї компоненти дозволяє розцінювати її як таку, що характеризує сприйняття майбутнього як яскравого, доброго, довгочасного, ніжного, повторюваного, щасливого, великого, відкритого, чистого, густого, світлого. Наведена компонента отримала назву «Очевидність майбутнього».

Структуру Другої компоненти сформували наступні сім показників, які

наводяться нижче з відповідними компонентними навантаженнями.

- «Сильний- слабкий» ($L = 0,784$);
- «Сталий-динамічний» ($L = 0,669$);
- «Корисний-даремний» ($L = 0,638$);
- «Упорядкований-хаотичний» ($L = 0,598$);
- «Плавний-поривчастий» ($L = 0,579$);
- «Складний-простий» ($L = -0,562$);
- «Швидкий-повільний» ($L = -0,475$).

Надійність за внутрішньою узгодженістю для Другої компоненти була високою ($\alpha = 0,791$).

Наведені вище показники описують силу, сталість, корисність, упорядкованість, плавність, простоту та повільність майбутнього. Наведена компонента отримала назву «Надійність майбутнього».

Склад Третьої компоненти характеризується внеском сімох показників Методики оцінки образу світу майбутнього, що наводяться нижче з відповідними компонентними навантаженнями.

- «Важкий-легкий» ($L = -0,766$);
- «Частий-рідкий» ($L = 0,759$);
- «Пристрасний-байдужий» ($L = 0,650$);
- «Веселий-сумний» ($L = 0,597$);
- «Оптимістичний-песимістичний» ($L = 0,592$);
- «Красивий-потворний» ($L = 0,586$);
- «Теплий-холодний» ($L = 0,471$).

Надійність за внутрішньою узгодженістю для Третьої компоненти була високою ($\alpha = 0,765$).

Ці показники характеризують ставлення до майбутнього як до легкого, частого, пристрасного, веселого, оптимістичного, красивого, теплого періоду життя. Назва, яку дістала ця компонента, була відповідною: «Позитивність майбутнього».

І наостанок, до Четвертої компоненти увійшли три показники Методики

оцінки образу світу майбутнього. Вони наводяться нижче разом із відповідними компонентними навантаженнями.

«Активний-пасивний» ($L = 0,783$);

«Гучний-тихий» ($L = 0,585$);

«Приємний-огидний» ($L = 0,455$).

Надійність за внутрішньою узгодженістю для Четвертої компоненти була середньою ($\alpha = 0,636$). Перелік зазначених репрезентацій стосувався ставлення до майбутнього як до чогось активного, гучного, приємного. Ця компонентна отримала назву «Активність майбутнього».

Таким чином, шляхом проведення процедури аналізу головних компонент розкрито особливості внутрішньої структури образу світу майбутнього. Показано, що вона складаються з наступних складових «Очевидність майбутнього», «Надійність майбутнього», «Позитивність майбутнього» та «Активність майбутнього». Визначено, що зазначені складові характеризуються достатньою внутрішньою узгодженістю.

У якості предикторів формування образу світу майбутнього нижче розглянуто соціально-демографічні чинники, актуальні несвідомі тенденції та особистісні риси.

Для оцінки сили ефекту предикторів формування образу світу майбутнього та статистичної значущості цих ефектів було використано процедуру простої лінійної регресії. Зазначена статистична процедура дозволяє оцінити, як одна змінна залежить від іншої і який розкид значень залежної змінної навколо прямій, що визначає залежність [150]. Досліджувалося, як конкретно кожний виявлений чинник впливає на інші, для чого будувалися рівняння простої лінійної регресії виду:

$$y = \beta x + C,$$

де x – незалежна змінна (у даному випадку предиктори, що зазначені вище);

y – залежна змінна (у даному випадку компоненти структури образу світу майбутнього);

β – коефіцієнт регресії;

C – константа.

У таблиці 3.2. наведено модель регресійного аналізу (проста лінійна регресія) в якій предикторами виступають соціально-демографічні чинники, а залежними змінними компоненти образу світу майбутнього.

Таблиця 3.2

Коефіцієнти простої лінійної регресії, що описують ефект соціально-демографічних чинників на компоненти образу світу майбутнього.

Соціально-демографічні чинники	Компонента			
	1	2	3	4
Вік	0,012	-0,032	-0,145**	0,032
Стать	-0,076	-0,085	0,001	0,014
Загальна кількість років навчання	0,064	0,155**	0,049	-0,052
Кількість дітей	0,102*	-0,117*	0,033	-0,054
Власний дохід на місяць (грн)	-0,053	0,037	-0,071	0,103*
Середній дохід на кожного члена родини (грн)	0,053	0,051	0,025	0,106*

Примітка 1: 1 – Очевидність майбутнього, 2 – Надійність майбутнього, 3 - Позитивність майбутнього, 4 - Активність майбутнього.

Примітка 2: знаком * позначені статистично значущі предиктори на рівні $p < 0,05$; знаком ** – на рівні $p < 0,01$.

Встановлено, що вік є статистично значущим предиктором третьої компоненти «Позитивність майбутнього» ($\beta = -0,145$; $p = 0,004$) – він виявив зворотний ефект. Соціально-демографічний показник «Стать» не виявив статистично значущих предикторів образу світу майбутнього. Показник загальної кількості років навчання у навчальних закладах характеризувався статистично значущим прямим ефектом на компоненту «Надійність майбутнього» ($\beta = 0,155$; $p = 0,002$). Кількість дітей як соціально-демографічний показник виявила прямий ефект на компоненту «Очевидність майбутнього» ($\beta = 0,102$; $p = 0,041$) і зворотний ефект на компоненту «Надійність майбутнього» ($\beta = -0,117$; $p = 0,019$). Параметр власного доходу виявив прямий ефект на четверту компоненту образу світу майбутнього

«Активність майбутнього» ($\beta = 0,103$; $p = 0,039$). Також статистично значущим предиктором четвертої компоненти з прямим ефектом виступає соціально-психологічний показник середнього доходу на кожного члена родини ($\beta = 0,106$; $p = 0,033$).

Отримані дані можна інтерпретувати наступним чином. Цілком погоджуючись із твердженням О. Жорнової [30], що позитивний образ майбутнього можна визначити як «бажаний сценарій розгортання подій» (с. 58), варто розглянути цю «бажаність сценарію» крізь призму розгортання життєвого шляху людини. По мірі дорослішання дітям все менш притаманні розходження між високим рівнем бажань та соціальними перспективами їх реалізації [179]. В дискусіях про дитячий вік сформувалось ясне розуміння того, що здатність до відтермінування поточних імпульсів та бажань на користь більшим цілям є ключовою здатністю для розвитку [104]. Тобто у процесі життєвого шляху у індивідів сприйняття сценарію розвитку подій як бажаного є менш відчутним з віком і тому виразність компоненти «Позитивність майбутнього» є такою, що знижується з віком.

Проте ця тенденція не має означати, що це є негативним сприйняттям майбутнього, а на нашу думку – реалістичним сприйняттям. Як пояснили Й. Брандштедтер і К. Ротермунд, «благополуччя і самооцінка залежать не тільки від відчуваного контролю над майбутніми результатами розвитку, а й про готовність прийняти своє минуле (яке не допускає змін) і звільнитися без жалу від гіпотетичних життєвих шляхів, які були бажані, але так і не були пройдені... Мудрість, очевидно, припускає інтеграцію знань, що стосуються техніки ефективного досягнення особистих цілей зі здатністю, що базується на досвіді, відчувати, які цілі можливо і варто прагнути і чого слід відмовитися заради інших, більш цінних» [103, с. 118-119].

Загальна кількість років навчання як предиктор сприйняття надійності майбутнього виступає як реалізація принципу безперервного навчання – освіченості усього населення і постійному підвищенні рівня його освіти [90]. Структурні зміни та розширення системи освіти за останні десятиліття в

країнах Північної Америки та Європи зробили більш поширеною для людей молодого покоління орієнтацію на освіту, а вища освіта стала більш важливою для отримання оплачуваної роботи [142]. Принцип безперервного навчання пов'язаний з високою швидкістю оновлення знань та застарілості інформації [56]. В українському контексті багаж знань отриманих при навчанні дає можливість досліджуванним відчувати свою компетентність як фахівців, відчувати свою затребуваність на ринку праці та впевнено дивитись у майбутнє. Так, О.В. Мальцевим [50] досліджено копінг як чинник безпеки особистості в українському соціальному просторі: автором показано, що чинниками соціального простору, що сприяють зрілому подоланню виступає, зокрема, тривалість навчання у ВНЗ.

Стосовно кількості дітей виявляють себе дві протилежні тенденції. Чим більшою є кількість дітей у індивіду тим більшим є відчуття очевидності майбутнього, але менш виразним відчуття надійності майбутнього. Відомо, що одним з завдань сімейного виховання є забезпечення духовної єдності поколінь, збереження родинних традицій, сімейних реліквій, вивчення родоводу, прилучення дітей до рідної мови, національних традицій, звичаїв, обрядів, виховання в них національної свідомості та самосвідомості [9]. Саме це завдання, на нашу думку, максимально реалізується в багатодітній родині, що й надає батькам відчуття очевидності майбутнього – їхнє майбутнє знаходить своєрідне втілення у життєвих планах і перспективах власних дітей. З іншого боку щодо соціального захисту багатодітних сімей в Україні, незважаючи на постійне підвищення прожиткового мінімуму на дитину та допомогу при її народженні, показник соціального захисту у нашій країні станом на 2019 рік був у декілька разів нижчий, порівняно з країнами ЄС [83]. Вочевидь, що недостатність соціального захисту українських громадян і сприяє формуванню відчуття ненадійності майбутнього у досліджених осіб зі зростанням кількості дітей.

Те, що такі соціально-психологічні показники як власний дохід на місяць (грн) та середній дохід на кожного члена родини (грн) є предикторами

компоненти «Активність майбутнього», може мати наступне пояснення. Як зазначає О.В. Вознюк [12], розважливі, сумлінні, завзяті, успішні люди, які вміють планувати свій час, спрямовувати своє життя у майбутні, вибудовуючи «перспективі лінії» свого життя, характеризуються більшим здоров'ям, розширюють обрій пізнання світу, виявляють наявність добрих друзів, провадять спілкування з сумлінними, морально стійкими людьми, характеризуються такими якостями, як іронія, гумор, радість до життя, пошук кращого в людях, підтримка фізичної активності тіла, здатність до позитивного соціального спілкування. Таким чином, особистий дохід як міра індивідуальної успішності дає можливість розглядати індивіду своє майбутнє як щось активне, звучне, приємне.

І наостанок, слід зазначити, статевих розбіжностей в ефектах соціально-демографічних чинників на компоненти образу світу майбутнього не виявлено. Тобто генеза картини світу майбутнього в її основних соціально-демографічних передумовах на рівні розглянутих компонент є схожою у чоловіків та жінок.

У таблиці 3.3. наведено модель регресійного аналізу (проста лінійна регресія) в якій предикторами виступають параметри актуальних несвідомих тенденцій, а залежними змінними компоненти образу світу майбутнього. Виходячи з таблиці, показано, що серед актуальних несвідомих тенденцій статистично значущими ефектами характеризуються наступні предиктори: показник «Сенс» виявив прямий ефект стосовно компоненти «Позитивність майбутнього» ($\beta = 0,098$; $p = 0,049$), показник «Норми» виявив прямий ефект стосовно такої компоненти як «Надійність майбутнього» ($\beta = 0,140$; $p = 0,005$), показник «Радість» виявив прямий ефект стосовно компоненти «Позитивність майбутнього» ($\beta = 0,123$; $p = 0,013$), і наостанок показники «Активність» та «Самореалізація» виявили прямий ефект стосовно компоненти «Активність майбутнього» ($\beta = 0,127$; $p = 0,011$ та $\beta = 0,125$; $p = 0,012$ відповідно).

Слід також зазначити, що стосовно одного з ефектів було виявлено статеві розбіжності. Хоча показник актуальної несвідомої тенденції

«Кохання» не виявив себе як статистично значущий предиктор на всій вибірці ($\beta = 0,093$; $p = 0,063$) стосовно компоненти «Позитивність майбутнього», позатім він характеризувався статистично значущим ефектом на жіночій підвбірці ($\beta = 0,102$; $p = 0,041$) на відміну від чоловічої вибірки ($\beta = 0,086$; $p = 0,085$).

Таблиця 3.3

Коефіцієнти простої лінійної регресії, що описують ефект актуальних несвідомих тенденцій на компоненти образу світу майбутнього.

Актуальні несвідомі тенденції	Компонента			
	1	2	3	4
Кохання	0,006	0,017	0,093	-0,024
Активність	-0,083	-0,075	0,033	0,127*
Норми	0,061	0,140**	0,030	0,024
Краса	0,046	0,027	0,034	-0,024
Сенс	-0,001	0,034	0,098*	-0,029
Самореалізація	0,052	0,022	-0,055	0,123*
Гроші	-0,093	-0,095	0,040	0,034
Радість	0,066	0,016	0,125*	0,025

Примітка 1: 1 – Очевидність майбутнього, 2 – Надійність майбутнього, 3 - Позитивність майбутнього, 4 - Активність майбутнього.

Примітка 2: знаком * позначені статистично значущі предиктори на рівні $p < 0,05$; знаком ** – на рівні $p < 0,01$.

Інтерпретуючи значення такої актуальної несвідомої тенденції для компоненти «Позитивність майбутнього», необхідно зазначити, що Отже, поняття «сенс» розуміється в різних теоретичних аспектах як вища інтеграційна основа особистості; універсальний базовий механізм свідомості й поведінки; об'єктивна реальність; суб'єктивна інтерпретація; феномен міжсуб'єктних взаємодій. В аспекті позитивності сприйняття майбутнього для нас важливою є думка К.В. Карпинського, що сенс завжди має випереджати реальний хід буття [33] і спрямований у «більш досконале» майбутнє, оскільки

«повністю реалістичний сенс, зміст якого зливається з фактичним, наявним буттям», є «неоптимальним і кризогенним» – провокує смисложиттєву кризу. Адже Сенс розуміється К.В. Карпинським як досягнення певної суб'єктивно цінної мети, що передбачає зміну життя та особистості у бажаному для неї напрямку.

В дисертаційному дослідженні актуальна несвідома тенденція «Норми» відображає несвідомі компоненти Супер-Его. Стосовно показника «Норми» як предиктора сприйняття надійності майбутнього необхідно навести сучасне розуміння терміна «аномія», що буквально означає «безнормність», коротко сформулював М. Дефлем [118]: аномія – це дефіцит ефективності або неефективність нормативної регуляції суспільства. Відповідно і навпаки – більша активність актуальних несвідомих тенденцій, що апелюють до норм, дає відчуття стабільності майбутнього. Зокрема, М. Однанес, яка показала, що в болгарському суспільстві психологічна аномія відображає безпорадність стосовно майбутнього [91]. Отримані результати у значній мірі відповідають гіпотезам, висунутим Н.В. Родіною [67] стосовно несвідомих тенденцій аномічної особистості. Автори припускають, що безнормність також є чинником, що змінює взаємовідношення між свідомим та несвідомим рівнями особистості і відповідно у аномічної особистості слід чекати відносного зниження активності копінгу, орієнтованого на майбутнє.

Показник «Радість», що відображає позитивні емоційні стани, що відчуються на несвідомому рівні. Відчуття радості проектується у майбутнє як позитивне ставлення до нього. У публікації А.М. Большакової, присвяченої структурній організації суб'єктивної картини часу життя позитивна орієнтація у майбутнє характеризується великою продуктивністю створення його образів, значною кількістю запланованих подій, розробленими життєвими планами та перспективами, які насичені позитивними емоційними переживаннями [7]. В іншій публікації А.М. Большакової [6] розглядається поняття активного майбутнього, яке пов'язується із суб'єктивним відчуттям реалізованості та власної активності. Це кореспондує з нашими даними про

те, що показники «Активність» та «Самореалізація» виявили прямий ефект стосовно компоненти «Активність майбутнього». І наостанок, те що показник «Кохання» характеризувався статистично значущим ефектом на жіночій підвибірці на відміну від чоловічої вибірки, свідчить про гендерні розбіжності в коефіцієнтах регресії. Це виявлено стосовно компоненти «Позитивність майбутнього». Як зазначає Л. Гострик, розглядаючи психоаналітичні підвалини почуття кохання [19] у період уже сталих любовних стосунків жінки схильні до більшого саморозкриття та схильні переоцінювати свого партнера. Тому виявлена у дисертаційному дослідженні тенденція свідчить про позитивну орієнтацію на майбутнє через кохання саме у жінок

У таблиці 3.4. наведено модель регресійного аналізу (проста лінійна регресія) в якій предикторами виступають базові фактори опитувальника NEO-PI-R, а залежними змінними компоненти образу світу майбутнього.

Таблиця 3.4

Коефіцієнти простої лінійної регресії, що описують ефект особистісних рис на компоненти образу світу майбутнього.

Соціально-демографічні чинники	Компонента			
	1	2	3	4
Нейротизм (N)	-0,134**	0,022	0,055	0,036
Екстраверсія (E)	-0,093	-0,095	0,154**	0,110*
Відкритість досвіду (O)	0,066	0,016	0,034	0,025
Співпраця (A)	0,006	0,017	0,124*	-0,024
Сумлінність (C)	-0,004	0,102*	-0,001	-0,030

Примітка 1: 1 – Очевидність майбутнього, 2 – Надійність майбутнього, 3 - Позитивність майбутнього, 4 - Активність майбутнього.

Примітка 2: знаком * позначені статистично значущі предиктори на рівні $p < 0,05$; знаком ** – на рівні $p < 0,01$.

Виходячи з таблиці серед особистісних рис, що описуються «великими факторами», статистично значущими ефектами характеризуються наступні предиктори: Фактор Нейротизм (N) стосовно компоненти «Очевидність

майбутнього» ($\beta = -0,134$; $p = 0,007$), фактор E (Екстраверсія) стосовно таких компонент як «Позитивність майбутнього» ($\beta = 0,154$; $p = 0,002$) та «Активність майбутнього» ($\beta = 0,110$; $p = 0,027$), фактор A (Доброзичливість) також стосовно компоненти «Позитивність майбутнього» ($\beta = 0,124$; $p = 0,012$), і наостанок такий фактор, як Сумлінність (C) характеризувався статистично значущим ефектом стосовно компоненти «Надійність майбутнього» ($\beta = 0,102$; $p = 0,040$). За «великим фактором» Відкритість досвіду (O) – не виявлено статистично значущих ефектів стосовно зазначених компонент структури образу світу майбутнього. Відповідно такий базовий фактор як Відкритість досвіду (O) – не можна вважати предиктором компонентів образу світу майбутнього.

Окрім базового фактору за усіма субфакторами Нейротизму (N) виявлені статистично значущі ($p < 0,05$) регресійні коефіцієнти, що описували ефект на таку компоненту образу світу майбутнього як «Очевидність майбутнього». Таким чином, ефекти, які виявлені у вибірці за базовим фактором Нейротизму (N), можна вважати такими, що присутні в усіх аспектах нейротичного особистісного патерну. Тобто всі елементи Нейротизму (N), такі як: Тривожність (N1) ($\beta = -0,105$; $p = 0,036$), Ворожість (N2) ($\beta = -0,135$; $p = 0,007$), Депресія (N3) ($\beta = -0,195$; $p = 0,001$), Рефлексія (N4) ($\beta = -0,133$; $p = 0,007$), Імпульсивність (N5) ($\beta = -0,139$; $p = 0,005$), Вразливість (N6) ($\beta = -0,125$; $p = 0,012$) вважаються негативними предикторами очевидності майбутнього. Тобто чим вище рівень показників, що свідчать про тенденцію відчувати негативні афективні стани (страх, смуток, роздратування, гнів, почуття провини та відрази) тенденцію до ірраціональних ідей, чим нижчою є стресостійкість і вищою імпульсивність, тим меншою є схильність респондентів розцінювати майбутнє як яскраве, добре, довгочасне, ніжне, повторюване, щасливе, велике, відкрите, чисте, густе, світле.

На додаток до базового фактору за трьома субфакторами Екстраверсії (E) виявлені статистично значущі ($p < 0,05$) ефекти стосовно компоненти «Позитивність майбутнього». Це такі складові екстравертованого патерну

особистості, як Сердечність (E1) ($\beta = 0,145$; $p = 0,004$), Наполегливість (E3) ($\beta = 0,164$; $p < 0,001$), Позитивні емоції (E6) ($\beta = 0,165$; $p < 0,001$). А також стосовно компоненти «Активність майбутнього». Це такі складові екстравертованого патерну особистості, як Пошук збудження (E5) ($\beta = 0,112$; $p = 0,025$) та Позитивні емоції (E6) ($\beta = 0,157$; $p = 0,002$). Тобто ці аспекти Екстраверсії (E) мають розглядатись як предиктори відповідно таких аспектів образу світу майбутнього, як позитивність і активність майбутнього. Відповідно особи, що спрямовані на зовнішній світ, що відрізняються товарищескістю, активністю, імпульсивністю, що схильні до лідерства, більш фізично і вербально активні, доброзичливі, веселі, оптимістичні – схильні зображувати і відповідний образ майбутнього: вони ставляться до нього як до легкого, частого, пристрасного, веселого, оптимістичного, красивого, теплого, активного, гучного, приємного періоду життя,

За одним субфактором Відкритості досвіду (O) визначено статистично значущий предиктор ($p < 0,05$) стосовно компонент образу світу майбутнього. Це такий елемент Відкритості досвіду (O), як O5 (Ідеї). Цей аспект характеризується ефектом стосовно компоненти «Очевидність майбутнього» ($\beta = 0,124$; $p = 0,012$). Відомо, що інтелектуальна допитливість є аспектом Відкритості, про що було відомо досить давно [127]. Вона проявляється не тільки в активному пошуку інтелектуальних інтересів заради власного задоволення, це також і відкритість свідомості та прагнення розглядати, обмірковувати, брати до уваги нові, можливо нетрадиційні ідеї. Високі бали означають любов як до філософських дискусій, так і до вирішення головоломок, важких завдань. Відповідно, ці особистісні риси, здатність до абстрагування, дозволяють респондентам формувати чіткі образи майбутнього.

Показано, що окрім базового фактору за трьома субфакторами Співпраці (A) виявлені статистично значущі ($p < 0,05$) ефекти на інтегральний показник позитивності майбутнього. Це такі елементи соціабельного патерну особистості, як Альтруїзм (A3) ($\beta = 0,122$; $p = 0,014$), Поступливість (A4)

($\beta = 0,118$; $p = 0,018$), Чуйність (А6) ($\beta = 0,165$; $p < 0,001$). Тобто ці аспекти доброзичливості мають розглядатись як предиспозиція до формування позитивного образу майбутнього. Адже доброзичливість чи схильність до згоди – це міра соціоцентризму як протилежності егоцентризму. Тобто індивіди, що схильні підпорядковувати особисті потреби потребам групи, приймати їхні норми, вибудовувати гармонійні стосунки з іншими, швидше за все будуть сприймати своє майбутнє у позитивному аспекті.

Зазначено, що на додаток до базового фактору за деякими субфакторами Сумлінності (С) виявлено статистично значущі ($p < 0,05$) ефекти. Це такі елементи Сумлінності (С) як: Організованість (С2) ($\beta = 0,102$; $p = 0,040$) та Самодисципліна (С5) ($\beta = 0,134$; $p = 0,007$). Сумлінність виражає ступінь свідомого контролю з боку суб'єкта за своєю поведінкою і діяльністю. Респонденти з високою сумлінністю характеризуються такими якостями, як високе самовладання, завзятість, організованість, дисциплінованість, відповідальність, ретельність, точність в роботі, орієнтація на завдання. Всі ці риси сприяють зосередженню індивіда на особистісних і професійних цілях. В результаті така особистість є більш «сфокусованою» на власних перспективах, що дозволяє відчувати надійність майбутнього. Відповідно, відчуття надійності майбутнього можна вважати пов'язаним з функціонуванням вищих функцій самоконтролю особистості.

І наостанок, розглянуто статистично значущі ефекти соціально-демографічних чинників, актуальних несвідомих тенденцій та особистісних рис стосовно показників розбалансованості. В даному випадку мається на увазі композитна (загальна) оцінка, яка отримала назву Другий коефіцієнт розбалансованості, або коефіцієнт розбалансованості образу майбутнього. Статистично значущі коефіцієнти регресії виявлено для наступних параметрів: Власний дохід на місяць (грн) ($\beta = -0,133$; $p = 0,007$), Середній дохід на кожного члена родини (грн) ($\beta = -0,199$; $p < 0,001$), Відкритість досвіду (О) ($\beta = -0,209$; $p < 0,001$) та Доброзичливість (А) ($\beta = -0,417$; $p < 0,001$). Таким чином, чим нижчою є фінансова забезпеченість індивіда та його

родини, чим більшими є бажання набувати власний досвід та ділитися ним зі своїм оточенням, тим менш конгруентними, більш взаємосуперечливими є уявлення про майбутнє таких осіб.

Як наочний висновок до підрозділу 3.1 наводиться та аналізується таблиця порівняльного аналізу, що дає досить стисле уявлення про статистично значущі предиктори для кожної з критеріальних змінних (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Порівняльний аналіз предикторів компонент образу світу майбутнього

Компонента	Блоки предикторів		
	Соціально-демографічні чинники	Актуальні несвідомі тенденції	Особистісні риси
1	+Кількість дітей		–Нейротизм (N)
2	+Загальна кількість років навчання; -Кількість дітей	+Норми	+Сумлінність (C)
3	-Вік	+Сенс; +Радість	+Екстраверсія (E); +Співпраця (A)
4	+Власний дохід на місяць (грн); +Середній дохід на кожного члена родини (грн)	+Активність; +Самореалізація	+Екстраверсія (E)

Примітка 1: 1 – Очевидність майбутнього, 2 – Надійність майбутнього, 3 - Позитивність майбутнього, 4 - Активність майбутнього.

Примітка 2: знаком + позначені статистично значущі додатні ефекти; знаком – позначені статистично значущі від’ємні ефекти.

Встановлено, що чим більшою є кількість дітей у респондентів і чим менш виражені у них риси нейротизму, тим більш чіткими і очевидними є для нього контури образу майбутнього. Показано, що предикторами відчуття надійності майбутнього на рівні соціально-демографічних чинників

виступають менша кількість дітей та більша освіченість, на несвідомому рівні – сила Супер-Его і на свідомому рівні – сумлінність. Сприйняття позитивності майбутнього знижується з віком, але формується на основі таких актуальних несвідомих тенденцій як прагнення до сенсу та радості і також таких особистісних рис як екстраверсія та співпраця. Предикторами відчуття активності майбутнього виступають матеріальне благополуччя респондентів, прагнення до активності та самореалізації на несвідомому рівні та екстраверсія як особистісна риса.

Підсумовуючи результати дослідження предикторів формування образу світу майбутнього, а саме соціально-демографічних чинників, актуальних несвідомих тенденцій та особистісних рис, можна зазначити наступне. Очевидно, що створення образу світу майбутнього як сукупності репрезентацій щодо майбутнього проєцюють власні індивідуально-психологічні якості на образ власного майбутнього. При чому ця проєкція відбувається на різних рівнях особистості: несвідомого та усвідомленого за участю соціально-демографічних чинників. Такий феномен отримав назву «футуроімажинація» від латинських слів *futurum* – майбутнє та *imago* – образ. Необхідність створити образ майбутнього апелює, у першу чергу, до актуальних несвідомих тенденцій. Особистісні риси, у свою чергу, виступають як фільтр, вибірково пропускаючи крізь себе актуальні несвідомі потреби, які створюють різноманітні особливості образу майбутнього. Ефекти несвідомого на та свідомого рівнів психіки також є невід’ємними від ефектів різних соціодемографічних чинників. Питання, у якій ступені футуроімажинація пов’язана з Я-концепцією та здатна сприяти вирішенню актуальної ситуації, тим самим приводячи індивіду до необхідного результату, буде розглянуто у наступних підрозділах емпіричної частини.

Таким чином, проведено описовий та структурний аналіз особливостей образу світу майбутнього та вивчено предиктори його формування. Феноменологію образу світу майбутнього визначено у двох площинах: як ієрархію репрезентацій – так званий «Опис світу майбутнього» і як

взаємовідношення між репрезентаціями – так звану «Структуру світу майбутнього».

Зазначено, що образ світу майбутнього є виразним, позитивним та благополучним, таким, що здатен принести цілковите вдоволення життям, забезпечити відчуття глибокої втіхи та радості. Показано, що екзистенційне значення, яке надається власному майбутньому, конструюється у вигляді такого специфічного способу ставлення до майбутнього як мрії. Визначено, що у хаотичній невизначеності образу світу майбутнього виявляється неможливість виділити елементи, побачити деталі. Акцентовано, що індиферентні, неемоційні репрезентації майбутнього виступають захисною реакцією стосовно ймовірності, що позитивні очікування не будуть реалізовані.

Визначено особливості внутрішньої структури образу світу майбутнього. Показано, що вона складаються з наступних складових «Очевидність майбутнього», «Надійність майбутнього», «Позитивність майбутнього» та «Активність майбутнього».

Встановлено, що чим більшою є кількість дітей у респондентів і чим менш виражені у них риси нейротизму, тим більш чіткими і очевидними є для нього контури образу майбутнього. Показано, що предикторами відчуття надійності майбутнього на рівні соціально-демографічних чинників виступають менша кількість дітей та більша освіченість, на несвідомому рівні – сила Супер-Его і на свідомому рівні – сумлінність. Сприйняття позитивності майбутнього знижується з віком, але формується на основі таких актуальних несвідомих тенденцій як прагнення до сенсу та радості і також таких особистісних рис як екстраверсія та співпраця. Предикторами відчуття активності майбутнього виступають матеріальне благополуччя респондентів, прагнення до активності та самореалізації на несвідомому рівні та екстраверсія як особистісна риса.

Введено поняття «футуроімажінації», що описує феномен проєкції власних індивідуально-психологічних якостей на образ власного майбутнього.

3.2. Описовий та структурний аналіз особливостей Я-концепції та вивчення предикторів її формування.

У теоретичній частині дослідження зазначено, що в сучасній психологічній науці Я-концепція розглядається як стрижневе утворення онтогенетичного розвитку людини, центральна ланка самосвідомості, відносно усталена динамічна й певною мірою усвідомлена система уявлень особи про саму себе, цілісний образ власного Я, який синтезує її самосприйняття такою, якою вона є, хоче бути в ідеалі і має обов'язково стати [20]. Говорячи про ієрархічні взаємозв'язки в Я-концепції як системі самовідношення особистості виділяються в її структурі дві головні підсистеми – систему самооцінок та систему емоційних відношень, які визначає як самоповагу та аутосимпатію особистості. Ієрархія компонентів самовідношення складається з ієрархії домінуючих життєвих видів діяльності. Зміст узагальненого самовідношення визначається ядерними компонентами його структури, які займають найбільш високі ієрархічні місця.

У системній моделі формування образу світу майбутнього, яка наведена у Розділі 2, особливе місце займає блок «Я-концепція». Його виключне значення пов'язане з тим, що у даній моделі у змінних цього блоку такі ж самі предиктори, як і у змінних блоку «Образ світу майбутнього». Проте змінні блоку «Я-концепція» є у свою чергу предикторами для блоку «Образ світу майбутнього». Таким чином, блок «Я-концепція» виступає медіатором у взаємовідношеннях між індивідуально-особистісними та соціально-демографічними чинниками з одного боку та особливостями репрезентацій образу майбутнього – з іншого. Медіаторна функція – це функція третьої змінної, яка являє собою такий, що породжує, механізм, за допомогою якого фокальна незалежна змінна здатна впливати на незалежну змінну, що цікавить. У взаємовідносинах «медіатор-предиктор» предиктор причинно передусе медіатору [96].

Для вивчення Я-концепції у цьому підрозділі запропоновано наступний

підхід, схематично наведений на рисунку 3.4 по аналогії з підходом до аналізу репрезентацій образу світу майбутнього. Розглядаючи Я-концепцію як сукупність репрезентацій щодо себе, ми розкриваємо її сутність у двох аспектах: як ієрархію репрезентацій – так званий «Я – опис» і як взаємовідношення між репрезентаціями – так звану «Я-структуру».

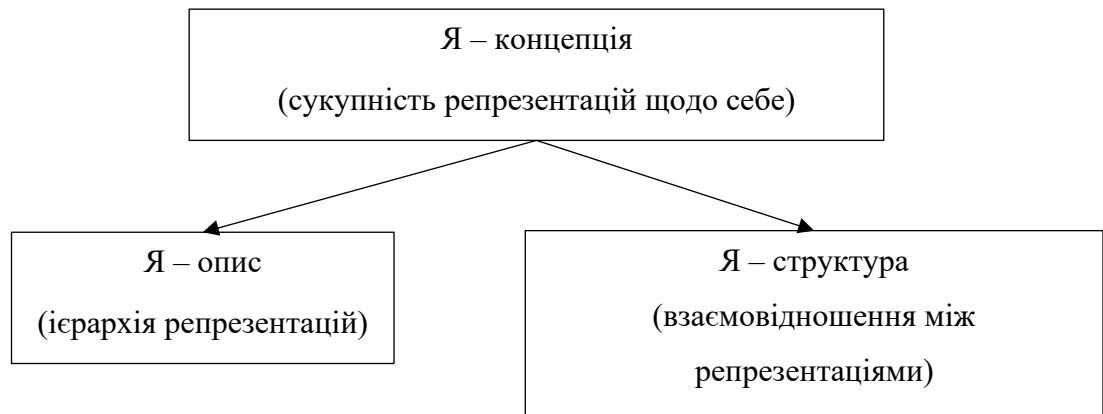

Рис. 3.4. Аспекти аналізу Я-концепції

Визначаючи ієрархічну структуру репрезентацій стосовно образу власного Я, було проведено дескриптивний аналіз, за результатами якого було розраховано наступні описові статистики: середнє арифметичне значення – M , медіанне значення – Mdn , стандартне відхилення – SD , міжквартильний розмах – IQR , а також ранг за зростанням у масиві інших показників методики – Rk .

У Таблиці 3.6 наведено ієрархічну структура репрезентацій, що стосуються Я-концепції.

Перші три сходинки серед лівих (від’ємних) полюсів конструктів займають в ієрархії прикметники «Складний», «Таємничий», «Пристрасний».

Таким чином, досліджені характеризують власну особистість як багатогранну і складну, із внутрішніми суперечностями. Вони схильні сприймати себе, не як ригідну, а як динамічну особу. Переживання цієї особи

є бурхливими, а почуття нестримними у своєму виявленні.

Таблиця 3.6.

Ієрархічна структура репрезентацій, що стосуються Я-концепції.

Показники	M	Mdn	SD	IQR	Rk
Складний-простий	2,697	2,000	2,706	2,000	1
Таємничий-відкритий	2,921	4,000	2,803	2,750	2
Пристрасний-байдужий	2,995	3,000	2,830	3,000	3
Ніжний-грубий	3,471	2,500	2,957	2,000	4
Теплий-холодний	3,561	4,000	2,971	2,000	5
Добрий-жорстокий	3,948	3,000	3,003	2,500	6
Гучний-тихий	4,246	5,000	2,994	4,000	7
Світлий-темний	4,290	5,000	2,990	3,000	8
Великий-маленький	4,320	3,500	2,987	2,000	9
Яскравий-тьмянний	4,380	4,000	2,980	2,000	10
Веселий-сумний	4,484	4,000	2,964	3,500	11
Активний-пасивний	4,514	4,000	2,959	3,000	12
Корисний-даремний	4,529	4,000	2,957	2,000	13
Приємний-огидний	4,782	4,500	2,900	2,000	14

Примітки: середнє арифметичне значення – M, медіанне значення – Mdn, стандартне відхилення – SD, міжквартильний розмах – IQR, а також ранг за зростанням у масиві інших показників методики – Rk.

Наступні три сходинки серед лівих (від'ємних) полюсів конструктів займають в ієрархії прикметники «Ніжний», «Теплий», «Добрий», які описують просоціальні характеристики особистості. Відповідно респонденти сприймають себе як сенситивних, емпатійних та альтруїстичних осіб, що відповідає позитивному самосприйняттю, образу власного «Я» як просоціальної особистості. Р.В. Павелків [58], розглянув феномен просоціальності як новий аспект психологічного аналізу, і зазначив, що просоціальність – складне утворення, яке включає як поведінкові, так і когнітивно-мотиваційні та ціннісні структури. Модель просоціальної

поведінки передбачає наявність позитивних уявлень особистості про себе, пов'язаних зі здібностями до солідарності і співчуття; систему життєвих цінностей, які визначають стратегії взаємодії зі світом та здатність особистості реалізувати себе на шляху альтруїстичної, суспільно значимої діяльності. Також спонукальною силою просоціальних вчинків є не лише позитивна самооцінка, але й бажання підтримати, зберегти свій образ «Я». Просоціальна поведінка, як і будь-яка інша осмислена дія, впливає на уявлення людини про себе, а отже, можемо використовувати для підвищення або підтвердження самооцінки.

Таблиця 3.6 (частина 2).

Ієрархічна структура репрезентацій, що стосуються Я-концепції.

Показники	M	Mdn	SD	IQR	Rk
Красивий-потворний	4,856	6,000	2,879	2,250	15
Упорядкований-хаотичний	4,856	6,000	2,879	2,000	16
Сильний-слабкий	4,871	5,000	2,874	2,000	17
Частий-рідкий	4,871	5,000	2,874	2,000	18
Повторюваний-одиничний	4,960	5,000	2,846	2,000	19
Сталий-динамічний	5,020	4,000	2,825	3,500	20
Швидкий-повільний	5,094	4,000	2,797	2,750	21
Довгочасний-короткочасний	5,139	6,000	2,779	2,000	22
Щасливий-нещасний	5,199	6,000	2,754	2,000	23
Важкий-легкий	5,199	6,000	2,754	2,000	24
Оптимістичний-песимістичний	5,243	5,000	2,734	2,000	25
Чистий-брудний	5,377	5,000	2,669	3,000	26
Густий-рідкий	5,422	6,000	2,645	3,000	27
Плавний-поривчастий	5,586	6,500	2,550	2,500	28

Примітки: середнє арифметичне значення – M, медіанне значення – Mdn, стандартне відхилення – SD, міжквартильний розмах – IQR, а також ранг за зростанням у масиві інших показників методики – Rk.

А.І. Уханова, досліджуючи просоціальну поведінку в контексті

психічного здоров'я підлітків, встановила, наявність взаємовідношень між просоціальною поведінкою та цілою низкою соціально-психологічних показників: самопочуттям, відчуттям самотності, кількістю друзів, зміною місця проживання, релігійними переконаннями тощо [79].

Перші три сходинки серед правих (додатних) полюсів конструктів займають в ієрархії прикметники «Поривчастий», «Рідкий», «Брудний», які описують виникнення певного відчуття відрази до себе та власного тіла, власної емоційності (визнання себе як імпульсивної людини).

Слід зазначити, що ці оцінки свідчать про те, що досліджені зазначають власне невміння керувати своїми емоційними проявами, яке пов'язане з певним негативним ставленням до свого тіла. Зазначена тенденція підтверджується результатами емпіричних досліджень, зокрема вивченням психологічних механізмів емоційної саморегуляції у жінок з доклінічними формами порушення харчової поведінки [78].

Попередні три сходинки серед правих (додатних) полюсів конструктів займають в ієрархії прикметники «Песимістичний», «Легкий», «Нещасний», які характеризують самосприйняття емоційного стану та власних характерологічних якостей респондентів. Як відомо, семантика прикметника «легкий» відрізняється дуже широкою полісемією. За даними тлумачних словників вона налічує до 13 значень, крім тих, які реалізуються у фразеологічних поєднаннях.

В даному випадку простежується песимістичне ставлення до свого життя і себе, відчуття «жертви», незважаючи на м'якість та поступливість власного характеру. Відчуття жертви стає призмою, через яку особистість сприймає власне «Я» та оцінює життєві перспективи.

На рисунку 3.5 наведено стовпчикову діаграму, що наочно репрезентує Я-концепцію на описовому рівні. Отже, при дослідженні особливостей Я-концепції особистості шляхом вивчення ієрархічної структури репрезентацій стосовно образу власного Я було встановлено наступне.

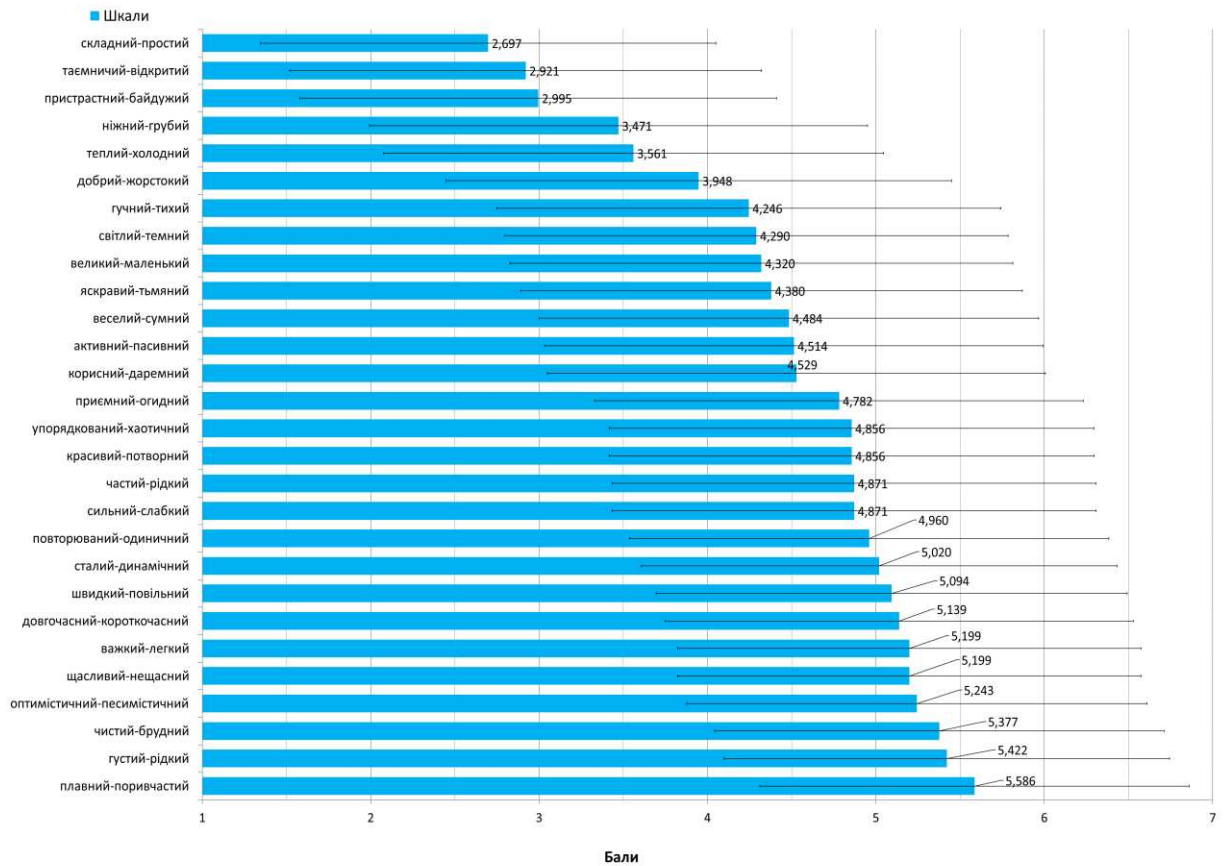

Рис. 3.5. Стовпчикова діаграма, що репрезентує Я-концепцію на описовому рівні.

Зазначено, що респонденти оцінюють себе як динамічних, багатограних і складних особистостей, із внутрішніми суперечностями, з бурхливими, нестримними у своєму виявленні почуттями та переживаннями. Досліджені зазначають власне невміння керувати своїми емоційними проявами, яке пов'язане з певним негативним ставленням до свого тіла. Сприйняття себе як сенситивних, емпатійних, альтруїстичних, м'яких та поступливих осіб, пов'язується з відчуттям «жертви», яке стає призмою, через яку особистість сприймає власне «Я» та оцінює життєві перспективи.

На наступному етапі дослідження особливостей Я-концепції особистості проводилось вивчення її внутрішньої структури. Структура Я-концепції визначалась шляхом розкриття взаємовідношень між конструктами, що репрезентують образ власного Я. Структуру Я-концепції досліджено в

багатьох емпіричних дослідженнях [80; 122 та ін.]. Те що Я-концепція характеризується певною структурою зазначалось багатьма вченими психологами, який залежно від того, на якому рівні організму, соціального індивіда чи особистості виявляється активність людини, у структурі Я-концепції виділяє:

1) фізичний Я-образ (схема тіла), викликаний потребою у фізичному благополуччі організму;

2) соціальні ідентичності: статева, вікова, етнічна, громадянська, соціально-рольова, які пов'язані з потребою людини у приналежності до спільності і бажанням перебувати у ній;

3) диференційований (розмежований, розрізнений) образ Я, який характеризує знання про себе порівняно з іншими людьми та надає індивіду відчуття власної унікальності, забезпечує потребу у самовизначеності і самореалізації.

Існують також інші варіанти структури аналізованого феномена:

а) неусвідомлені Я, котрі подані лише у переживаннях як установки щодо себе;

б) часткові, парціальні самооцінки; в) відносно цілісна організація концептуального Я;

г) Я-концепція як частина системи ціннісних орієнтацій особистості тощо.

В даному підрозділі взаємовідношення між конструктами, що репрезентують образ власного Я, вивчалися за допомогою статистичного методу аналізу головних компонент з наступним аналізом складу отриманих компонент по аналогії з визначенням структури образу світу майбутнього.

Значення Критерію адекватності вибірки Кайзера-Мейєра-Олкіна (КМО = 0,828) та тесту Бартлетта ($p < 0,001$) задовольняли вимогам до методу головних компонент. Усі змінні характеризувалися значеннями даного критерію більшими, ніж 0,500, тим самим підтверджуючи правомірність їх включення до аналізу.

Аналіз методом головних компонент показав, що власними значеннями більшими за 1 характеризуються перші 7 компонент (до обертання). Ці компоненти характеризуються власними значеннями в діапазоні від 5,319 до 1,028. Зміни в послідовному ряді власних значень були несуттєвими після четвертої компоненти, це виходить із вказаних правил зупинки для аналізу головних компонент [145]. Наочно лінійний графік власних значень, отриманих при аналізі головних компонент наведено на рисунку 3.6.

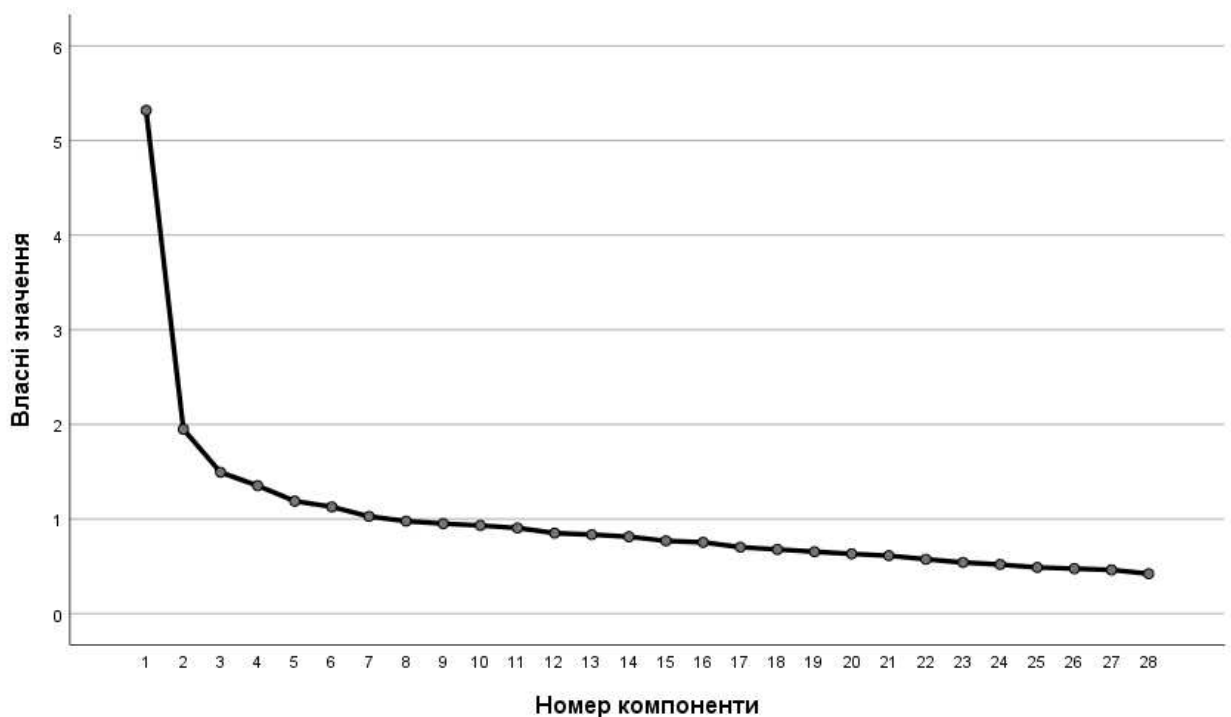

Рис. 3.6. Лінійний графік власних значень, отриманих при аналізі головних компонент у моделі Я-концепції.

Чотирьохкомпонентна модель, на якій ми зупинилися для подальшого аналізу структури Я-концепції, пояснювала 36,161 % дисперсії. Отже, суттєву частку інформації, що міститься у опитувальнику буде збережено. Розподіл дисперсії за головними компонентами відбувався наступним чином: 1-а компонента пояснювала 18,996% загальної дисперсії даних, 2-а компонента – відповідно 6,960%, 3-я компонента – 5,336%, 4-а компонента – 4,829%. Внесок неврахованих компонент у зазначеній компонентній моделі становить 63,839%.

На наступному етапі з метою оцінити структурну матрицю, що включає компонентні навантаження всіх 28 пунктів всієї методики оцінки Я-концепції, було проведено обертання Promax ($K = 4$) в рамках чотирьохкомпонентної моделі.

До складу кожної компоненти увійшли показники, навантаження яких на компоненту є за абсолютним значенням не меншим ніж 0,300. Виходячи із змістовного складу компоненти їй привласнювалась назва, яка відображала її основні характеристики. Для кожної компоненти розраховувалась міра внутрішньої узгодженості, а саме проводився розрахунок коефіцієнту α Кронбаха [116].

Отже, до Першої компоненти увійшли дев'ять показників з наступними компонентними навантаженнями (тут і далі пункти наводяться у міру зменшення абсолютних значень їхніх компонентних навантажень):

«Плавний-поривчастий» ($L = 0,604$);

«Красивий-потворний» ($L = 0,580$);

«Сильний-слабкий» ($L = 0,574$);

«Теплий-холодний» ($L = -0,568$);

«Чистий-брудний» ($L = 0,547$);

«Пристрасний-байдужий» ($L = -0,520$);

«Корисний-даремний» ($L = 0,516$);

«Швидкий-повільний» ($L = 0,515$);

«Частий-рідкий» ($L = 0,471$);

Надійність за внутрішньою узгодженістю для Першої компоненти була високою ($\alpha = 0,819$).

Змістовний аналіз показників, що увійшли до цієї компоненти дозволяє розцінювати її як таку, що характеризує самосприйняття як сильних, розсудливих, орієнтованих на реальність осіб. Наведена компонента отримала назву «Прагматична реалістичність»

Структуру Другої компоненти сформували наступні дев'ять показників, які наводяться нижче з відповідними компонентними навантаженнями.

- «Складний-простий» ($L = -0,674$);
- «Оптимістичний-песимістичний» ($L = 0,640$);
- «Густий-рідкий» ($L = 0,588$);
- «Довгочасний-короткочасний» ($L = 0,556$);
- «Важкий-легкий» ($L = 0,544$);
- «Щасливий-нещасний» ($L = 0,480$);
- «Таємничий-відкритий» ($L = -0,472$);
- «Сталий-динамічний» ($L = 0,405$).

Надійність за внутрішньою узгодженістю для Другої компоненти була високою ($\alpha = 0,788$).

Наведені вище показники описують позитивні емоційні стани, щирість та відкритість. Наведена компонента отримала назву «Позитивна емоційність».

Склад Третьої компоненти характеризується внеском п'ятьох показників Методики оцінки Я-концепції, що наводяться нижче з відповідними компонентними навантаженнями.

- «Яскравий-тьмянний» ($L = 0,670$);
- «Гучний-тихий» ($L = 0,619$);
- «Веселий-сумний» ($L = 0,593$);
- «Активний-пасивний» ($L = 0,530$);
- «Світлий-темний» ($L = 0,507$);

Надійність за внутрішньою узгодженістю для Третьої компоненти була високою ($\alpha = 0,752$).

Ці показники характеризують ставлення до себе як до веселого, яскравого, активного суб'єкту. Назва, яку дістала ця компонента, була відповідною: «Активність».

До Четвертої компоненти також увійшли п'ять показників Методики оцінки Я-концепції. Вони наводяться нижче разом із відповідними компонентними навантаженнями.

- «Приємний-огидний» ($L = 0,597$);

«Повторюваний-одиничний» ($L = 0,539$);

«Упорядкований-хаотичний» ($L = 0,482$);

«Великий-маленький» ($L = 0,429$);

«Нижній-грубий» ($L = -0,380$)

Надійність за внутрішньою узгодженістю для Четвертої компоненти була середньою ($\alpha = 0,699$). Перелік зазначених репрезентацій стосувався позитивного ставлення до себе як до упорядкованої людини. Ця компонентна отримала назву «Упорядкованість».

Показник «добрий-жорстокий» не увійшов до жодної компоненти.

Таким чином, шляхом проведення процедури аналізу головних компонент розкрито особливості внутрішньої структури Я-концепції особистості. Показано, що вона складається з наступних складових «Прагматична реалістичність», «Позитивна емоційність», «Активність», «Упорядкованість». Визначено, що зазначені складові характеризуються достатньою внутрішньою узгодженістю.

Далі у якості предикторів формування Я-концепції буде розглянуто соціально-демографічні чинники, актуальні несвідомі тенденції та особистісні риси. Для оцінки сили ефекту предикторів формування Я-концепції та статистичної значущості цих ефектів також як і для аналізу образу світу майбутнього у минулому підрозділі було використано процедуру простої лінійної регресії.

У таблиці 3.7. наведено модель регресійного аналізу (проста лінійна регресія) в якій предикторами виступають соціально-демографічні чинники, а залежними змінними виступають компоненти Я-концепції.

Встановлено, що вік є статистично значущим предиктором другої компоненти «Позитивна емоційність» ($\beta = -0,133$; $p = 0,008$) – він виявив прямий ефект. Соціально-демографічний показник «Стать» не виявив статистично значущих предикторів Я-концепції.

Таблиця 3.7

Коефіцієнти простої лінійної регресії, що описують ефект соціально-демографічних чинників на компоненти Я-концепції.

Соціально-демографічні чинники	Компонента			
	1	2	3	4
Вік	0,018	0,133**	-0,055	0,080
Стать	-0,070	-0,005	0,011	0,046
Загальна кількість років навчання	0,079	0,044	0,059	-0,036
Кількість дітей	-0,010	-0,079	0,013	-0,052
Власний дохід на місяць (грн)	0,149**	0,007	-0,071	0,112*
Середній дохід на кожного члена родини (грн)	0,157**	-0,061	0,035	0,117*

Примітка 1: 1 – Прагматична реалістичність, 2 – Позитивна емоційність, 3 - Активність, 4 - Упорядкованість.

Примітка 2: знаком * позначені статистично значущі предиктори на рівні $p < 0,05$; знаком ** – на рівні $p < 0,01$.

Показники загальної кількості років навчання у навчальних закладах та кількості дітей також не виявили статистично значущих предикторів Я-концепції. Параметри власного доходу та середнього доходу на кожного члена родини (грн) виявили прямі ефекти на першу компоненту Я-концепції «Прагматична реалістичність» (відповідно $\beta = 0,149$; $p = 0,003$ та $\beta = 0,157$; $p = 0,002$). Параметри власного доходу та середнього доходу на кожного члена родини (грн) також виявили прямі ефекти на четверту компоненту Я-концепції «Упорядкованість» (відповідно $\beta = 0,112$; $p = 0,025$ та $\beta = 0,117$; $p = 0,019$).

Що стосується подальшої інтерпретації отриманих даних, то по-перше, необхідно зауважити наступне. Значна кількість досліджень присвячена розумінню того, як афект розвивається протягом життя. Більшість відповідних досліджень показали, що негативні емоції з віком зменшуються (наприклад, [112]), тоді як позитивні емоції з віком збільшуються [108; 117; 171]. Дослідження показали, що люди похилого віку повідомляють, що відчують менше гніву [195], менше тривоги, більше задоволеності (наприклад, [157]) і більший баланс між позитивним і негативним впливом, ніж молодші за віком

люди з відповідних вибірок [186].

По-друге, виходячи з позиції В.В. Леонова і враховуючи соціальну сутність грошей як соціально зумовленого продукту, в мотивації фінансової поведінки індивіду можна вирізнити три основні типи: мотивація прагматичної ефективності (переважання спонукальних чинників утилітарного характеру); інституціональна мотивація (переважання спонукальних чинників, які ґрунтуються на соціальних нормах та традиціях); мотивація емоційної спрямованості (переважання спонукальних чинників емоційного характеру) [46]. Автор зазначає, що безумовно, фінансові дії більшості людей прагматичні та послідовні, але форми вибору як цілей монетарної активності, так і способів їх досягнення частіше зумовлені паттернами поведінки, які вмонтовані у формальні чи неформальні інститути конкретного суспільства. Внаслідок цього дії, розглядувані як утилітарні, насправді можуть бути результатом не економічного інтересу, а панівних соціальних норм. Проте, зв'язок утилітарної життєвої позиції, яка є виразом такого вектору Я-концепції як прагматична реалістичність та інституціональної спрямованості, яка є виразом такого вектору Я-концепції як упорядкованість, з розміром доходу підтверджується цілим рядом досліджень, проведених у різних соціальних середовищах [173; 191].

У таблиці 3.8. наведено модель регресійного аналізу (проста лінійна регресія) в якій предикторами виступають параметри актуальних несвідомих тенденцій, тоді як у якості залежних змінних виступають компоненти Я-концепції.

Виходячи з таблиці, показано, що серед актуальних несвідомих тенденцій статистично значущими ефектами характеризуються наступні предиктори: показник «Кохання» виявив зворотній ефект стосовно компоненти «Прагматична реалістичність» ($\beta = -0,107$; $p = 0,032$), показник «Самореалізація» виявив прямий ефект також стосовно компоненти «Активність» ($\beta = 0,137$; $p = 0,003$), показник «Гроші» виявив прямий ефект також стосовно компоненти «Прагматична реалістичність» ($\beta = 0,099$;

$p = 0,047$), і наостанок показник «Радість» виявив прямий ефект стосовно компоненти «Активність» та «Позитивна емоційність» ($\beta = 0,155$; $p = 0,022$ та $\beta = 0,170$; $p = 0,001$ відповідно).

Таблиця 3.8

Коефіцієнти простої лінійної регресії, що описують ефект актуальних несвідомих тенденцій на компоненти Я-концепція.

Актуальні несвідомі тенденції	Компонента			
	1	2	3	4
Кохання	-0,107*	0,006	-0,039	0,064
Активність	0,003	0,057	-0,051	-0,077
Норми	0,010	-0,033	-0,001	-0,004
Краса	-0,087	0,080	0,004	0,001
Сенс	0,008	-0,094	-0,003	-0,024
Самореалізація	-0,029	0,071	0,137**	0,023
Гроші	0,100*	-0,085	0,034	-0,001
Радість	0,025	0,170**	0,155**	0,066

Примітка 1: 1 – Прагматична реалістичність, 2 – Позитивна емоційність, 3 - Активність, 4 - Упорядкованість.

Примітка 2: знаком * позначені статистично значущі предиктори на рівні $p < 0,05$; знаком ** – на рівні $p < 0,01$.

Інтерпретуючи значення такої актуальної несвідомої тенденції як «Кохання» для компоненти «Прагматична реалістичність» виявляється в тому, що орієнтація на почуття глибокої сердечної прихильності, що охоплює низку сильних і позитивних емоційних і психічних станів вступає у протиріччя з утилітарними життєвими мотиваціями. В українській мові розрізняють почуття любові й кохання, оскільки кохання – це інтимне почуття між чоловіком і жінкою. Слід зазначити, що вважається, що в сучасному українському суспільстві для чоловіків більш значущими є фізичні характеристики жінок, для жінок важливою є матеріальна спроможність майбутнього шлюбного партнера [15]. Тобто жінки більш прагматичні, а тому

при виборі любовного партнера вони орієнтовані на матеріальний добробут, ніж на романтичні почуття [176], проте у дослідженому випадку відбувається заперечення у жінок важливості матеріальних благ у зв'язку з таким багатовимірним явищем як почуття кохання. Тому в обох гендерних підвбірках виявлено, що цей ефект є зворотнім.

Актуальна несвідома тенденція до самоактуалізація виявила суттєвий ефект на компоненту «Активність». Несвідомі тенденції в даному контексті можна зрозуміти через концепт «індивідуації» К.Г. Юнга [147], що розглядає проблематику особистісного розвитку як сходження до самості, Він вважав, що кожен індивід має тенденцію до індивідуації. Він називає цим терміном процес розвитку людини, який включає встановлення зв'язків між «Его»—центром свідомості та «Самістю»—центром душі у цілому, яка поєднує свідоме і несвідоме.

Виходячи з отриманих даних несвідоме бажання до оволодіння матеріальними благами (параметр «Гроші») можна розглядати як прогностичний показник стосовного такого виміру Я-концепції як «Прогностична реалістичність». Це кореспондує з ретельно розробленою психологічною теорією у психоаналізі, що чітко пояснює індивідуальні відмінності щодо грошей. З. Фрейд у роботі «Характер та анальний еротизм» вперше звернув увагу на те, що ставлення дорослої людини до грошей може визначатися особливостями її дитячої сексуальності [126]. Згодом Ш. Ференці [125], розвиваючи ідеї Фрейда, описав онтогенетичні стадії розвитку цього потягу: від задоволення, одержуваного від бруду та екскрементів, до любові до грошей. Інколи фінансові заборгованості пов'язують із несвідомим негативним ставленням до грошей, і, як наслідок, виникає несвідоме бажанням позбутися їх. Або, навпаки, люди витрачають багато грошей через незадоволення певними аспектами у власному житті та бажають у такий спосіб тимчасово позбутися негативних почуттів [164]. Натомість, економічну раціональність можна концептуалізувати як «інституціалізовану цінність» [192], тобто як стандарт поведінки, якому прагне дотримуватися більшість

окремих осіб та організацій. Цій нормі люди можуть підкорятися чи не підкорятися, і вона, отже, є елементом соціального контролю.

Як зазначалось вище, показник «Радість», що відображає позитивні емоційні стани, що відчуються на несвідомому рівні. Відчуття радості проектується на Я-концепцію як позитивне ставлення до себе, що пов'язано виразно позитивними самоописами як «Позитивна емоційність» та «Активність».

У таблиці 3.9. наведено модель регресійного аналізу (проста лінійна регресія) в якій предикторами виступають базові фактори опитувальника NEO-PI-R, а залежними змінними компоненти Я-концепції.

Таблиця 3.9

Коефіцієнти простої лінійної регресії, що описують ефект особистісних рис на компоненти Я-концепції.

Особистісні риси	Компонента			
	1	2	3	4
Нейротизм (N)	-0,159**	-0,019	-0,050	-0,102*
Екстраверсія (E)	-0,009	0,098**	0,140**	0,038
Відкритість досвіду (O)	0,023	0,077	0,037	0,070
Співпраця (A)	0,055	0,119*	-0,021	0,012
Сумлінність (C)	-0,032	0,111	-0,014	0,155**

Примітка 1: 1 – Прагматична реалістичність, 2 – Позитивна емоційність, 3 - Активність, 4 - Упорядкованість.

Примітка 2: знаком * позначені статистично значущі предиктори на рівні $p < 0,05$; знаком ** – на рівні $p < 0,01$.

Виходячи з таблиці серед особистісних рис, що описуються «великими факторами», статистично значущими ефектами характеризуються наступні предиктори: Фактор Нейротизм (N) виявив зворотні ефект на такі складові образу Я «Прагматична реалістичність» ($\beta = -0,159$; $p = 0,001$) та «Упорядкованість» ($\beta = -0,102$; $p = 0,040$), фактор E (Екстраверсія) виявив прямі ефекти на такі компоненти як «Позитивна емоційність» ($\beta = 0,098$;

$p = 0,049$) та «Активність» ($\beta = 0,140$; $p = 0,005$), фактор А (Доброзичливість) виявив прямий ефект «Позитивна емоційність» ($\beta = 0,119$; $p = 0,017$), і наостанок фактор Сумлінність (С) виявив прямий ефект стосовно компоненти «Упорядкованість» ($\beta = 0,155$; $p = 0,002$). «Великий фактор» Відкритість досвіду (О) характеризувався відсутністю статистично значимого впливу на ці компоненти Я-концепції.

Також за п'ятьма субфакторами Нейротизму (N) виявлені статистично значущі ($p < 0,05$) регресійні коефіцієнти, що описували ефект на таку компоненту Я-концепції як «Прагматична реалістичність». Таким чином, ефекти, які виявлені у вибірці за базовим фактором Нейротизму (N), можна вважати такими, що присутні майже в усіх аспектах нейротичного особистісного патерну. Тобто такі елементи Нейротизму (N), як: Тривожність (N1) ($\beta = -0,133$; $p = 0,008$), Ворожість (N2) ($\beta = -0,168$; $p < 0,001$), Депресія (N3) ($\beta = -0,135$; $p = 0,007$), Рефлексія (N4) ($\beta = -0,170$; $p < 0,001$), Імпульсивність (N5) ($\beta = -0,158$; $p = 0,001$), вважаються негативними предикторами прагматичної реалістичності. Тобто схильність до негативних афективних станів, а саме до страху, смутку, роздратування, гніву, до провини та відрази, ірраціональність мислей, знижений самоконтроль та стресостійкість, сприяють тому, що респонденти рідше сприймають себе як сильних, розсудливих, орієнтованих на реальність осіб. Також за двома субфакторами Нейротизму (N) - Ворожість (N2) ($\beta = -0,130$; $p = 0,009$) та Вразливість (N6) ($\beta = -0,123$; $p = 0,013$). Отже, чим вищою є індивідуальна готовність відчувати почуття гніву, чим менш люди здатні тримати себе в руках у важких ситуаціях, тим активніше репрезентуються себе у самописах огидними, одиничними, хаотичними, маленькими.

Додатково до базового фактору Екстраверсії (E) за одним її субфактором Товариськість (E2) ($\beta = 0,103$; $p = 0,039$). Товариськість виявляється у вподобаннях особистості бути серед інших людей. Відповідно, товариські люди, при реалізації потреби до взаємодії з міжособистісним оточенням тим самим, відчуваючи позитивне підкріплення від такої взаємодії і, відповідно,

сприймаючи власну особистість як щирю, відкриту та таку, що відчуває позитивні емоції. А також виявлено статистично значущі ефекти деяких субфакторів стосовно компоненти «Активність». Це такі складові екстравертованого патерну особистості, як Наполегливість (E3) ($\beta = 0,154$; $p = 0,002$), Активність (E4) ($\beta = 0,148$; $p = 0,003$) та Пошук збудження (E5) ($\beta = 0,139$; $p = 0,005$) – за трьома субфакторами. Відповідно зазначені виміри Екстраверсії (E) мають розглядатись як предиктори відповідно таких прикметникових характеристик Я-концепції, як яскравість, гучність, веселість, активність тощо.

За двома субфакторами Відкритості досвіду (O) визначено статистично значущі предиктори ($p < 0,05$) стосовно компонент Я-концепції. Це такі елементи Відкритості досвіду (O), як O3 (Почуття) та O6 (Цінності). Субфактор O3 (Почуття) характеризується додатним ефектом стосовно компоненти «Позитивна емоційність» ($\beta = 0,104$; $p = 0,037$). Субфактор O6 (Цінності) характеризується додатним ефектом стосовно компоненти «Упорядкованість» ($\beta = 0,098$; $p = 0,049$). Відомо, що Відкритість досвіду в таких проявах як субфактори Почуття та Цінності описує такий конструкт як високу цінність емоцій як важливої складової частини життя особистості і відкритість до таких цінностей та готовності до їхнього перегляду. Тобто механізм актуалізації відповідних особистісних рис відбувається через призму Я-концепції як позитивної оцінки власних емоційних станів.

Показано, що окрім базового фактору за трьома субфакторами Співпраці (A) виявлені статистично значущі ($p < 0,05$) ефекти на інтегральний показник позитивної емоційності. Маються на увазі такі аспекти соціабельності: Довіра (A1) ($\beta = 0,132$; $p = 0,008$), Чесність (A2) ($\beta = 0,123$; $p = 0,013$), Чуйність (A6) ($\beta = 0,108$; $p = 0,030$). Тобто актуалізації зазначених особистісних рис розкривається через легкість налагодження емоційно насичених контактів, що відчувається респондентами у якості позитивної емоційності.

Зазначено, що на додаток до базового фактору за всіма субфакторами Сумлінності (C) виявлено статистично значущі ($p < 0,05$) ефекти компоненту

«Упорядкованість», а саме Компетентність (C1) ($\beta = 0,150$; $p = 0,003$), Організованість (C2) ($\beta = 0,152$; $p = 0,002$), Слухняність до обов'язків (C3) ($\beta = 0,162$; $p = 0,001$), Прагнення до досягнень (C4) ($\beta = 0,139$; $p = 0,005$), Самодисципліна (C5) ($\beta = 0,166$; $p < 0,001$) та Обміркування вчинків (C6) ($\beta = 0,134$; $p = 0,007$). Як вже зазначалось вище сумлінність виражає ступінь свідомого контролю з боку суб'єкта за своєю поведінкою і діяльністю і, в першу чергу, до контролю над імпульсами. Високі бали за фактором С відбивають прояви скрупульозності, пунктуальності та надійності. Добросовісні індивіди – це цілеспрямовані, вольові, рішучі та непохитні особистості. Ряд дослідників концептуалізують цей фактор як прагнення досягнень [120]. З позитивного боку, високі С-бали пов'язані з академічними чи професійними здобутками; з негативного боку - це може призвести до дратівливої розбірливості, вибагливості, нав'язливої акуратності або поведінки трудоголіка, що в цілому кореспондує з уявленням про себе на рівні самооцінки як про упорядковану людину.

Наприкінці аналізу статистично значущих ефектів на Я-концепцію, розглянуто статистично значущі ефекти соціально-демографічних чинників, актуальних несвідомих тенденцій та особистісних рис на показники розбалансованості. Мова йдеться про композитну (загальну) оцінку, яка отримала назву Перший коефіцієнт розбалансованості, або коефіцієнт розбалансованості Я-концепції. Статистично значущі коефіцієнти регресії виявлено для наступних параметрів: Загальна кількість років навчання ($\beta = -0,151$; $p = 0,002$), Відкритість досвіду (O) ($\beta = -0,150$; $p = 0,003$) та Доброзичливість (A) ($\beta = -0,228$; $p < 0,001$). Таким чином, чим меншим є рівень освіченості індивіда і нижчим є бажання набувати власний досвід та ділитися ним зі своїм оточенням, тим менш взаємоузгодженим є уявлення таких осіб про себе. Це корелює з уявленнями О.М. Знанецької [32] про те, що наявність ясної і узгодженої Я-концепції можлива у тому випадку, коли людина має загальну позитивну картину світу (що можна вважати, на нашу думку, характерною рисою для фактору O) і коли вона сприймає оточуючих як гідних

поваги (що можна вважати, на нашу думку, характерною рисою для фактору А). І, навпаки, сприйняття світу як загрозового породжує неузгодженість між реальним та ідеальним аспектами особистості, і партнери по взаємодії сприймаються нею як носії певної загрози і джерела міжособистісних конфліктів.

У якості наочного підсумку до підрозділу 3.2 наводиться та аналізується таблиця порівняльного аналізу, що дає досить стисле уявлення про статистично значущі предиктори для кожної з компоненти Я-Концепції (табл. 3.10).

Таблиця 3.10

Порівняльний аналіз предикторів компонент Я-Концепції

Компонента	Блоки предикторів		
	Соціально-демографічні чинники	Актуальні несвідомі тенденції	Особистісні риси
1	+Власний дохід на місяць (грн); +Середній дохід на кожного члена родини (грн)	–Кохання; +Гроші	–Нейротизм (N)
2	+Вік	+Радість	+Екстраверсія (E); +Співпраця (A)
3		+Самореалізація +Радість	+Екстраверсія (E)
4	+Власний дохід на місяць (грн); +Середній дохід на кожного члена родини (грн)		–Нейротизм (N) +Сумлінність (C)

Примітка 1: 1 – Прагматична реалістичність, 2 – Позитивна емоційність, 3 - Активність, 4 – Упорядкованість;

Примітка 2: знаком + позначені статистично значущі додатні ефекти; знаком – позначені статистично значущі від’ємні ефекти.

Показано, що чим більшим є дохід респондентів і чим менш виражені у

них риси нейротизму, при актуальності несвідомих потреб до накопичення при відкиненні потреби до міцного емоційного зв'язку, тим більш схильні описувати себе як прагматичних та реалістичних індивідів. Визначено, що відчуття позитивності власних емоцій підвищується з віком, її підґрунтям є несвідомим прагненням да радості і такі особистісні риси як екстраверсія та співпраця. Встановлено, що ставлення до себе як до активної особистості базується на основі несвідомих тенденцій до самореалізації та радості, а також на основі екстраверсії. В свою чергу, предикторами упорядкованості власного Я на рівні соціально-демографічних чинників виступають параметри фінансового доходу, а на свідомому рівні – сумлінність.

Таблиця 3.11

Коефіцієнти простої лінійної регресії, що описують ефект компонент Я-концепції на компоненти образу світу майбутнього.

Компоненти Я-концепції	Компоненти образу світу майбутнього			
	Очевидність майбутнього	Надійність майбутнього	Позитивність майбутнього	Активність майбутнього
Прагматична реалістичність	0,117*	-0,009	-0,003	0,098*
Позитивна емоційність	0,074	-0,078	0,088	0,001
Активність	-0,043	0,048	0,022	0,135**
Упорядкованість	0,106*	0,185**	0,051	0,066

Примітка 1: знаком * позначені статистично значущі предиктори на рівні $p < 0,05$; знаком ** – на рівні $p < 0,01$.

В таблиці 3.11 наведено коефіцієнти простої лінійної регресії, що описують ефект компонент Я-концепції на компоненти образу світу майбутнього. Так, прагматична реалістичність виявила додатний і статистично значущий ефект на показник очевидності майбутнього ($\beta = 0,117$; $p = 0,002$). Також прагматична реалістичність виявила додатний і статистично значущий ефект на показник активності майбутнього ($\beta = 0,098$; $p = 0,049$).

Показник активності на показник активності майбутнього ($\beta = 0,135$; $p = 0,007$). І наостанок показник упорядкованості характеризувався позитивними ефектами стосовно таких критеріальних змінних, як очевидність майбутнього ($\beta = 0,185$; $p < 0,001$) та надійності майбутнього ($\beta = 0,106$; $p = 0,033$).

З огляду на ці результати, є очевидним, що в Я-концепції особистості, як в інтегральному системному утворенні, що поєднує усі уявлення індивіда про себе, на латентному рівні присутні уявлення і про себе у майбутньому. Ці складові Я-концепції виступають передумовами образу світу майбутнього і були нами охарактеризовані як «темпоральне Я» особистості. Темпоральне Я – це такий латентний шар Я-концепції, в якому незважаючи на орієнтації на актуальність, на теперішній час, створюються оцінки інших часових вимірів, зокрема майбутнього. Тобто, фігурально кажучи, темпоральне Я «визволяє» Я-концепцію індивіда з репрезентацій повсякденності і дозволяє створювати образ світу майбутнього. Відповідно, прагматична реалістичність наділяє репрезентації майбутнього очевидністю та активністю, упорядкованість – очевидністю та надійністю, а відчуття особистісної активності наділяю активністю образ майбутнього.

Беручи до уваги величину ефекту, дуже важливою знахідкою дослідження є виявлення додатного каузального зв'язку, між коефіцієнтом розбалансованості Я-концепції як предиктором і коефіцієнтом розбалансованості образу майбутнього як критеріальною змінною. Ефект мав наступне числове значення ($\beta = 0,344$; $p < 0,001$). Дозволило нам сформулювати уявлення про психологічний феномен, який було визначено як: «Ефект узгодженості». Суть цього ефекту полягає у тому, що чим більш узгодженою, збалансованою та гармонічною є Я-концепція особистості тим більш узгодженим, збалансованим та гармонічним є образ світу її майбутнього.

В деяких публікаціях наводяться окремі спроби дати опис цьому феномену, але без достатнього рівня концептуалізації. Так, розглядаючи

часовий вимір Я-концепції, Р. Бернс зазначав, що Я-концепція є важливим чинником в інтерпретації досвіду, сприяє досягненню внутрішньої узгодженості особистості і є джерелом очікувань, тобто уявлень про те, що має відбутися Р. Бернс [106]. Про проблеми, пов'язані з так званою орієнтаційно-часовою неузгодженістю писала О.А. Дудник. Ми цілком погоджуємося з думкою вченої про те що Я-концепція має бути узгоджена не тільки у ситуативних контекстах, але й в часі і в цьому полягає її прогностична цінність. Авторка зазначає, що неузгодженість, конфліктність структурних компонентів Я-концепції запускає процеси породження безлічі конфліктних смислів «Я», що виявляються у негативному ставленні до себе. Негативне ставлення до себе стимулює процеси емоційних переживань з приводу власної недосконалості, неспроможності досягнень, низької самоцінності тощо. І навпаки процеси самовизначення і самоставлення до себе як до успішної, здатної на досягнення особистості ґрунтуються на узгодженій, гармонійній Я-концепції [27].

Підсумовуючи результати дослідження ефектів параметрів Я-концепції на параметри образу світу майбутнього, можна зазначити наступне. Запроваджено поняття темпорального Я – латентного шару Я-концепції, в якому, незважаючи на орієнтації на актуальність, на теперішній час, створюються оцінки інших часових вимірів, зокрема майбутнього. Сформульовано уявлення про психологічний феномен, який було визначено як: «Ефект узгодженості» і суть якого полягає у тому, що чим більш узгодженою, збалансованою та гармонічною є Я-концепція особистості тим більш узгодженим, збалансованим та гармонічним є образ світу її майбутнього.

Таким чином, проведено описовий та структурний аналіз особливостей образу Я та вивчено предиктори його формування. Сутність Я-концепції розкрито у двох аспектах: як ієрархію репрезентацій – так званий «Я – опис» і як взаємовідношення між репрезентаціями – так звану «Я-структуру». Зазначено, що респонденти оцінюють себе як динамічних, багатогранних і

складних особистостей, із внутрішніми суперечностями, з бурхливими, нестримними у своєму виявленні почуттями та переживаннями. Досліджені зазначають власне невміння керувати своїми емоційними проявами, яке пов'язане з певним негативним ставленням до свого тіла. Сприйняття себе як сенситивних, емпатійних, альтруїстичних, м'яких та поступливих осіб, пов'язується з відчуттям «жертви», яке стає призмою, через яку особистість сприймає власне «Я» та оцінює життєві перспективи.

Визначено особливості внутрішньої структури Я-концепції особистості. Показано, що вона складається з наступних складових «Прагматична реалістичність», «Позитивна емоційність», «Активність», «Упорядкованість».

Показано, що чим більшим є дохід респондентів і чим менш виражені у них риси нейротизму, при актуальності несвідомих потреб до накопичення при відкиненні потреби до міцного емоційного зв'язку, тим більш схильні описувати себе як прагматичних та реалістичних індивідів. Визначено, що відчуття позитивності власних емоцій підвищується з віком, її підґрунтям є несвідомим прагненням до радості і такі особистісні риси як екстраверсія та співпраця. Встановлено, що ставлення до себе як до активної особистості базується на основі несвідомих тенденцій до самореалізації та радості, а також на основі екстраверсії. В свою чергу, предикторами упорядкованості власного Я на рівні соціально-демографічних чинників виступають параметри фінансового доходу, а на свідомому рівні – сумлінність.

Запроваджено поняття темпорального Я – латентного шару Я-концепції, в якому, незважаючи на орієнтації на актуальність, на теперішній час, створюються оцінки інших часових вимірів, зокрема майбутнього. Сформульовано уявлення про психологічний феномен, який було визначено як: «Ефект узгодженості» і суть якого полягає у тому, що чим більш узгодженою, збалансованою та гармонічною є Я-концепція особистості тим більш узгодженим, збалансованим та гармонічним є образ світу її майбутнього.

3.3. Важливість образу світу майбутнього для копіngu і забезпечення індивідуальної часової перспективи.

В данному підрозділі розглядається значення репрезентацій образу світу майбутнього для копінг-стратегій та часової перспективи. Для порівняння визначається також аналогічне функціональне значення Я-концепції. Іншими словами у другому випадку визначаються важливі характеристики Темпорального Я особистості як латентного шару Я-концепції, що стосуються подолання стресу та побудови часової перспективи.

Виходячи з системної моделі формування образу світу майбутнього з Розділу 2 даний аналіз проведено за допомогою побудови рівнянь простої лінійної регресії. Розглянемо коефіцієнти простої лінійної регресії, що описують ефект компонент образу світу майбутнього на копінг-стратегії.

В Таблиці 3.12 наведено коефіцієнти простої лінійної регресії, що описують ефект компонент образу світу майбутнього на копінг-стратегії.

Таблиця 3.12

Коефіцієнти простої лінійної регресії, що описують ефект компонент образу світу майбутнього на копінг-стратегії

Копінг-стратегії	Компонента			
	1	2	3	4
Непряме або уявне відреагування	0,005	0,014	-0,038	0,045
Розширення погляду на проблему	0,143**	-0,065	0,082	-0,027
Пошук ресурсів	0,041	0,140**	-0,079	-0,042
Відмова від дій	-0,041	-0,016	0,079	-0,124*
Аналіз та вирішення проблеми	-0,031	-0,013	0,057	0,024
Фокусування на позитиві	0,002	-0,082	0,169**	0,123*
Особистісна трансформація	-0,063	0,059	-0,086	-0,043

Примітка 1: 1 – Очевидність майбутнього, 2 – Надійність майбутнього, 3 - Позитивність майбутнього, 4 - Активність майбутнього.

Примітка 2: знаком * позначені статистично значущі предиктори на рівні $p < 0,05$; знаком ** – на рівні $p < 0,01$.

Виходячи з таблиці, показано, що серед компонент образу світу майбутнього статистично значущими ефектами характеризуються наступні предиктори: компонента «Очевидність майбутнього» виявила прямий ефект стосовно копінг-стратегії «Розширення погляду на проблему» ($\beta = 0,143$; $p = 0,004$), компонента «Надійність майбутнього» виявила прямий ефект стосовно такої компоненти як «Пошук ресурсів» ($\beta = 0,140$; $p = 0,005$), компонента «Позитивність майбутнього» виявила прямий ефект стосовно копінг-стратегії «Фокусування на позитиві» ($\beta = 0,169$; $p = 0,001$), і наостанок компонента «Активність майбутнього» виявила прямий ефект стосовно копінг-стратегії «Фокусування на позитиві» ($\beta = 0,123$; $p = 0,013$) та зворотний ефект стосовно копінг-стратегії «Відмова від дії» ($\beta = -0,124$; $p = 0,013$).

У рамках свого дослідження О.Л. Луценко та Д.О. Шапошник [48] зазначають що передбачення майбутнього засноване на імовірнісному співвідношенні елементів та інформації про актуальну ситуацію. Як вказувалось у підрозділу 2.4, шкала «Розширення погляду на проблему» характеризує формування нового бачення проблемної ситуації, розкриття нових аспектів проблеми як-то: її причин, її наслідків, її резонування із цінностями респондента. Відповідно це нове прогностичне бачення базується на баченні контурів майбутнього як більш чітких та конкретних.

Пошук ресурсів як провідну стратегію копінгу цілком можна розглядати як реалізацію такої компоненти образу майбутнього, як його надійність, адже в психології копінгу у випадку соціальних копінг-ресурсів вони вперше були визначені як поняття в роботі Е. Баума та Дж.Е. Сінгера *Psychosocial aspects of health, stress, and illness*, опублікованої у 1982 році [[97]. Автори відводили копінг-ресурсам роль «соціальної та психологічної профілактики» [97, с. 344], що здатна зменшити вірогідність пов'язаних зі стресом захворювань. Саме це дає можливість розглядати у якості копінг-ресурсу процес наділення образу майбутнього рисами стабільності та надійності (тобто футуроімажинацію надійності, що виявляє себе у компоненті «Надійність майбутнього»).

Позитивне та активне ставлення до майбутнього дає можливість респондентам діяти стосовно майбутніх стресорів шляхом переоцінки ситуації, переведення фокусу уваги з негативних аспектів на позитивні, відходу від її небезпечного впливу. Вказану закономірність можна розглядати як прояв позитивного функціонування особистості яке розглядається як «взаємозв'язок психологічного благополуччя та життєстійкості» [154, с. 326]. Зворотний ефект створення образу активного майбутнього стосовно копінг-стратегії «Відмова від дії» свідчить про те, що при активній футуроімажинації пасивні копінг-стратегії відкидаються.

Визначено, що коефіцієнт розбалансованості образу світу майбутнього виявив наступні статистично значущі ефекти на наступні показники копінг-стратегій: пошук ресурсів ($\beta = -0,280$; $p < 0,001$), аналіз та вирішення проблеми ($\beta = -0,115$; $p = 0,021$), непряме або уявне відреагування ($\beta = -0,169$; $p = 0,001$) та фокусування на позитиві ($\beta = -0,313$; $p < 0,001$). Очевидно, що гармонічний, узгоджений образ світу майбутнього є підґрунтям для формування ефективного подолання майбутніх стресорів.

В Таблиці 3.13 наведено коефіцієнти простої лінійної регресії, що описують ефект компонент образу світу майбутнього на часову перспективу.

У першу чергу звертає на себе увагу той факт, що серед предикторів показника «Майбутнє» статистично значущими прямими ефектами характеризуються наступні компоненти: «Очевидність майбутнього» ($\beta = 0,113$; $p = 0,023$) та «Активність майбутнього» ($\beta = 0,156$; $p = 0,002$) і наостанок компонента «Надійність майбутнього» виявила зворотний ефект стосовно показника «Минуле негативне» ($\beta = -0,136$; $p = 0,006$).

В даному випадку при зіставленні з методикою ЗТРІ підтверджує свою критеріальну валідність авторська методика «Методика оцінки образу світу майбутнього». Відповідно до О. Сенік [73] шкала «Майбутнє» – вимірює загальну орієнтацію на майбутнє.

Таблиця 3.13

Коефіцієнти простої лінійної регресії, що описують ефект компонент образу світу майбутнього на часову перспективу

Часова перспектива	Компонента			
	1	2	3	4
Минуле негативне	0,045	-0,136*	0,005	0,008
Теперішнє фаталістичне	-0,073	0,029	0,054	0,035
Майбутнє	0,113*	-0,016	-0,004	0,156**
Минуле позитивне	-0,078	-0,032	0,068	0,032
Теперішнє гедоністичне	-0,042	-0,025	-0,093	0,023

Примітка 1: 1 – Очевидність майбутнього, 2 – Надійність майбутнього, 3 - Позитивність майбутнього, 4 - Активність майбутнього.

Примітка 2: знаком * позначені статистично значущі предиктори на рівні $p < 0,05$; знаком ** – на рівні $p < 0,01$.

Ця шкала передбачає, що у поведінці домінує докладання зусиль заради поставлених цілей і можливих винагород у майбутньому. Отже, для того, щоб орієнтація на майбутнє була виразною та реалізовувала цілеспрямованість особистості, необхідними складовими образу світу майбутнього виступає чіткість контурів майбутнього та активність зусиль з його відбудови. В свою чергу шкала «Негативне минуле» відображає загальне негативне, відразливе сприйняття власного минулого. Завдяки реконструктивній природі минулого, таке негативне відношення може бути обумовлене як справжнім досвідом неприємних чи травмуючих моментів, так і негативною реконструкцією не вкрай складних ситуацій, або ж поєднанням обох варіантів. Чим більш надійним вважається майбутнє тим менш концентрується індивід на негативних аспектах минулого. Ці кореспондує з думкою Дж.Г. Міда [169] про те, що майбутнє невідоме, але орієнтація на майбутнє з будь-якої поточної ситуації ніколи не є незалежним від контексту, адже майбутнє вже є в теперішньому, оскільки основа будь-якої траєкторії закладена в минулому; воно є в минулому та сьогодні не лише на рівні біографічного часу, а й на

рівні сімейного та історичного часу. В свою чергу, О Кононенко з колегами встановлено, що однією з найважливіших соціально-психологічних характеристик особистості є міра активності власних зусиль, спрямованих на подолання життєвих труднощів; почуття особистої відповідальності за події, що відбуваються з ним/нею, пов'язані з його/її вірою в успішне майбутнє [152].

Визначено, що коефіцієнт розбалансованості образу світу майбутнього виявив наступні статистично значущі ефекти на показники часової перспективи: «Минуле негативне» ($\beta = 0,123$; $p = 0,013$) та «Майбутнє» ($\beta = -0,147$; $p = 0,003$). Це також виступає підтвердженням критеріальної валідності «Методики оцінки образу світу майбутнього», а саме другого коефіцієнту розбалансованості, або коефіцієнту розбалансованості образу майбутнього. Відповідно, гармонічний, узгоджений образ світу майбутнього сприяє докладанню зусиль заради поставлених цілей і можливих винагород у майбутньому.

Аналізуючи коефіцієнти простої лінійної регресії, що описують ефект компонент Я-концепції на копінг-стратегії (Табл. 3.14) можна зазначити наступне.

Встановлено, що друга компонента «Позитивна емоційність» характеризується статистично значущим прямим ефектом на копінг-стратегію «Фокусування на позитиві» ($\beta = 0,167$; $p < 0,001$). Третя компонента «Активність» є статистично значущим предиктором копінг-стратегій «Непряме або уявне відреагування» ($\beta = -0,100$; $p = 0,045$), «Розширення погляду на проблему» ($\beta = -0,115$; $p = 0,021$) та «Особистісна трансформація» ($\beta = 0,138$; $p = 0,006$). У першому випадку ця компонента виявляє зворотний ефект, а в другому та третьому – прямий ефект.

Ефект позитивної емоційності на такий спосіб подолання стресових ситуацій як фокусування на позитиві свідчить, що ці параметри характеризуються спільним конструктивним полем, яке описується категоріями позитивної психології ($\beta = 0,167$; $p < 0,001$).

Таблиця 3.14

Коефіцієнти простої лінійної регресії, що описують ефект компонент Я-концепції на копінг-стратегії

Копінг-стратегії	Компонента			
	1	2	3	4
Непряме або уявне відреагування	0,019	-0,051	-0,100*	0,028
Розширення погляду на проблему	-0,072	0,001	0,115*	0,082
Пошук ресурсів	0,058	-0,025	-0,065	-0,068
Відмова від дій	-0,003	-0,057	-0,032	-0,023
Аналіз та вирішення проблеми	0,007	0,003	-0,035	0,029
Фокусування на позитиві	-0,046	0,167**	-0,082	-0,004
Особистісна трансформація	-0,052	0,081	0,138**	0,040

Примітка 1: 1 – Прагматична реалістичність, 2 – Позитивна емоційність, 3 - Активність, 4 – Упорядкованість;

Примітка 2: знаком * позначені статистично значущі предиктори на рівні $p < 0,05$; знаком ** – на рівні $p < 0,01$.

В рамках цього психологічного підходу ключовою категорією є поняття про «добрий характер», що розуміється як «спектр позитивних рис, кожна з яких має свою ступінь виразності» [181, с. 119]. Роль позитивних рис особистості, які можна визначити як ті індивідуальні властивості, що є стабільними у часі та забезпечують позитивне функціонування особистості, виявляється у надзвичайному широкому спектрі людської активності. Відповідно до С. Лаборде зі співавт. [155] позитивні особистісні риси, такі як оптимізм, надія, наполегливість, резильєнтність сприяють більш активному копінгу (частішому використанню стратегій активного планування та пошуку соціальної підтримки), в свою чергу Б.В. Біроном [4] розглянуто позитивні особистісні риси у якості предикторів відчуття соціального благополуччя.

Ефекти третьої компоненти Я-Концепції «Активність» виявляють себе у креативності (про що свідчить стратегія розширення погляду на проблему) та

самоактуалізації (про що свідчить переважання стратегії особистісної трансформації та відкинення стратегії непрямого або уявного відреагування) у подоланні стресів. А. Маслоу описав елементи креативності самоактуалізації. По-перше, виділив сприйняття, яке характеризується неупередженістю, тобто креативні люди мають здатність по-новому дивитися на об'єкти і предмети, незалежно від існуючих стереотипів, яким підвладні оточуючі. По-друге, самовираження, яке проявляється в легкості і незакомплексованості від думки інших. По-третє, «друга наївність», що говорить про роль емоцій і почуттів в пізнанні маловідомого. По-четверте, потяг до незвіданого. Креативні люди не бояться діяти на основі власної думки та емоційного стану [163].

Визначено, що коефіцієнт розбалансованості Я-концепції виявив наступні статистично значущі ефекти на наступні показники копінг- стратегій: пошук ресурсів ($\beta = -0,158$; $p = 0,001$) та фокусування на позитиві ($\beta = -0,241$; $p < 0,001$). Очевидно, що гармонічний, узгоджений образ власного Я є підґрунтям для формування ефективного подолання майбутніх стресорів.

Аналізуючи коефіцієнти простої лінійної регресії, що описують ефект компонент Я-концепції на часову перспективу (Табл. 3.15) можна зазначити наступне.

Аналізуючи наведену матрицю коефіцієнтів регресії, необхідно відзначити, що серед компонент Я-концепції статистично значущими ефектами на часову перспективу характеризуються наступні предиктори: компонента «Позитивна емоційність» виявила прямі ефекти стосовно показників «Минуле позитивне» ($\beta = 0,115$; $p = 0,021$) та «Теперішнє гедоністичне» ($\beta = 0,125$; $p = 0,012$), а компонента «Упорядкованість» виявила прямий ефект стосовно показника «Майбутнє» ($\beta = 0,107$; $p = 0,032$).

Таблиця 3.15

**Коефіцієнти простої лінійної регресії, що описують ефект компонент Я-
концепції на часову перспективу**

Часова перспектива	Компонента			
	1	2	3	4
Минуле негативне	0,094	-0,062	0,033	0,048
Теперішнє фаталістичне	0,004	0,034	-0,013	0,069
Майбутнє	0,080	0,033	0,003	0,107*
Минуле позитивне	-0,003	0,115*	-0,013	0,050
Теперішнє гедоністичне	0,082	0,125*	0,004	-0,041

Примітка 1: 1 – Прагматична реалістичність, 2 – Позитивна емоційність, 3 - Активність, 4 - Упорядкованість.

Примітка 2: знаком * позначені статистично значущі предиктори на рівні $p < 0,05$; знаком ** – на рівні $p < 0,01$.

Очевидно, що переживання позитивних емоційних станів, оцінка себе як щирої та відкритої людини передбачає як насолоду моментом, так і побудову позитивних перспектив на майбутнє. Вказана тенденція розкривається через таку категорію позитивної психології як оптимізм. Оптимізм пов'язаний з позитивними особистісними особливостями людини. Е. Дінер і К. Раян [119], що багато зробили для виявлення особистісних передумов і предикторів суб'єктивного благополуччя, проаналізували роль глобальної самооцінки, темпераменту, цінностей і цілей людей. Однією з важливих диспозиційних змінних, на їхню думку, є оптимістичні установки. Вони проявляються в процесі інтерпретації і визначення сенсу тих, або інших життєвих ситуацій. При цьому оптимістичні установки можуть істотно розрізнятися за широтою охоплення життєвих інтервалів і систем стосунків людини зі світом («маленький» та «великий» оптимізм). У свою чергу, чим у більшій мірі індивід виявляє ставлення до себе як до упорядкованої, стабільної людини, тим активніше він орієнтується на майбутнє і робить для цього цілеспрямовані зусилля. Зазначені ефекти яскраво виявляють роль темпорального Я –

латентного шару Я-концепції, в якому, незважаючи на орієнтації на актуальність, на теперішній час, створюються оцінки інших часових вимірів, зокрема майбутнього.

Визначено, що коефіцієнт розбалансованості Я-концепції виявив наступні статистично значущі ефекти на показники часової перспективи: «Минуле негативне» ($\beta = 0,098$; $p = 0,049$) та «Минуле позитивне» ($\beta = -0,146$; $p = 0,003$). Це виступає підтвердженням критеріальної валідності «Методики оцінки Я-концепції», а саме першого коефіцієнту розбалансованості, або коефіцієнту розбалансованості Я-концепції. Відповідно, гармонічний, узгоджений образ власного Я сприяє докладанню зусиль заради поставлених цілей і можливих винагород у майбутньому.

У нашому розумінні виду копінгу у часовій перспективі є тими результируючими змінними, що інтегрують копінг-стратегії та часову перспективу. Таблиця 3.16 репрезентує коефіцієнти простої лінійної регресії, що описують ефект компонент образу світу майбутнього на види копінгу в часовій перспективі.

Таблиця 3.16

Коефіцієнти простої лінійної регресії, що описують ефект компонент образу світу майбутнього на види копінгу в часовій перспективі

Види копінгу в часовій перспективі	Компонента			
	1	2	3	4
Проактивний копінг	0,141**	0,080	0,065	0,154**
Антиципаторно-превентивний копінг	0,020	0,156**	0,072	0,051
Реактивний копінг - пошук підтримки	-0,043	0,054	-0,086	-0,020
Реактивний копінг - уникання	-0,035	-0,177**	-0,140**	-0,161**

Примітка 1: 1 – Очевидність майбутнього, 2 – Надійність майбутнього, 3 - Позитивність майбутнього, 4 – Активність майбутнього.

Примітка 2: знаком * позначені статистично значущі предиктори на рівні $p < 0,05$; знаком ** – на рівні $p < 0,01$.

Необхідно зазначити, що статистично значущими предикторами

проактивного копінгу виступають компоненти образу світу майбутнього «Очевидність майбутнього» і «Активність майбутнього». Дані предиктори виявили додатний ефект ($\beta = 0,141$; $p = 0,005$ та $\beta = 0,154$; $p = 0,002$ відповідно). Статистично значущим предиктором антиципаторно-превентивного копінгу виступає компонента образу світу майбутнього «Надійність майбутнього» також з додатним ефектом ($\beta = 0,156$; $p = 0,002$). Статистично значущі ефекти на показник «Реактивний копінг – уникання» виявляють наступні компоненти образу світу майбутнього: «Надійність майбутнього» ($\beta = -0,177$; $p < 0,001$), «Позитивність майбутнього» ($\beta = -0,140$; $p = 0,005$), «Активність майбутнього» ($\beta = -0,161$; $p = 0,001$). Наведені ефекти, що стосуються реактивного копінгу – уникання, були зворотними.

Здатність індивіда побудувати чітку картину майбутнього та активна спрямованість на перетворення себе та прийдешніх подій реалізуються у вигляді проактивного копінгу. Зазначимо, що така тенденція кореспондує з теорією проактивного копінгу Е. Грінглас цей вид подолання розуміється як багатовимірна, орієнтована на майбутнє стратегія, що інтегрує процеси керування якістю життя особистості з процесами саморегуляторного досягнення цілей [137]. Відповідно до Е. Грінглас [138], зіштовхуючись зі стресором, індивід крім проактивного подолання здійснює ще ряд копінг-процесів. Він інтегрує планування, превентивні стратегії та соціальні ресурси із саморегуляторним досягненням мети. Це означає, що проактивний копінг пов'язаний також із плануванням, превентивними стратегіями, ідентифікацією та пошуком підтримуючих ресурсів. Проактивний копінг виконує, по-перше, цільову оцінку інформації для її подальшої селекції, а по-друге, визначення напрямку подальших дій. Отримані дані дозволяють такі компоненти образу світу майбутнього як очевидність та активність віднести до складу більш загального утворення – проактивного копінг-вектору, який характеризується стійкими переконаннями особистості у власній здатності до саморозвитку та власній можливості змінювати середовище [3].

Інтерпретуючи сприйняття надійності майбутнього як предиктора

антиципаторно-превентивного копінгу, необхідно зазначити, що антиципаторно-превентивний рівень є відносно середньостроковим. За своєю суттю цей рівень подолання є лінійно-сегментарним процесом, у якому розкриваються причинно-наслідкові зв'язки між подіями, що надалі враховується при прогнозуванні послідовності ймовірних подій і розкривається в побудові ланцюжків часткових цілей у досягненні поставленої мети. Відповідно до І. Гань з колегами [135] превентивний копінг слабо задіяний у відповідях на специфічні стресори реального життя. У нашому дослідженні це стосується антиципаторно-превентивного копінгу. І образ світу майбутнього як надійного та стабільного дає можливість реалізувати індивіду цей копінг.

Якщо проактивний і антиципаторно-превентивний копінг пов'язані із ситуаціями, які стосуються здебільшого майбутнього, то реактивний копінг стосується зусиль індивіда, що проявляються відносно тих подій, які вже сталися в минулому або тривають у сьогоденні. Як вказується у публікації Р. Шварцера [189] реактивний копінг – це зусилля, орієнтовані на подолання стресової події, що мала місце у минулому чи у сьогоденні, або на компенсацію збитку чи втрати. Передумовою реактивного копінгу є визначеність – тобто для індивіда цілком певним є те, що подія відбулася або відбувається. До того ж реактивний копінг – уникання відноситься до реактивного копінг-вектору і характеризується відповідями на сигнали середовища після їхнього виникнення. Респонденти, які використовують стратегію уникання лише посилюють негативний вплив стресових чинників на власну поведінку, це утруднює адаптацію до стресових умов, викликаючи несприятливі емоційні реакції [3]. Цим самим і пояснюються від'ємні ефекти компонент образу світу майбутнього (надійності, позитивності, активності) на цей вид копінгу.

Визначено, що коефіцієнт розбалансованості образу світу майбутнього виявив статистично значущі ефекти на Проактивний копінг ($\beta = -0,162$; $p = 0,001$) та Антиципаторно-превентивний копінг ($\beta = -0,163$; $p = 0,001$).

Треба відзначити, що І. Гань із колегами [135] запропонували термін «копінг, що орієнтований на майбутнє», позначивши ним концепт, що поєднує обидва ці види подолання. Цей вид копінгу визначається авторами як підготування індивіда до потенційних стресорів. Це визначення відповідає як проактивному, так і антиципаторно-превентивному копінгу, оскільки вони обидва, незважаючи на вказані розбіжності, спрямовані у майбутнє. Отже, чим більш узгодженим та гармонічним є образ світу майбутнього, тим активніше задіються види копінгу, що орієнтовані на майбутнє.

І наостанок у Таблиці 3.17 наведено коефіцієнти простої лінійної регресії, що описують ефект компонент Я-концепції на види копінгу у часовій перспективі.

Таблиця 3.17

Коефіцієнти простої лінійної регресії, що описують ефект компонент Я-концепції на види копінгу у часовій перспективі

Види копінгу в часовій перспективі	Компонента			
	1	2	3	4
Проактивний копінг	0,081	0,128*	-0,032	-0,037
Антиципаторно-превентивний копінг	-0,049	0,168**	0,042	-0,068
Реактивний копінг - пошук підтримки	0,092	0,055	0,074	0,065
Реактивний копінг - уникання	-0,077	-0,105*	-0,104*	-0,063

Примітка 1: 1 – Прагматична реалістичність, 2 – Позитивна емоційність, 3 - Активність, 4 - Упорядкованість.

Примітка 2: знаком * позначені статистично значущі предиктори на рівні $p < 0,05$; знаком ** – на рівні $p < 0,01$.

Показано, що статистично значущим предиктором, що чинить ефект на проактивний копінг виступає компонента Я-концепції «Позитивна емоційність» ($\beta = 0,128$; $p = 0,010$). Статистично значущим предиктором антиципаторно-превентивного копінгу також виступає компонента Я-концепції «Позитивна емоційність» ($\beta = 0,168$; $p = 0,002$). Зазначені коефіцієнти регресії – додатні. Статистично значущі ефекти на показник

«Реактивний копінг – уникання» виявляють наступні компоненти образу Я: «Позитивна емоційність» ($\beta = 0,105$; $p = 0,035$), «Активність» ($\beta = 0,104$; $p = 0,037$). Зазначені коефіцієнти регресії – від’ємні.

На нашу думку Я-концепцію можна розглядати як переважно диспозиційний аспект особистості, адже вона є стійким інтегральним утворенням, яке пов’язане з її самоставленням, самоприйняттям, оцінкою власної відповідальності й самоефективності у вирішенні різноманітних, часто складних життєвих ситуацій. Як встановлено дослідниками, такі конструкти подолання як реактивний копінг – уникання та антиципаторно-превентивний копінг характеризуються переважанням саме диспозиційної детермінації [3], що і підтверджується наведеними вище результатами дослідження. Відповідно, антиципаторно-превентивний копінг дозволяє виявляти можливі загрози у середовищі та підготуватися до них, реактивний копінг – уникання дає можливість уникнути цих загроз. Також у меншому ступені це стосується проактивного копінгу. Спираючись на Р. Шварцера та Ш. Тауберта [190], можна зауважити, що антиципаторно-превентивний копінг переважно «реагує» на особистісні риси ніж на хронічні або гострі стресові ситуації. Також необхідно зазначити, що ефекти позитивної емоційності на види копінгу, що орієнтований на майбутнє, виявляють роль вищезгаданого темпорального Я – латентного шару Я-концепції.

Визначено, що коефіцієнт розбалансованості Я-концепції виявив статистично значущий додатний ефект на «Реактивний копінг - пошук підтримки» ($\beta = 0,113$; $p = 0,023$) на додаток до встановлених негативних ефектів на цей вид копінгу таких компонент як «Позитивна емоційність», «Активність». Це свідчить про наступне – чим більш незбалансованою є Я-концепція, чим більш вона насичена негативними переживаннями та пасивним ставленням до життя, тим більш вона схильна реагувати на актуальні стресори шляхом уникання взаємодії з ними.

У якості графічного висновку до останніх двох таблиць наведемо рисунок, який схематично ілюструє вплив головних компонент образу світу та

Я-концепції на види копінгу у часовій перспективі (Рис. 3.7). Показано тільки статистично значущі ефекти. Як видно з даного рисунку ефекти компонентів образу світу майбутнього та Я-концепції стосуються таких видів копінгу у часовій перспективі як проактивний, антиципаторно-превентивний та реактивний копінг – уникання.

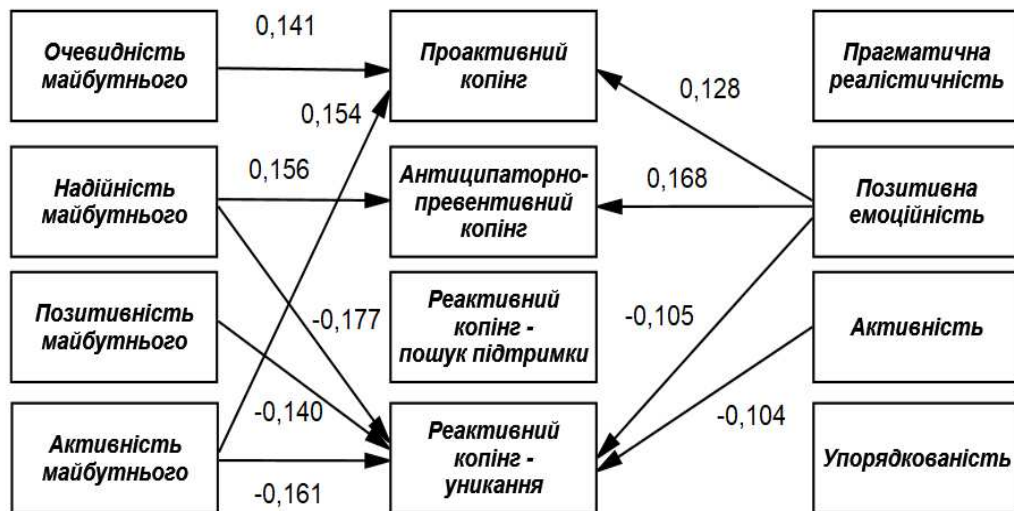

Рис. 3.7. Ефекти головних компонент образу світу та Я-концепції на види копінгу у часовій перспективі

Таким чином, визначено важливість образу світу майбутнього для копінгу і забезпечення індивідуальної часової перспективи. Показано, що позитивне та активне ставлення до майбутнього дає можливість респондентам діяти стосовно майбутніх стресорів шляхом переоцінки ситуації, переведення фокусу уваги з негативних аспектів на позитивні, відходу від її небезпечного впливу. Зазначено, що у якості копінг-ресурсу виступає футуроімажинація надійності, а при активній футуроімажинації пасивні копінг-стратегії відкидаються. Визначено, що для того щоб орієнтація на майбутнє була виразною та реалізовувала цілеспрямованість особистості, необхідними складовими образу світу майбутнього виступає чіткість контурів майбутнього та активність зусиль з його відбудови. Виявлено, що здатність індивіда побудувати чітку картину майбутнього та активна спрямованість на

перетворення себе та прийдешніх подій реалізуються у вигляді проактивного копінгу.

Встановлено, що такий вимір Я-Концепції як «Активність» виявляє себе у креативності та самоактуалізації особистості. Показано, що переживання позитивних емоційних станів, оцінка себе як щирої та відкритої людини передбачає як насолоду моментом, так і побудову позитивних перспектив на майбутнє. Виявлено, що гармонічні, узгоджені образи світу майбутнього та Я-концепції є підґрунтям для формування ефективного подолання майбутніх стресорів, сприяє докладанню зусиль заради поставлених цілей і можливих винагород у майбутньому. На додаток, показано, що чим більш узгодженим та гармонічним є образ світу майбутнього, тим активніше задіюються види копінгу, що орієнтовані на майбутнє. А чим більш незбалансованою є Я-концепція, чим більш вона насичена негативними переживаннями та пасивним ставленням до життя, тим більш вона схильна реагувати на актуальні стресори шляхом уникання взаємодії з ними.

Висновки до третього розділу

1. Описовий та структурний аналіз особливостей образу світу майбутнього та вивчення предикторів його формування, показав наступне:

– образ світу майбутнього є виразним, позитивним та благополучним, таким, що здатен принести цілковите вдоволення життям, забезпечити відчуття глибокої втіхи та радості. Показано, що екзистенційне значення, яке надається власному майбутньому, конструюється у вигляді такого специфічного способу ставлення до майбутнього як мрія, що постає уявним образом бажаного, який виноситься за межі осмислених репрезентацій. Визначено, що у хаотичній невизначеності образу світу майбутнього виявляється неможливість виділити елементи, побачити деталі. Акцентовано, що індіферентні, неемоційні репрезентації майбутнього виступають захисною реакцією стосовно ймовірності, що позитивні очікування

не будуть реалізовані;

- внутрішня структура образу світу майбутнього складається з наступних складових «Очевидність майбутнього», «Надійність майбутнього», «Позитивність майбутнього» та «Активність майбутнього»;

- чим більшою є кількість дітей у респондентів і чим менш виражені у них риси нейротизму, тим більш чіткими і очевидними є для нього контури образу майбутнього. Показано, що предикторами відчуття надійності майбутнього на рівні соціально-демографічних чинників виступають менша кількість дітей та більша освіченість, на несвідомому рівні – сила Супер-Его і на свідомому рівні – сумлінність. Сприйняття позитивності майбутнього знижується з віком, але формується на основі таких актуальних несвідомих тенденцій як прагнення до сенсу та радості і також таких особистісних рис як екстраверсія та співпраця. Предикторами відчуття активності майбутнього виступають матеріальне благополуччя респондентів, прагнення до активності та самореалізації на несвідомому рівні та екстраверсія як особистісна риса;

- існує феномен проєкції власних індивідуально-психологічних якостей індивіда на образ власного майбутнього, як на усвідомленому та і несвідомому рівні. Цей феномен отримав назву «футуроімажинація».

2. *Описовий та структурний аналіз особливостей Я-концепції, та вивчення предикторів його формування, показав наступне:*

- респонденти оцінюють себе як динамічних, багатогранних і складних особистостей, із внутрішніми суперечностями, з бурхливими, нестримними у своєму виявленні почуттями та переживаннями. Досліджені зазначають власне невміння керувати своїми емоційними проявами, яке пов'язане з певним негативним ставленням до свого тіла. Сприйняття себе як сенситивних, емпатійних, альтруїстичних, м'яких та поступливих осіб, пов'язується з відчуттям «жертви», яке стає призмою, через яку особистість сприймає власне «Я» та оцінює життєві перспективи;

- внутрішня структура Я-концепції складається з наступних складових «Прагматична реалістичність», «Позитивна емоційність»,

«Активність», «Упорядкованість»;

- чим більшим є дохід респондентів і чим менш виражені у них риси нейротизму, при актуальності несвідомих потреб до накопичення при відкиненні потреби до міцного емоційного зв'язку, тим більш схильні описувати себе як прагматичних та реалістичних індивідів. Визначено, що відчуття позитивності власних емоцій підвищується з віком, її підґрунтям є несвідомим прагненням до радості і такі особистісні риси як екстраверсія та співпраця. Встановлено, що ставлення до себе як до активної особистості базується на основі несвідомих тенденцій до самореалізації та радості, а також на основі екстраверсії. В свою чергу, предикторами упорядкованості власного Я на рівні соціально-демографічних чинників виступають параметри фінансового доходу, а на свідомому рівні – сумлінність;

- існує темпоральне Я, як латентний шар Я-концепції, в якому, незважаючи на орієнтації на актуальність, на теперішній час, створюються оцінки інших часових вимірів, зокрема майбутнього.

- чим більш узгодженою, збалансованою та гармонічною є Я-концепція особистості тим більш узгодженим, збалансованим та гармонічним є образ світу її майбутнього.

3. *Аналіз значущості образу світу майбутнього та Я-концепції* (характеристики Темпорального Я особистості як латентного шару Я-концепції), *для способів подолання стресу (копінг-стратегій) та для побудови індивідуальної часової перспективи показав наступне:*

- позитивне та активне ставлення до майбутнього дає можливість респондентам діяти стосовно майбутніх стресорів шляхом переоцінки ситуації, переведення фокусу уваги з негативних аспектів на позитивні, відходу від її небезпечного впливу. Зазначено, що у якості копінг-ресурсу виступає футуроімажинація надійності, а при активній футуроімажинації пасивні копінг-стратегії відкидаються;

- для того щоб орієнтація на майбутнє була виразною та реалізовувала цілеспрямованість особистості, необхідними складовими

образу світу майбутнього виступає чіткість контурів майбутнього та активність зусиль з його відбудови. Виявлено, що здатність індивіда побудувати чітку картину майбутнього та активна спрямованість на перетворення себе та прийдешніх подій реалізуються у вигляді проактивного копінгу;

- ефект позитивної емоційності у структурі Я-концепції на такий спосіб подолання стресових ситуацій як фокусування на позитиві свідчить, що ці параметри характеризуються спільним конструктивним полем, яке описується категоріями: оптимізм, надія, наполегливість, резильєнтність. Встановлено, що такий вимір Я-Концепції як «Активність» виявляє себе у креативності (про що свідчить стратегія розширення погляду на проблему) та самоактуалізації (про що свідчить переважання стратегії особистісної трансформації та відкинення стратегії непрямого або уявного відреагування);

- переживання позитивних емоційних станів, оцінка себе як щирої та відкритої людини передбачає як насолоду моментом, так і побудову позитивних перспектив на майбутнє. Виявлено, що гармонічні, узгоджені образи світу майбутнього та Я-концепції є підґрунтям для формування ефективного подолання майбутніх стресорів, сприяє докладанню зусиль заради поставлених цілей і можливих винагород у майбутньому;

- розгляд копінг-стратегій особистості у часові перспективі показав, що чим більш узгодженим та гармонічним є образ світу майбутнього, тим активніше задіються види копінгу, що орієнтовані на майбутнє. А чим більш незбалансованою є Я-концепція, чим більш вона насичена негативними переживаннями та пасивним ставленням до життя, тим більш вона схильна реагувати на актуальні стресори шляхом уникання взаємодії з ними.

ВИСНОВКИ

1. Аналіз теоретичних підходів до проблеми дослідження особливостей репрезентацій особистістю образу світу майбутнього та оцінка сучасного стану досліджень дозволила встановити, що незважаючи на широке коло досягнень у вивченні образу світу майбутнього в психології, цей образ у якості ієрархії репрезентацій і взаємовідношень між ними потребує розкриття своєї сутності. Показано, що є надзвичайно назрілими емпіричні дослідження предикторів формування образу світу майбутнього. Зазначено, що проблема структури Я-концепції розв'язується в психології неоднозначно, продовжуються дискусії, щодо дослідження особливостей її структури, пошуки і виокремлення її складових. Показано, що хоча дослідження Я-концепції у дискурсі створення репрезентацій майбутнього були основою для певних теоретичних узагальнень, зв'язок між Я-концепцією та образом світу майбутнього ще не був ретельно досліджений. Також залишається відкритим питання, яким чином «Я-концепція» виступає медіатором у взаємовідношеннях між індивідуально-особистісними, соціально-демографічними чинниками та особливостями репрезентацій образу власного майбутнього. Показано, що найбільша частка досліджень щодо вивчення ролі репрезентацій майбутнього у подоланні стресу пов'язує копінг та оптимізм проте інші складові образу світу майбутнього потребують не меншої уваги – як предиктори подолання особистістю стресових ситуацій. Підкреслено, що вивчення образу світу майбутнього особистості вимагає його розгляду в ширшому контексті, поряд з іншими темпоральними конструктами: минулим та теперішнім. Показано, що в розглянутих емпіричних дослідженнях не було виявлено даних, що стосуються взаємозв'язків репрезентацій образу світу майбутнього з параметрами копінг-стратегій та часової перспективи та враховують специфіку взаємовідносин з темпоральними аспектами Я-концепції.

2. Спираючись на фундаментальні положення глибинної психології,

принципи соціально-конструкціоністського підходу, досягнення теоретичних підходів до часової перспективи, напрацювання на основі гіпотези лінгвістичної відносності, положення теорії особистісних конструктів, здобутки психосемантичного підходу, створено теоретичну модель формування образу майбутнього особистості. Запропоновано параметри та відповідні методичні підходи для її вісьмох умовних блоків («Соціально-демографічні чинники», «Особистісні риси», «Я-концепція», «Образ світу майбутнього», «Актуальні несвідомі тенденції», «Часова перспектива», «Копінг-стратегії», «Види копіngu у часовій перспективі»). Розкрито та обґрунтовано теоретичні основи, на основі яких запропоновано психодіагностичний інструментарій для вивчення вибірки дослідження та створено авторські методики вивчення Я-концепції особистості та образу майбутнього особистості. Проведено психометричний аналіз і стандартизацію інтегральних показників авторських методик, створених на основі семантичного диференціалу: методики оцінки Я-концепції та методики оцінки образу світу майбутнього. Розроблені коефіцієнти авторських методик та шкали версії опитувальника WOCQ для майбутніх стресових ситуацій підтвердили високу конструктну валідність та надійність за внутрішньою узгодженістю.

3. Проведено описовий та структурний аналіз особливостей образу світу майбутнього та вивчено предиктори його формування. Феноменологію образу світу майбутнього визначено у двох площинах: як ієрархію репрезентацій – «Опис світу майбутнього» і як взаємовідношення між репрезентаціями – «Структуру світу майбутнього». Показано, що екзистенційне значення, яке надається власному майбутньому, конструюється у вигляді такого специфічного способу ставлення до майбутнього як мрія. Акцентовано, що індиферентні, неемоційні репрезентації майбутнього виступають захисною реакцією стосовно ймовірності, що позитивні очікування не будуть реалізовані. Визначено особливості внутрішньої структури образу світу майбутнього, що містить наступні складові «Очевидність майбутнього», «Надійність

майбутнього», «Позитивність майбутнього» та «Активність майбутнього». Показано, що предикторами відчуття надійності майбутнього на рівні соціально-демографічних чинників виступають менша кількість дітей та більша освіченість, на несвідомому рівні – сила Супер-Его і на свідомому рівні – сумлінність. Предикторами відчуття активності майбутнього виступають матеріальне благополуччя респондентів, прагнення до активності та самореалізації на несвідомому рівні та екстраверсія як особистісна риса. Введено поняття «футуроімажінації», що описує феномен проєкції власних індивідуально-психологічних якостей на образ власного майбутнього.

4. Проведено описовий та структурний аналіз особливостей образу Я та вивчено предикторів його формування. Зазначено, що респонденти оцінюють себе як динамічних, багатогранних і складних особистостей, із внутрішніми суперечностями, з бурхливими, нестримними у своєму виявленні почуттями та переживаннями. Визначено особливості внутрішньої структури Я-концепції особистості. Показано, що вона складаються з наступних складових «Прагматична реалістичність», «Позитивна емоційність», «Активність», «Упорядкованість». Встановлено, що відчуття позитивності власних емоцій підвищується з віком, її підґрунтям є несвідомим прагненням до радості і такі особистісні риси як екстраверсія та співпраця. Визначено, що ставлення до себе як до активної особистості базується на основі несвідомих тенденцій до самореалізації та радості, а також на основі екстраверсії. В свою чергу, предикторами упорядкованості власного Я на рівні соціально-демографічних чинників виступають параметри фінансового доходу, а на свідомому рівні – сумлінність. Запроваджено поняття темпорального Я – латентного шару Я-концепції, в якому, незважаючи на орієнтації на актуальність, на теперішній час, створюються оцінки інших часових вимірів, зокрема майбутнього, а також сформульовано уявлення про психологічний феномен «Ефекту узгодженості».

5. Визначено важливість образу світу майбутнього для копінгу і забезпечення індивідуальної часової перспективи. Показано, що позитивне та активне ставлення до майбутнього дає можливість респондентам діяти

стосовно майбутніх стресорів шляхом переоцінки ситуації, переведення фокусу уваги з негативних аспектів на позитивні, відходу від її небезпечного впливу. Зазначено, що у якості копінг-ресурсу виступає футуроімажинація надійності, а при активній футуроімажинації пасивні копінг-стратегії відкидаються. Визначено, що для того щоб орієнтація на майбутнє була виразною та реалізовувала цілеспрямованість особистості, необхідними складовими образу світу майбутнього виступає чіткість контурів майбутнього та активність зусиль з його відбудови. Виявлено, що здатність індивіда побудувати чітку картину майбутнього та активна спрямованість на перетворення себе та прийдешніх подій реалізуються у вигляді проактивного копіngu. Визначено, що ефект позитивної емоційності у структурі Я-концепції на такий спосіб подолання стресових ситуацій як фокусування на позитиві свідчить, що ці параметри характеризуються спільним конструктивним полем, яке описується категоріями: оптимізм, надія, наполегливість, резильєнтність. Встановлено, що такий вимір Я-Концепції як «Активність» виявляє себе у креативності та самоактуалізації особистості. Показано, що переживання позитивних емоційних станів, оцінка себе як щирої та відкритої людини передбачає як насолоду моментом, так і побудову позитивних перспектив на майбутнє. Виявлено, що гармонічні, узгоджені образи світу майбутнього та Я-концепції є підґрунтям для формування ефективного подолання майбутніх стресорів, сприяє докладанню зусиль заради поставлених цілей і можливих винагород у майбутньому. Показано, що чим більш узгодженим та гармонічним є образ світу майбутнього, тим активніше задіюються види копіngu, що орієнтовані на майбутнє, а чим більш незбалансованою є Я-концепція, чим більш вона насичена негативними переживаннями та пасивним ставленням до життя, тим більш вона схильна реагувати на актуальні стресори шляхом уникання взаємодії з ними.

Перспективами подальших досліджень вбачається подальше вивчення феномену образу майбутнього в цілому так і його структурних компонентів. Також вивчення футуроімажинації в розрізі різних соціальних

груп, а також у розрізі різних професій. Важливим є аналіз динаміки зміни образу світу майбутнього та Я-концепції на різних етапах життя, починаючи з підліткового періоду і закінчуючи пізнім віком. Не менш нагальною є потреба в ідентифікації можливих інтервенцій та стратегій для корекції та підтримки позитивних образів світу майбутнього та Я-концепції. Розробка програм та підходів для покращення футуроімажинації, копінг-стратегій та самооцінки може мати важливий практичний вплив на психологічний стан індивідів в умовах воєнних загроз.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Балл Г. О. Категорії значення і смислу в аналізі соціальної поведінки. *Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні: Науково-практична конференція*. К., 2003. С. 61-67.
2. Білоус Р.М., Охріменко В. О. Психологічні особливості життєвої перспективи юнаків. *Психологія: реальність і перспективи*. 2016. 7. С. 32-35.
3. Бірон Б.В. Проактивне подолання стресових ситуацій особистістю: дис... канд. психол. наук: спец. 19.00.01. Одеський національний університет. Одеса, 2015. 197с.
4. Бірон Б.В. Позитивні особистісні риси як предиктори соціального благополуччя. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2018. 3 (3). С. 26-37.
5. Бодріяр Ж. Симулякри і симуляція К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2004. 230 с.
6. Большакова А. М. Рівень самоактуалізації та характеристики потенційності/реалізованості життєвого шляху. *Вісник Національного технічного університету України Київський політехнічний інститут. Філософія. Психологія. Педагогіка*. 2010. 1. С. 77-81.
7. Большакова А. М. Структурна організація суб'єктивної картини часу життя. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка*. 2009. № 3, ч. 1. С. 74–78.
8. Боришевський М. Й. Особистість у вимірах самосвідомості : монографія. Суми : видавничий будинок «Еллада», 2012. 608 с.
9. Букій Т. В. Особливості реалізації виховної функції багатодітною сім'єю. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Психолого-педагогічні науки*. 2014. 3.С. 26-33.
10. Васильченко О., Бацман Є. Образ я і уявлення про майбутнє у молоді. *Вчені записки Університету «КРОК»*. 2022. 3(67). С.147–152.

11. Вельдбрехт, О., Тавровецька, Н. Оптимістичні уявлення про майбутнє - спонтанний спосіб самопомоги та саморегуляції в умовах війни. *Проблеми політичної психології*. 2023. №13(27). С. 43-56.
12. Вознюк О. В. Розробка цільового аспекту фундаментальної акмеології. *Самоактуалізація викладача-філолога: акмеологічний аспект професійно-педагогічної діяльності : монографія : кол. авторів/ за ред. К. Климової*. Житомир : Вид-во Поліського національного університету, 2022. С. 6-39.
13. Войтович Н. О. Специфіка образу майбутнього в дискурсі життєвої перспективи у старшокласників. *Вісник Одеського національного університету. Серія: Психологія*. 2013. 18, Вип. 22 (1). С. 122-129.
14. Гавриловська К. П., Пелешок Г. Динаміка образу майбутнього у студентів психологічних спеціальностей протягом навчання у ВНЗ. *Психологічні дослідження: наукові праці викладачів та студентів соціально-психологічного факультету* 2016. 8. С. 39-41.
15. Гавриловська, К. П., Баранчук, О. І. Психосемантичні характеристики образу майбутнього шлюбного партнера у свідомості закоханих. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2016. 2 (2). С.31-35.
16. Гапон Н. Соціальна психологія. Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2008. 190с.
17. Головаха Е. И. Революция ожиданий в украинском обществе: опыт применения индекса социальных ожиданий до и после президентских выборов 2004 г. *Вестник общественного мнения. Данные. Анализ. Дискуссии*. 2005. № 6 (80). С. 39–44.
18. Головаха Е.И., Кроник А.А. Психологическое время личности. К.: Наукова думка, 1984. 207 с.
19. Гострик Л. Психоаналіз почуття кохання. *Донецький вісник наукового товариства ім. Шевченка Т. 5*. Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. С. 345-357

20. Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції. Тернопіль: Економічна думка, 2002. 186 с.
21. Даценко В. С. Майбутнє як філософська проблема. *Philosophy and political science in the context of modern culture*. 2019. 11(1). С. 21-31.
22. Дельоз Ж., Гваттарі Ф. Капіталізм і шизофренія : Анти-Едіп. Київ: КАРМЕ - СІНТО, 1996. 384 с.
23. Демянюк О. Б. Соціально-психологічний аналіз індивідуальних моделей світу студентів-психологів. *Психологія: реальність і перспективи*. 2013. Вип. 2. С. 204-208.
24. Демянюк О.Б., Косарева О.І. Модальності світосприйняття як складова індивідуальної свідомості молоді. *Психологія: реальність і перспективи: Зб. наук. праць РДГУ*. Випуск 8. 2017. С. 75–79.
25. Дениско П. Філософська реінтерпретація гіпотези Сепіра-Ворфа. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2019. В. 23. С. 38-47.
26. Добриніна І.В., Кременчуцька М. К. Оптимістичне відношення до життя як активуючий ресурс особистості (ортобіотичний підхід). *Дослідження психології ортобіозу людини : монографія / за заг. наук ред проф Н.В. Родіни*. Київ : Видавництво Ліра-К, 2021. С. 36-57.
27. Дудник О. А. Безпорадність у структурі я-концепції особистості. Дис... канд. психол. наук: 19.00.01. Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки. Луцьк, 2020. 245с.
28. Етимологічний словник української мови: У 7 т. / Редкол. О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. К.: Наук. думка, 1983 — .Т. 3: Кора— М / Уклад.: Р. В. Болдирев та ін.; Ред. тому: В. Т. Коломієць, В. Г. Скляренко. 553 с.
29. Жилін О. Мотивація персоналу : конспект лекцій. Х. : ХНЕУ, 2005. 132 с.
30. Жорнова О. Ідея культуротворчості і перспективи соціальної психології : есе. К. : Міленіум, 2014. 100 с.
31. Злобіна О. Г. Особистість: на перетині соціального та індивідуального.

Як будувати власне майбутнє : життєві завдання особистості : монографія / наук. ред. Т. М. Титаренко. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. С. 131–141.

32. Знанецька О.М. Особливості зв'язку Я-концепції особистості з її психологічним благополуччям: автореф. дис... канд. психол. наук. Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Київ, 2010. 20 с.

33. Карпинский К. В. Нереалистический смысл жизни: функциональные особенности и кризисный потенциал. *Психологические исследования: электронный журнал*. 2012. Т.5. № 23. С.1-23. URL: <http://www.elib.grsu.by/doc/4606>.

34. Кіреєва З.А. Время как детерминанта онтогенетического развития сознания: дис... д-ра психол. наук 19.00.01. Одесса, 2010. 428 с.

35. Кирейчева Е. В. Результаты изучения взаимосвязи между структурными компонентами Я-концепции. *Гуманітарні науки*. 2004. № 1. С. 116-124.

36. Кіреєва З. О. Час як детермінанта онтогенетичного розвитку свідомості : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.01. Одеський національний університет ім. І.І.Мечникова. Одеса, 2010. 36 с.

37. Кіреєва З. О. Дослідження психології часу в одеській школі Д. Елькіна–Б. Цуканова. *Соціальна психологія*. 2009. 1. С. 163-166.

38. Кіреєва З.О. Предиктори резильєнтності та оптимізму у осіб різного віку під час проживання пандемії sars-cov-2. *Вісник ХДУ Серія Психологічні науки*. 2022. Т. 1. №1. С.5-11.

39. Кіреєва З.О. Проявлення феномену "нереалістичного оптимізму" в студентських репрезентаціях-проекуваннях життєвого шляху. *Вісник Одеського національного університету. Психологія*. 2012. № 17(5). С. 48-56.

40. Кожем'якіна О.М. Довіра до майбутнього людини ХХІ століття. *Філософія науки: традиції та інновації*. 2013. № 1 (7). С. 142 – 150.

41. Козлова М.В. Транспектива как составляющая временной перспективы. *Вісник Одеського національного університету. Психологія*. 2012. 17(5). С. 57-64.

42. Коширець, В. В., Шкарлатюк, К. І. Самофутурування як чинник самореалізації студентів з порушеннями розвитку. *Психологія: реальність і перспективи*. 2015. 4. С. 129-132.
43. Кравченко Т.В. Образ майбутнього як фактор особистісного самовизначення старшокласників. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2011. 1 (15). С. 36-44.
44. Купрєєва О. І. Особливості часової перспективи в просторі самореалізації студентів. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені ГС Костюка НАПН України. Том VI: Психологія обдарованості*. 2019. С. 144-153.
45. Левицький В. В. Лексикологія німецького мови. Чернівці : Книги–ХХІ, 2010. 376 с.
46. Леонов В. В. Мотивація фінансової поведінки населення України : автореф. дис... канд. соціол. наук: 22.00.04. Інституті соціології Національної академії наук України. Київ, 2008. 19с.
47. Литвиненко О.Ю. Відображення темпорального коду культури через міфологізовані етикетні перформативні фразеологізовані сполучення. *Культура народів Причорномор'я*. 2013. № 259. С. 140-143
48. Луценко О. Л., Шапошник Д. О. Зв'язок головних життєвих рішень особистості зі світоглядом, спогадами про історичні події та прогнозуванням майбутнього у людей різного віку. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2010. 902. С. 170-174.
49. Майбутній. Словник української мови: в 11 томах. Том 4. URL: <http://sum.in.ua/s/majbutnij>
50. Мальцев О.В. Копінг як чинник безпеки особистості в сучасному соціальному просторі : автореф. дис ... канд. психол. наук: 19.00.01. Одеса, 2017. 23 с. URL: <http://pub.onu.edu.ua/avtoreferati-disertatsij/item/113-maltsev-oleh-viktorovych>
51. Масюк О. П. Мрія як інструмент перетворення особистого майбутнього.

Соціальне прогнозування та проектування: модернізація політичної системи України : матеріали Міжнар. наук. конф. (м. Запоріжжя, 28 березня 2014 р.). Запоріжжя, 2014. С. 116–117.

52. Мельник Г. М. Зменшення простору текстурних ознак гістологічних зображень за допомогою методу головних компонент. *Моделювання та інформаційні технології*. 2016. 77. С. 176-180.

53. Мельник, Л.Г. Сучасні тренди розвитку соціально-економічних систем. *Механізм регулювання економіки*. 2020. № 1. С. 9-27.

54. Мищишин М. М. Психічний образ як мотиваційний чинник і його значення для державного управління. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. серія психологічна*. 2012.2 (1). С. 453-460.

55. Мід Д.Г. Дух самість і суспільство. З точки зору соціального біхевіориста. К.: Український центр духовної культури, 2000. 416 с.

56. Новодон, О. Ю. Інноваційний розвиток підприємств на базі принципів економіки знань. *Ефективна економіка*. 2013. 4. С.1-5

57. Острова В. Д. Проспективна ідентичність як чинник соціально-психологічної адаптації студентської молоді. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05. Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи. К., 2015. 193 с.

58. Павелків Р. В. Феномен просоціальності як новий аспект психологічного аналізу. *Психологія: реальність і перспективи*. 2013. Вип. 2. С.4-8.

59. Панок В.Г. Життєвий шлях особистості як категорія прикладної психології. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія : Психологічні науки*. 2014. № 2 (12). С. 146-151.

60. Попова Г. В. Неусвідомлене емоційне ставлення до важливих професійних понять як показник професійної адаптації працівників ОВС. *Вісник університету внутрішніх справ*. 1999. 8. С. 180-182.

61. Попович І. С. Психологія соціальних очікувань особистості : дис... д-ра. психол. наук: 19.00.05. Херсонський державний університет МОН України.

Херсон, 2017. 541 с.

62. Посацький О.В. Особливості образу майбутнього в юнацькому віці. *Збірник наукових праць інституту психології ім. Г.С. Костюка* / За ред. С.Д. Максименка. 2004. Т. 6. Вип. 3. С. 264 – 272.

63. Рева М. М. Особливості життєвої перспективи в підлітковому та юнацькому віці. *Психологія і особистість*. 2015. 2 (1). С.126-139.

64. Родіна Н.В. Психологія копінг-поведінки: Системне моделювання: дис... д-ра. псих. наук: 19.00.01. Київ, 2013. 407 с. URL: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/handle/123456789/4098>

65. Родіна Н. В. Психометричний аналіз і стандартизація опитувальника WOCQ для вивчення долаючої поведінки в умовах екстремального стресу. *Вісник Одеського національного університету*. 2010. № 15 (11). С. 137–147.

66. Родіна Н.В. Опитувальник WOCQ в адаптації С.І. Хаїрової. Психометричний аналіз і альтернативна факторна модель. *Актуальні проблеми психології*. 2010. Т.12, В.10, Ч.2. С. 340-350.

67. Родіна Н.В., Бірон Б.В. Копінг-поведінка аномічної особистості. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. ГС Костюка НАПН України*. 2012. Т. 14 (1). С.298-305

68. Романовська Л. І. Концептуальний аналіз проблеми соціалізації підростаючого покоління у теорії соціальної педагогіки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота* 2014. 34. С. 170-173.

69. Роменець В.А. Жизнь и смерть в научном и религиозном истолковании: моногр. К. : Здоров'я, 1989. 192 с.

70. Роменець В.А. Маноха І.П. Історія психології XIX – початку XX століття. К.: Либідь, 2003. 992с.

71. Савусін М.П. Категоріальні й теоретико-системні засади концепції простоти-складності. *Наукове пізнання: методологія та технологія. Філософія*. 2015. Випуск 1 (34). Одеса: Вид.-во Південноукраїнського національного

педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського, 2015. С. 151 – 167.

72. Сватенкова Т.І. Унікальні параметри розвитку особистості у юнацькому віці. *Особистість та її історія: колективна монографія*/за ред. НВ Чепелевої, МВ Папучі. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2018. С. 370-396.

73. Сенік О. Адаптація опитувальника часової перспективи особистості Ф. Зімбардо (ZTPІ). *Соціальна психологія*. 2012. 1/2. С. 51-52.

74. Тараненко К. В. Прагматичний потенціал антонімії української мови: монографія. Дніпро: УМСФ, 2017. 152 с.

75. Терешкун О. Відповідальність у контексті техніко-технологічної діяльності. *Науковий вісник Чернівецького університету. Філософія*. 2013. Вип. 646-647. С. 78-83.

76. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. К.: Либідь, 2003. 376 с.

77. Титаренко Т. Життєвий шлях особистості в постмодерністському дискурсі. *Психологія особистості*. 2010. № 1. С. 11-18.

78. Травенко О. С. Психологічні механізми емоційної саморегуляції у жінок з доклінічними формами порушення харчової поведінки. *Актуальні проблеми психології*. 2018. Том 11. Випуск 14. С. 205-214.

79. Уханова А. І. Просоціальна поведінка в контексті психічного здоров'я підлітків. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія»* 2020. № 10. С. 97–103.

80. Фурман А. В., Гуменюк О. Є. Структурно-функціональна модель глобальної Я-концепції. *Психологія Я-концепції : навч. посіб.* Львів, 2006. С. 34-63.

81. Хавула Р. Роль особистісної автономії у побудові життєвої перспективи в юнацькому віці. *Проблеми гуманітарних наук. Серія: Психологія*. 2015. 35. С.313-323.

82. Цуканов Б.И. Время в психике человека: монография Одесса: Астропринт, 2000. 220 с.

83. Чепелева Н. Ключові соціально-психологічні особливості подружжя зі свідомою багатодітністю. 2021. *Психологічні перспективи*. 37 С. 288–302.
84. Шахов В. В. Особистісний оптимізм як детермінанта професійної самосвідомості майбутніх практичних психологів. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Педагогіка і психологія*. 2014. 42(2). С. 128-133.
85. Шатілова О. С. Особливості часових перспектив студентів-митників. *Interdisciplinary research: scientific horizons and perspectives*. 2021. Р. 165-167.
86. Швалб Ю. М. Психологические модели целеполагания. К. : Стилос, 1997. 240с.
87. Юнг Н.В., Смокова Л.С., Кологривова Н.М. Роль соціума у формуванні особистості підлітка. *Габітус*. 2021. Т.2. №24. С. 118-124.
88. Яворовська Л. М., Коноплянко Т. І. Особливості часової перспективи та самоствавлення особистості в юнацькому віці. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2013. Серія: Психологія. 52. С. 61-64
89. Яремчук С. С. Шляхи завершення трансформації українського суспільства. *Вісник Львівського національного університету. Серія соціологічна*. 2010. Вип. 4. С. 155–164.
90. Яценко С.Є. Реалізація ідей особистісно орієнтованого навчання математики через диференціацію. *Дидактика математики: проблеми і дослідження: Міжнародний збірник наукових праць*. 2006. Вип. 25. С. 116-121.
91. Ādnanes M. Social transitions and anomie among post-communist Bulgarian youth. *Young*. 2007. No15. P. 49-69.
92. Anagnostopoulos F., & Griva F. Exploring time perspective in Greek young adults: Validation of the Zimbardo Time Perspective Inventory and relationships with mental health indicators. *Social Indicators Research*. 2012. 106(1), 41–59.
93. Ardolino J. “What if...?” An EEG-sLORETA Study Investigating Episodic Future Thinking in Subclinical Anxiety. 2019. PhD Thesis. University of

Gloucestershire.

94. Armstrong A. and Foley P. Foundations for a learning organization: organization learning mechanisms. *The Learning Organization*. 2003. Vol. 10. No. 2. P. 74-82.
95. Bandura, A. The self and mechanisms of agency. *Psychological perspectives on the self*. 1982. No. 1. P. 3-39.
96. Baron R. M. & Kenny D. A. The moderator–mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of personality and social psychology*. 1986. 51(6). 1173-1182.
97. Baum A., & Singer J. E. Psychosocial aspects of health, stress, and illness. *Cognitive social psychology*. 1982. P. 307-356.
98. Berger P., Luckmann T. The social construction of reality. *Social theory re-wired*. New York. Routledge, 2023. p. 92-101.
99. Bi C., & Oyserman D. Left behind or moving forward? Effects of possible selves and strategies to attain them among rural Chinese children. *Journal of Adolescence*. 2015. 44. P. 245-258.
100. Blouin - Hudon E. M. C., & Pychyl T. A. A mental imagery intervention to increase future self - continuity and reduce procrastination. *Applied Psychology*. 2017. 66(2). P. 326-352.
101. Bolger N. Coping as personality process: A prospective study. *Journal of personality and social psychology*. 1990. № 59. P. 525-537.
102. Boniwell I., Zimbardo P. Balancing Time Perspective in Pursuit of Optimal Functioning. *Positive psychology in practice*. New Jersey: John Wiley & Sons, 2004. P. 165-178.
103. Brandtstädter J. & Rothermund K. The life-course dynamics of goal pursuit and goal adjustment: A two-process framework. *Developmental Review*. 2002. 22. P. 117–150.
104. Bronson M. B. Self-regulation in early childhood: Nature and nurture. New

York: Guilford Press, 2000.

105. Brosch T., Stussi Y., Desrichard O., & Sander D. Not my future? Core values and the neural representation of future events. *Cognitive, Affective, & Behavioral Neuroscience*. 2018 .18(3). P. 476-484.

106. Burns R. B., Dobson C. B. The self-concept. *Introductory Psychology*. 1984. P. 473-505.

107. Cameron J. E. Social identity and the pursuit of possible selves: Implications for the psychological well-being of university students. *Group Dynamics: Theory, Research, and Practice*. 1999. 3(3). P. 179-189.

108. Carstensen L. L., Turan B., Scheibe S. et al. Emotional experience improves with age: Evidence based on over 10 years of experience sampling. *Psychological Aging*. 2011. 26(1). P. 21–33.

109. Carver C. S., & Gaines J. G. Optimism, pessimism, and postpartum depression. *Cognitive therapy and Research*. 1987. 11(4). P. 449-462.

110. Carver C. S., & Scheier M. F. Control processes and self-organization as complementary principles underlying behavior. *The Dynamic Perspective in Personality and Social Psychology*. London: Psychology Press. 2002 .P. 304-315.

111. Carver C. S., Scheier M. F., & Segerstrom S. C. Optimism. *Clinical psychology review*. 2010. 30(7). P. 879-889.

112. Charles S. T., Reynolds C. A., & Gatz M. Age-related differences and change in positive and negative affect over 23 years. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2001. 80. P. 136–151.

113. Chua L. W., Milfont T. L., & Jose P. E. Coping skills help explain how future-oriented adolescents accrue greater well-being over time. *Journal of youth and adolescence*. 2015. 44(11). P. 2028-2041.

114. Cooley C. H. Human nature and social order. New York: Routledge, 1983. 480 p.

115. Costa P.T., McCrae R.R. Revised NEO Personality Inventory (NEO-PI-R) and NEO Five Factor Inventory (NEO-FFI) professional manual. Odessa, FL:

- Psychological Assessment Resources, Inc., 1992. P. 39-47.
116. Cronbach L. J. *Essentials of Psychological Testing*. New York: Harper & Row, 1990. 756 p.
117. Cross S., & Markus H. Possible selves across the lifespan. *Human Development*. 1991. 34. P. 230-255.
118. Deflem M. Anomie. *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Oxford: Blackwell Publishing, 2007. P. 144-146.
119. Diener E., & Ryan K. Subjective well-being: A general overview. *South African Journal of Psychology*. 2009. 39(4). P. 391–406.
120. Digman J. M., & Takemoto-Chock N. K. Factors in the natural language of personality: Re-analysis, comparison, and interpretation of six major studies. *Multivariate behavioral research*. 1981. 16(2). P. 149-170.
121. Duch W. Kurt Lewin, psychological constructs and sources of brain cognitive activity. *arXiv preprint*. 2017. URL: <https://arxiv.org/abs/1711.01767>
122. Ennis Catherine D. & Hooper Linda M. Development of an instrument for assessing educational value orientations. *Journal of Curriculum Studies*. 1988. 20.277-280.
123. Epel E. S., Bandura A., & Zimbardo P. G. Escaping homelessness: The influence of self-efficacy and time perspective on coping with homelessness. *Journal of Applied Social Psychology*. 1999. 29(3). P. 575–596.
124. Erikson E. H. The life cycle: Epigenesis of identity. *Identity: Youth and crisis*. 1968. 7. P. 91-135.
125. Ferenczi S. *Further Contributions to the Theory and Techniques of Psychoanalysis*. New York: Routledge, 2018. 737p.
126. Fischer, R. E., & Juni, S. Anality: A theory of erotism and characterology. *American Journal of Psychoanalysis* 1981. 41(1). P. 57.
127. Fiske D. W. Two cheers for the Big Five! *Psychological Inquiry*. 1994. 5(2). P. 123-124.
128. Fodor J. *In Critical Condition*. Cambridge, MA: MIT Press, 2000.

129. Folkman S., & Lazarus R.S. An analysis of coping in a middle-aged community sample. *Journal of Health and Social Behavior*. 1980. 21(3). P. 219-239.
130. Folkman S., Lazarus R.S. If it changes it must be a process: Study of emotion and coping during three stages of a college examination. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1985. № 48. P. 150-170.
131. Folkman S., Lazarus R.S. Ways of Coping Questionnaire. Palo Alto, CA: Consult. Psychol. Press, 1988. 33p.
132. Folkman S., Lazarus R.S., Dunkel- Schetter C., DeLongis A., and Gruen RJ. Dynamics of a stressful encounter: Cognitive appraisal, coping, and encounter outcomes. *Journal of Personality of Social Psychology*. 1986. 50(5). P. 992- 1003.
133. Foucault M. Les mots et les choses; une archéologie des sciences humaines. Paris: Gallimard, 1990. 314p.
134. Frazier L. D., & Hooker K. Possible selves in adult development: Linking theory and research. *Possible selves: Theory, research, and application* / C. Dunkel & J. Kerpelman (Eds.). 2006. P. 41-59.
135. Gan Y. Hu Y., Zhang Y. Proactive and preventive coping in adjustment to college. *Psychological Record*. 2010. Vol. 60, No. 4. P. 556-571.
136. Gan Y., Yang M., Zhou Y., Zhang Y. The two-factor structure of future-oriented coping and its mediating role in student engagement. *Personality and Individual Differences*. 2007. No. 43. P. 851–863.
137. Greenglass E., Schwarzer R., Taubert S. The Proactive Coping Inventory (PCI): A multidimensional research instrument. URL: <http://userpage.fu-berlin.de/~health/greenpci.htm>
138. Greenglass E. Proactive coping. *Beyond coping: Meeting goals, vision, and challenges* / E. Frydenberg. London: Oxford University Press, 2002. P. 37-62.
139. Gross J. J., Carstensen L. L., Pasupathi M. et al. Emotion and aging: Experience, expression, and control. *Psychology and Aging*. 1997. 12. P.590–599.
140. Hartocollis P. Origins of time: A reconstruction of the ontogenetic development of the sense of time based on object-relations theory. *The*

Psychoanalytic Quarterly.1974. 43(2). P. 243–261.

141. Healy D. Becoming a desister: Exploring the role of agency, coping and imagination in the construction of a new self. *British Journal of Criminology*. 2014. 54(5). 873-891.

142. Hobsbawm E. Age of Extremes. The Short Twentieth Century London: Michael Joseph, 1994. 640 p.

143. Hooker K., & Kaus C. R. Health-related possible selves in young and middle adulthood. *Psychology and Aging*. 1994. 9(1), p. 126-133. DOI: <https://doi.org/10.1037/0882-7974.9.1.126>

144. Howard P.J., Medina P.L., Howard J.M. The Big Five locator: A quick assessment tool for consultants and treners. San Diego: Preiffer & Company, 1996. 145p.

145. Jackson D. A. Stopping rules in principal components analysis: a comparison of heuristical and statistical approaches. *Ecology*. 1993. 74.8. P. 2204-2214.

146. James W. The principles of psychology (Vol. 1). New York: Cosimo Classics, 2007. 708p.

147. Jung C. G. Aion: Researches into the Phenomenology of the Self. New York: Routledge, 2014.

148. Jung C. G. Dream symbols of the individuation process: notes of CG Jung's seminars on Wolfgang Pauli's dreams (Vol. 15). Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2021.

149. Jung C. G. Psyche and symbol: A selection from the writings of CG Jung. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1991.

150. Keith, T. Z. Multiple Regression and Beyond: An Introduction to Multiple Regression and Structural Equation Modeling. New York, NY: Taylor & Francis, 2015. 600p.

151. KellyG .A. The psychology of personal constructs. New York: Routledge, 1991. 810p.

152. Kononenko O., Popovych I., Kononenko A., Stynska V.,Kachmar O.,

- Prokopiv L., Katolyk H. Research of the factor structure of the model of world view settings at a young age. *Revista Inclusiones*. 2020.Vol. 7. №3. P. 98-116.
153. Korzybski A. *Science and Sanity: An Introduction to Non-aristotelian Systems and General Semantics*. New York: Institute of General Semantics, 1994
154. Kryazh I., Grankina-Sazonova N. Mediating role of trust between emotional intelligence and positive functioning of personality. *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools*. 2018. № 26(2). P. 326 – 334.
155. Laborde S., Guillén F., Watson M., & Allen M. S. The light quartet: Positive personality traits and approaches to coping in sport coaches. *Psychology of Sport and Exercise*. 2017. 32. P. 67-73.
156. Lacan J., Sheridan A., & Bowie M. The function and field of speech and language in psychoanalysis. *Écrits: A selection*. London: Routledge, 2020. P. 33-125.
157. Lawton M. P., Kleban M. H., & Dean J. Affect and age: Cross-sectional comparisons of structure and prevalence. *Psychology and Aging*. 1993. 8. 165–175.
158. Leontiev D.A. Dimensions of the meaning/sense concept in the psychological context // *Problems of Theoretical Psychology* / ed. by C. Tolman, F. Cherry, R. Van Hezewijk, I. Lubek. — York: Captus University Publications, 1996. — P. 130—142.
159. Lewin K. Defining the 'field at a given time'. *Field Theory in Social Science and Selected Theoretical Papers*. /D. Cartwright, ed. Washington, DC: American Psychological Association, 1997. P. 200-211.
160. Lüscher Max: *Der Lüscher-Test. Persönlichkeitsbeurteilung durch Farbwahl*. Reinbek: Rowohlt, 1985.
161. Mahler M., Pine F., & Bergman A. *The psychological birth of the human infant*. New York: Basic Books, 1985.
162. Markus H., & Nurius P. Possible selves: The interface between motivation and the self-concept. *Self and identity: Psychosocial perspectives*. / K. Yardley & T. Honess (Eds.). Oxford, England: Wiley & Sons, 1987. P. 157-172.
163. Maslow A. H. *Motivation and personality*. New York, N.Y.: Harper & Row, 1987. 400 p.

164. Matthews A. M. *If I think about money so much, why can't I figure it out? understanding and overcoming your money complex*. New York: Pocket Books, 1991.
165. McCrae R.R., & Costa P.T. *NEO Inventories: Professional manual*. Lutz, FL: Psychological Assessment Resources, Inc., 2010.
166. McCrae R.R.; Costa P.T. Joint factors in self-reports and ratings: Neuroticism, extraversion and openness to experience. *Personality and Individual Differences*. 1983. 4 (3). P. 245–255.
167. McCrae R.R.; Costa P. T.; Martin T. A. The NEO PI-3: A more readable revised NEO personality inventory. *Journal of Personality Assessment*. 2005. 84 (3). P. 261–270.
168. McLeod L., MacDonell S.G. Factors that affect software systems development project outcomes: A survey of research. *ACM Computing Surveys (CSUR)*. 2011. 43(4). P. 24.
169. Mead G.H. *The Philosophy of the Present* New York: Prometheus Books, 2002
170. Millsap R. E. *Statistical approaches to measurement invariance*. New York, NY: Routledge, 2012. 359p.
171. Mroczek D.K. & Kolarz C.M. The effect of age on positive and negative affect: A developmental perspective on happiness. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1998. 75. P. 1333–1349.
172. Nes L., Segerstrom S. Dispositional Optimism and Coping: A Meta-analytic Review. *Personality and Social Psychology Review*. 2006. 10. P. 235–51.
173. Nguyen H. V., Tran, H. X., Van Huy L., Nguyen X. N., Do M. T., & Nguyen N. Online book shopping in Vietnam: The impact of the COVID-19 pandemic situation. *Publishing Research Quarterly*. 2020. 36(3). 437-445 p.
174. Nunnally, J.C., & Bernstein, I.H. *Psychometric theory* (3 rd Ed.). New York: McGraw-Hill. 1994. 752 p.
175. Osgood, C. E., May, W. H., and Miron, M. S. *Cross-Cultural Universals of Affective Meaning*. Urbana, IL: University of Illinois Press, 1975.

176. Otchych S.V. Stereotypes of love relationships in gender aspect. *Problems of Modern Psychology*. Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D.Maksymenko, L.A.Onufriieva. Issue 27. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 2015. P. 369–379.
177. Oyserman D., & Markus, H. Possible selves and delinquency. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1990. 59(1). P. 112-125.
178. Oyserman D., Bybee D., Terry K., & Hart-Jonson T. Possible selves as roadmaps. *Journal of Research in Personality*. 2004. 38(2). P. 130-149.
179. Oyserman D., Destin M., & Novin S. The context-sensitive future self: Possible selves motivate in context, not otherwise. *Self and Identity*. 2014. 14(2). 173-188. DOI: <https://doi.org/10.1080/15298868.2014.965733>
180. Perlovsky L. Language and emotions: emotional Sapir–Whorf hypothesis. *Neural Networks*. 2009. 22(5-6). 518-526.
181. Peterson C. A primer in positive psychology. New York: Oxford University Press, 2006. 400 p.
182. Polak F. The Image of the Future. Amsterdam: Elsevier Scientific Publishing Company, 1973. 320 p.
183. Rice F. P., & Dolgin, K. G. The adolescent: Development, relationships and culture. Oakland, New Zealand: Pearson Education, 2005.
184. Rogers C. R. A theory of therapy and personality change: As developed in the client-centered framework. *Perspectives in Abnormal Behavior: Pergamon General Psychology Series*. Oxford, 2013 P. 341.
185. Rosenberg M. Conceiving the self. New York, 1979. 350 p.
186. Ryff C. D. Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1989. 57. P. 1069–1081.
187. Sadeh N., & Karniol R. The sense of self-continuity as a resource in adaptive coping with job loss. *Journal of Vocational Behavior*. 2012. 80(1). P. 93-99.

188. Sapir E. Conceptual categories in primitive languages. *The Collected Works of Edward Sapir*. Vol. 1. General Linguistics. Berlin : Mouton de Gruyter, 2008. P. 498.
189. Schwarzer R. The Proactive Coping Model *the Handbook of Principles of Organizational Behavior* / R. Schwarzer. USA: Blackwell, 2000. P. 342-355.
190. Schwarzer R. Taubert S. Tenacious goal pursuits and striving toward personal growth: Proactive coping *Beyond coping: Meeting goals, visions and challenges* / E. Frydenberg. London: Oxford University Press, 2002. P. 19-35.
191. Sharma S. Chadha S.K. Hedonic and Utilitarian Shopping Motivation: A Scale Validation Study in the Indian Retail Context. *IIMS Journal of Management Science*. 2017. 8(3). P. 284-295.
192. Smelser N. J. *The sociology of economic life*. New Orleans: Quid Pro Books, 2013.
193. Snider J.G., Osgood C.E. *Semantic Differential Technique: A Sourcebook*. Chicago: Aldine, 1969.
194. Snyder D. P. Five meta-trends changing the world. *The Futurist*. 2004. 38(4). P. 22-38.
195. Steptoe A., Deaton A., & Stone A. A. Subjective well- being, health, and ageing. *The Lancet*. 2015. 385. P. 640–648.
196. Stolarski M., Fieulaine N., & van Beek W. Time perspective theory: The introduction. *Time perspective theory; review, research and application: Essays in honor of Philip G. Zimbardo*. Berlin: Springer, 2018 P. 1-13.
197. *The Invented Reality: How do we know what we believe we know? (Contributions to constructivism)* / Ed. Watzlawick P. New York: W.W. Norton, 1984.
198. Toffler A. *Future shock*. New York, Random House, 1970.
199. Unamuno M. de. *The Tragic Sense of Life*. Pikerington, OH: Beloved Publishing LLC, 2018. 210 p.
200. Vygotsky L. S., Rieber R. W., & Hall M. J. *The collected works of LS Vygotsky, Vol. 4: The history of the development of higher mental functions*. New

York and London: Plenum Press, 1997. 294 p.

201. Williams R., Gantt E. Psychology and the Death of Aspiration. *Theory and Psychology*. 2013. 23: P. 184–204.

202. Williamson R. La Connotación: Problemas del significado. By Beatriz Garza Cuarón. *Historiographia Linguistica*. 1979. 6(2). P. 247-253.

203. Wills T. A., Sandy J. M., & Yaeger, A. M. Time perspective and early onset substance use: A model based on stress-coping theory. *Psychology of Addictive Behaviors*. 2001. 15(2). P. 118–125.

204. Wolff P., Malt B.C. The language–thought interface: an introduction. *Words and the Mind. How Words Capture Human Experience*/edited by B C. Malt and P. Wolff. New York: Oxford University Press, 2010. P. 3–15.

205. Wundt W. Über die Definition der Psychologie. Altenmünster: Jazzybee Verlag, 2012. 51s.

206. Zimbardo P.G. Just think about it: Time to take our time. *Psychology Today*. 2002. 35(1). P. 62.

207. Zimbardo P.G., Boyd J.N. Putting Time in Perspective: A Valid, Reliable Individual-Differences Metric. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1999. Vol. 77. № 6. P. 1271-1288.